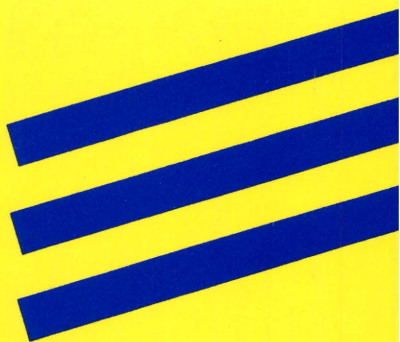

Sociologisk Forskning

Nr 4 1996 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

REDAKTION

Thomas Johansson (red), Anna-Karin Kollind, Per Månson och Lennart Svensson.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Skanstorget 18, 411 22 Göteborg, tel 031/773 47 74, fax 031/773 47 64, e-mail: Thomas Johansson @ sociology.gu.se.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Omslag Sune Andersson, Grafisk form Leif Tollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1996. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adresetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1995

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.
Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 4 1996 Årgång 33

ARTIKLAR

- Edmund Dahlström: Agnostiska tankar om döende och död 5
- Adam Arvidsson: Från hemmafru till autentisk människa: kärlek och reklam i Vecko Revyn 1942–94 16
- Pal Orban: Demokratiskt ledarskap: En institutionell analys 36
- Helena Blomberg, Christian Kroll, Sakari Suominen och Hans Helenius: Socialklass och attityderna till nedskärningar i välfärdssystemet i Finland 57

RECENSIONER

- Juan Wilhelmi: *Språk och mänsklig förståelse. En kritisk undersökning av några samhällsfilosofiska tolkningar av den senare Wittgenstein* (Fredrik Liljeros) 78
- Annick Prieur: *Icensettelser av kjønn. Transvestitter og machomenn i Mexico* (Merete Hellum) 81
- Apostolis Papakostas: *Arbetarklassens i organisationernas värld. En jämförande studie av fackföreningarnas sociala och historiska förutsättningar i Sverige och Grekland* (James Fulcher) 86
- Diana Mulinari: *Motherwork and Politics in Revolutionary Nicaragua* (Claudia Gardberg) 90
- Britt Östlund: *Gammal är äldst: En studie av teknik i äldre människors liv* (Gunhild Hammarström) 95
- Tommy Törnqvist: *Skogsrikets arvingar: en sociologisk studie av skogsägarskap inom privat, enskilt skogsbruk* (Mars Franzén) 99
- Sari Pekkola: *Magical Flutes. Music Culture and Music Groups in a Changing Bolivia* (Mats Franzén) 101
- Ingrid Sahlin: *På gränsen till bostad. Avvisning, utvisning, specialkontrakt* (Mats Franzén) 107
- Robert D Putnam: *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien* (Rolf Lidskog) 112
- Patrik Larsson: *Hemtjänsten ur tre perspektiv, en studie bland äldre, anställda och ledning* (Stina Johansson) 121

Förord

Med det nummer av *Sociologisk Forskning* ni nu håller i er hand tackar Göteborgsredaktionen för privilegiet att ha fått ansvara för de svenska sociologernas tidskrift. Denna viktiga uppgift går nu vidare till Örebroredaktionen. Från och med nästa år heter redaktörn Rolf Lidskog. De övriga medlemmarna i denna redaktionsgrupp är: Thomas Brante, Berth Danermark, Mats Ekström, Monica Johansson och Berit Åberg. I fortsättningen skall ni alltså skicka era artiklar till *Rolf Lidskog, Institutionen för Samhällsvetenskap, Högsolan i Örebro, 701 82 Örebro; Telefon 019/30 32 72, Fax: 019/30 34 84, e-mail: rolf.lidskog@hoe.se.*

Innan vi i Göteborg avslutar vårt arbete med SF kommer vi att färdigställa en jubileumsantologi. Som ni säkert alla vet vid det här laget så fyller sociologin i Sverige 50 år, år 1997. Detta skall vi fira genom att sätta samman en bok som dels innehåller historiska reflektioner och tankar kring sociologins tidiga historia i Sverige, dels bidrag som fokuserar sociologins framtid. Om någon av er där ute i landet sitter och trycker på ett bidrag som passar in i denna antologi så skicka det snarast till oss i Göteborg. Vi är framför allt intresserade av artiklar som kan bidra till en fördjupad analys av ämnets tidiga historia i Sverige eller som på ett visionärt och generellt sätt kan förhålla sig till ämnet i dag och i framtiden.

Vi ses i Lund

Hälsar

Thomas Johansson och redaktionen i Göteborg

DOROTHEA TANNING: Mellan liv, 1989. Svart krita och goache. 152,5 x 101,5 cm
Från utställningen på Malmö Konsthall 3 april–16 maj 1993

Agnostiska tankar om döende och död¹

EDMUND DAHLSTRÖM

Professor emeritus, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Inledning

Följande betraktelse har sitt ursprung i en praktisk frågeställning: Hur vill jag som agnostiker ordna mitt döendet och påverka de sociala arrangemangen kring min övergång från levande till död? Jag använder ordet agnostiker i en vid bemärkelse av att inte ha en bestämd tro på en "övernaturlig" gudomlig ordning enligt något vedertaget teologiskt tankesystem och att anse en del förhållanden kring döden för "ovetbara". Jag fick anledning att tänka över detta när jag drabbades av två obotliga livshotande sjukdomar (cerebellär atrofi och en aggressiv prostata cancer) och när en av mina äldsta vänner var döende, dog och jordfästes och jag själv kom att aktivt delta i jordfästningsakten.

Tror man att självet bärs upp av en själ som efter döden lämnar kroppen och fortsätter att leva eller återuppstår så får döendet och döden en helt annan innebörd än om man tror att självet och livet bärs upp av kroppen och upphör att existera med kroppens död. Jag lutar åt den senare synen med en viss agnostisk försiktighet: Tanken på en dualism mellan kropp och själ är inte trovärdig (Öberg 1996). Men jag har inte en bestämd filosofisk och kosmologisk uppfattning om vad som bär upp självet och livet. Det är åtskilligt som vi inte vet något om; om det rör sig om en principiell ovetbarhet vill jag lämna öppet.

Här kommer min syn in på det sociala och den sociala interaktionen som konstituerar tankar och handlingsmönster. Vårt tänkande och språk har en förankring i en vardaglig praktik (Ludwig Wittgenstein). Även vetenskapligt tänkande har sina metateoretiska förutsättningar i givna paradigmer; förutsättningar som inverkar på möjligheter till ömsesidig förståelse mellan olika paradigmers företrädare (Thomas Kuhn). Denna syn innebär inte en kunskaps-teoretisk relativism utan endast en kunskapssociologisk insikt om de kulturella och sociala faktorernas betydelse för meningsfull kommunikation, det vill säga en position mellan relativism och essentialism (Dahlström 1995).

Jag har sorterat upp mina tankar i uppsatsen i ett antal teman:

Tema 1. Det finns en allmän tendens att förtränga och förneka tankar om döende och döden. Detta behöver klarläggas och kritiskt granskas.

Tema 2. Moderniseringen har inneburit ett särskilt döljande av döden, något som behöver studeras och kritiserar.

Tema 3. Den medicinska professionens kontroll av döendet bygger på tankar och värderingar som behöver diskuteras.

Tema 4. De riter och idéer som präglar den sociala markeringen av övergången mellan levande och död styrs av dualistiska och religiösa föreställ-

ningar. För agnostiska personer borde det finnas ett alternativ som utformas på grundval av humanvetenskaplig forskning om hur man bäst kan skapa mer trygghet, tröst, försoning, identitet, självkänsla och stöd åt de döende och de närmast berörda.

Tema 1 och 2 har en bred kultursociologisk och idékritisk inriktning; det traditionella och moderna förnekandet av döendet och döden behöver överskridas. Tema 3 och 4 fokuserar på dagens situation och innehåller mer personliga reflektioner. Moderniseringen har inneburit en medikalisering av döendet som på vissa punkter behöver ifrågasättas. Traditionsbundna mönster för markering av övergång från levande till död erbjuder problem för agnostiker och motiverar humanvetenskapliga studier av dödens sociala konsekvenser för kvarlevande.

Tema 1. Döljande av döden som ett existentiellt villkor

Döendet och döden framträder som ett universellt samhällsligt-existentiellt problem som har fått en särskild tillspetsning i den moderna tidens Västerland med dess betoning av individens frigörelse, frälsning, självhävdelse och självförverkligande. Det råder en motsättning mellan den kulturella betoningen av personlig utveckling och självförverkligande och det ständiga hotet av kroppslig förstörelse och död.

Konflikten leder till en benägenhet att mildra, förtränga, dölja eller förneka det dödliga hotet genom världs- och trosföreställningar som inordnar och omvandlar döden i en upplevd och meningsfull helhet. Kunskaps-sociologerna Peter Berger och Thomas Luckmann talar om 'kosmos' och 'nomos' för denna menings-, ordnings- och trygghetsskapande symboliska och kulturella ordning (symbolic universe, Berger 1967, Berger och Luckmann 1967). Det anomiska tillståndet av kaos, meningslöshet, lidande, och död utgör det hot som uppbyggandet av den kosmiskt-nomiska ordningen värjer sig mot. Bryan S. Turner har i sin religionssociologi starkt framhävt den sårbara kroppens och dödens betydelse för religioners uppkomst och utformning (1991, kap. 10). Dödens existentiella problem ges i religion en tolkning och mening som bidrar till tro, tröst och hopp.

Döden har en negativ innebörd av frånvaro av liv. Döden har till skillnad från de flesta sociala fenomen ett viktigt drag: Vi saknar personlig erfarenhet av att vara döda. Döden är något som representeras utan att vi har någon erfarenhet (Goodwin & Bronfen 1933). Rapporterade "nära döden" upplevelser ger ganska magra och osäkra upplysningar (Moody 1975, 1996). Här finns utrymme att fylla ut med trosföreställningar, drömmar, hallucinationer och uppenbarelser. Religionernas varierande föreställningar om döden tyder på betydelsen av den sociala konstruktiviteten.

Förnekandet av döden har analyserats i existensialistiska, interaktionistiska och psykoanalytiska teorier på ett jämförelsevis allmän-mänskligt plan. Kulturen tillhandahåller försvarsmekanismer för att vi skall kunna bemästra sådana existentiella problem som rädslan för livet och rädslan för döden. Otto

Rank och Ernest Becker har särskilt understrukit den roll som fruktan för kroppsligt lidande och död spelar som kraft bakom karaktärs- och neurosbildning i västerländska samhällen (Becker 1973). Myternas och sagornas heroiska gestalter ger uttryck för önsknningar att övervinna sårbarhetens, förgänglighetens och dödlighetens begränsningar och uppnå odödlighet.

Sociologer har tagit upp denna grundläggande konflikt i begrepp som "ontologisk trygghet" och "existentiell ångest" (Giddens 1991). Tryggheten och ångesten gäller sådana förhållanden som existens och varande, det mänskliga livets ändlighet och själv-identitetens beroende av bekräftad erfarenhet av de andras uppfattningar, värderingar och handlingar i förhållande till självet. Uppfattningen av självet och det handlande jaget är intimt knutet till kroppen och dess begränsningar och sårbarhet. Den ökade betoningen av livets och samhällets förankring i det kroppsliga understryker den kroppsliga sårbarhetens och dödens betydelse i människornas existens.

Föreställningar och riter kring döden varierar starkt mellan samhällen och kulturer. Studier av dessa variationer i tid och rum har gett upphov till mycket skilda teorier om dödens roll i de samhällliga processerna och den sociala integrationen (Metcalf & Huntington 1991, p 27–29).

E. B. Tylor och J. Frazer uppställde en universell teori om att erfarenheter av döden och drömmandet var de grundläggande premisserna för utvecklandet av religiösa system med föreställningar om en värld med en materiell och icke materiell sida och människan som sammansatt av kropp och själ. Fruktan för döden ledde till föreställningar om ett liv efter döden och en kult av de döda.

Den engelska intellektuella traditionen bestreds av Emil Durkheim och gruppen kring honom. Religionen var ett uttryck för den samhälleliga kollektiva solidariteten och inte för individernas fruktan och fantasier. Kollektiva föreställningar och begrepp speglar "kollektiva representationer" som förenar individerna samtidigt som de uttrycker individuell identitet; det finns en dynamisk spänning mellan individens autonomi och individens identifiering med samhället; dyrkan av det gudomliga är en dyrkan av samhället.

Jag har litet svårt att se den teoretiska oförenligheten mellan dessa båda perspektiv på religionen. Man kan tänka sig att religionen både har en tröstande funktion för individer och en integrerande funktion för kollektiv och samhällen.

Tema 2. Moderniseringen och döden

Det finns ett mera historiskt och kulturellt förankrat förnekande av döden som sammanhänger med vilket värde och vilket utrymme det socio-kulturella systemet ger åt döendet och döden i trosföreställningar, institutioner och seder och bruk i vardagen.

Philippe Ariès har i en översikt av föreställningar och seder om döden i Västerlandet visat på den centrala ställning som döden, döendet och sörjandet över de döda hade i det senmedeltida samhället i Europa och på det minskade

offentliga intresset för döden och sorgen i det moderna samhället (Ariès 1975). Han beskriver bl. a. hur det senmedeltida samhället erbjöd omfattande ceremonier och ritualer för att skapa "riktiga" kollektiva former för döende och sörjande som skulle främja den döde i livet efter döden. Människorna var besatta av frågan om frälsning och att komma bland de saliga och undkomma helvetets och skärseldens plågor. Skärselden var det upplevda hot som gällde flertalet människor och det var endast ett fåtal helgonliknande varelser som omgående kunde räkna med en himmelsk tillvaro.

Det moderna samhället söker på olika sätt "privatisera" döendet och avskilja vardagen från dödens spörsmål med hjälp av sjukvården och dess professioner, genom avskilda byggnader och områden för döende och för tillvaratagande av döda kroppar, jordfästning och begravning. Döden har blivit något som man motsätter sig, avskiljer och förnekar i det moderna samhället (Gorer 1965).

Anthony Giddens har sett detta avskiljande (sequestration) av vissa verksamheter från människornas vardagliga liv till speciella institutioner under professionell kontroll som sjukhus, vårdhem, fängelser, etc., som ett särdrag i det "högmoderna" samhället (Giddens 1991). För den post-modernistiska samhällskritiken blir avskiljandet av döden från människornas vardag ett symptom på det moderna samhällets kris. Det mänskliga döendet passar inte in i det moderna samhället och dess samhällssyn, förtingligande och teknifiering (Bauman 1992).

Tidigare skedde döendet i den vardagliga offentligheten i närvaro av släkt, vänner och andra bekanta från lokalsamhället och socknens präst. Döendet sker i dagens samhälle avskilt under professionell kontroll vanligen på sjukhus. De demografiska förändringarna med den höjda levnadsåldern har gjort att de närmastes döende drabbar människorna mindre tätt under levnadslöppet och lättare kan osynliggöras och förnekas. Förändringar i det biologiska döendet skapar andra förutsättningar för döendet (Mellor 1993). Osynliggörandet och förnekandet av döendet präglar även den samhällsvetenskapliga forskningen: "Engelska sociologer dör aldrig" (Walter 1993b). Det förefaller även gälla svenska sociologer.

Det har framkommit en del kritik mot tesen om förnekandet av döden i det moderna samhället (Walter 1993b). Tesen om tabuföreställningar i det moderna samhället är oklar. Vad för slags tabu menar man existera? Är det ett förnekande eller mer ett döljande? Gäller undertryckandet hela samhället eller endast delar därav?

Vi har begravnings-entreprenörer som betonar dödens betydelse och söker finna former för jordfästning och begravning som förskönar döden och tilltalar de sörjande. Den amerikanska formen av död (The American Way of Death) med tilltalande förpackning av den döde i form av behaglig balsamering och sköna gravrum har väckt uppmärksamhet.

Zygmunt Bauman har utvecklat en tankeväckande teori om människornas livsstrategier i modern och postmodern tid. Livsstrategi avser handlandet och tänkandet kring liv och död, överlevande och döende, dödlighet och odöd-

lighet. Döden och döende är något som de 'moderna' människorna värjer sig emot och drar sig undan; människorna lever som om de ej skulle komma att dö. Döden är något som de inte kan åskådliggöra konkret. Medvetandet om dödligheten är en grundläggande kraft bakom allt kulturbyggande och leder till ett döljande av att vi är dödliga (Bauman 1992, kap 1–3).

Det moderna samhället uppvisar en dekonstruktion av döden och dödligheten (Bauman 1992, kap 3 & 4). I en första fas ersätts döden av ett antal sjukdomar som kan botas var och en. Sjukvårdens utbyggnad fokuserar på orsakerna till döden, och döljer döendet med botandet av enskilda sjukdomar. Hela den väldiga apparaten för medikalisering, professionalisering och kontroll av liv och död, privatiserar och hospitaliserar döendet. I en andra fas tas ytterligare ett steg bort från döden med hälso- och friskvård. Hälsan skall främjas så att vi överhuvud inte skall bli sjuka och belasta sjukvården. Hälsopromotionstänkandet innebär i det moderna samhället en än mer fullständig dekonstruktion av döden och döendet (Bauman 1993).

Sekulära trossystem erbjuder 'kollektiv odödlighet' i civilisationens, statens, nationens, rasens, rörelsens, och/eller klassens namn. Civiliseringsprocessen, framåtskridandet och utvecklingen utlovar det goda livet i framtiden åt kollektiv och döljer det individuella döendet och döden. Det postmoderna samhället däremot präglas av pluralism, rivaliserande trossystem och rörelser, hinder för att kunna styra samhället mot sociala mål, förhållandenas tvetydighet och strävandenas tvehågsenhet (ambiguity, ambivalence). Det postmoderna samhället frigör sig från modernismens falska medvetenhet, orealistiska förväntningar och orealiserade mål. Postmodernismen innebär ett återvändande till förtrollning (enchantment), värdighet, moralisk ansvarighet (Bauman 1993).

I det postmoderna samhället sker en dekonstruktion av odödligheten (Bauman 1992, kap 5). Universella trossystem och samhällsteorier ifrågasätts. Moderniseringens projekt med framtida lycka och välfärd kritiserar. Dagens nu skjuts i förgrunden. Morgondagen kommer inte att mycket skilja sig från hur det är idag. Odödligheten finns i nuet, inte i en projekterad linjär framtid. Ingenting kan göras för evigt, ingenting är dödligt eller odödligt. Nuet ingår i en pågående historia utan de stora berättelsernas linjer och riktning.

Jag menar i likhet med det postmodernas uttolkare att vi i dag har en anorlunda kunskapssociologisk bild av samhället, där universalistiska, rationalistiska teorier inte längre dominerar och där vi måste acceptera en stor spridning, pluralism, kontextualism och tvetydighet, liksom större motsättningar och sociala konflikter i världs- och livsåskådningar och i sociala rörelser.

Detta aktualiserar frågan om gränserna för kulturell pluralism och statens neutralitet i förhållande till frågor om det goda livet. Denna fråga har livligt diskuterats av liberala och "communitaristiska" tänkare med namn som John Rawls, Jürgen Habermas, Will Kymlicka, Alasdair MacIntyre, Charles Taylor och Michail Walzer (Rothstein 1994, Dahlström 1995, kap 6).

Den neutrala staten slår vakt om medborgares rätt att leva efter vad de finner vara det goda livet, förutsatt att deras livsform inte inkräktar på andra. Jag ser det som viktigt att agnostiker ges frihet att följa sina visioner av det goda livet och döende och död gentemot medicinsk och religiös dominans. Jag behandlar detta i följande avsnitt (tema 3 och 4).

Tema 3. Döendets medikalisering

Döendets modernisering har som berörts inneburit att döendet avskiljts från vardagen och alltmer kommit under de medicinska professionernas kontroll. 'Svartrockens' (den kristna ledarens) tidigare dominans har ersatts av vitrockens (den medicinska expertens) nuvarande herravälde över döendet. De medicinska professionerna kan ses som viktiga bärare av moderniseringen.

I mellankrigstidens totalitära samhällen berövades de ledande professionerna sin självständighet och underordnades helt partiets och statens förtryckande och förstörande strävanden. Under efterkrigstiden har synen på döendet präglats av en motreaktion mot den nazistiska rörelsens idéer om förintelse av befolkningsgrupper i namnet av "dödshjälp" och "barmhärtighetsmord", dess syn att vissa grupper eller folk lever ett ovärdigt liv, är obotligt och genetiskt betingat "sjuka", och att det skulle ligga i människosläktets intresse att de avlivas. Några läkare spelade en aktiv roll i Tyskland vid avlivande av "mindervärdiga". Dessa erfarenheter har under efterkrigstiden skapat en reaktion mot varje form av aktiv medicinsk dödshjälp.

Det ökade intresset för terminalvård under senare årtionden har mycket fokuserat på att hjälpa och lindra döende och stödja och hjälpa de närmast berörda i deras "sorgearbete" (Feigenberg 1977). Man har utvecklat särskilda anstalter för att 'mänskliggöra' döendet, s k "hospice" (Clark et. al. 1993).

Den medicinska diskussionen av terminalvård i Sverige präglas av ett avståndstagande från aktiv dödshjälp; varje tanke på att hjälpa människor att dö efter eget val undertrycks starkt av sjukvårdens etablerade forskare (Feigenberg 1977). De som försvarar dödshjälp har utsatts för intensiv kritik och försök att omsätta dödshjälp i praktiken har rättsligt bestraffats (Hedeby 1978,1980). De som idag förordar dödshjälp utgår från patientens och nära anhörigas önskemål och frivilliga medverkan. Denna syn borde inte kunna associeras till de nazistiska makthavarnas auktoritära folk mord.

Vi möter i dagens debatt krav på att ordna döendet på ett för den döende och närmast berörda möjligast hänsynsfullt sätt, eftersom de vanliga formerna av döende präglas av omfattande lidande (Nuland 1993). Döendets medicinska och sociala sidor uppmärksammas mer; en holistisk syn förordas. Professionalismens hierarkiska krav måste nedtonas till förmån för de närmast berörda och det frivilliga medhjälpande som t ex sker i hospice-rörelsens program (Field & Johnson 1993).

Mycket olika argument förs fram rörande dödshjälp. En del åberopar förekomsten av självmordsönskningar som inte är allvarligt menade utan ett rop på hjälp; hur skall man veta om självmordsönskan är allvarligt menad? De

som förordar dödshjälp menar att man här har möjligheter att pröva dödsönskningars allvar (Tänsjö 1996). Andra menar att smärtor i döendet och ångesten inför döden är något människor bör lida av religiöst-etiska skäl. Detta resonemang ter sig tveksamt från en agnostisk synpunkt (Ardelius & Jersild 1990). En del menar att förtroendet för läkaren skulle minska om denne svarade för mord. Men förslag till dödshjälp går dock ut på att läkaren inte ensam beslutar om detta utan att läkarens hjälp begärs av patienten och de närmast berörda och att opartiska experter kan medverka i bedömningen.

Stor uppmärksamhet måste ägnas åt relationen döende och närmast berörda. De berörda måste få en adekvat bild av sjukdomsförlopp, behandling och de olika personernas roller. Ett terapeutiskt stöd åt olika slag av försörjning inför döendet är också viktigt. Ett harmoniskt förhållande mellan de i vakandet deltagande är av vikt (Kubler-Ross 1992).

Den medicinska vården måste inrikta sig på att på olika sätt underlätta välbefinnandet av den sjuke genom olika former av behandling, bl. a. smärtlindring. Vissa situationer förefaller påkalla att döendet underlättas. Under senare årtionde har en praxis framträtt att inte i samma utsträckning som tidigare sätta in behandling som förlänger en döendeprocess. Aktiv dödshjälp förefaller mig vara en försvarlig behandling i fall där man med stor säkerhet kan förutse ett successivt utplånande av individens personlighet och medvetande, försvinnande av mänsklig värdighet och mening samt en avtagande förmåga att kontrollera sig och sköta vardagens funktioner. Terminalvård borde lägga mer vikt vid mänsklig värdighet och livskvaliter och inte ensidigt inrikta sig på att förlänga livet.

Tillkomsten av särskilda vårdhem för döende med ett mera aktivt deltagande av släkt och vänner liksom det ökade intresset för att dö hemma har mycket sin grund i en insikt om de sociala faktorernas betydelse för ett värdigt döende. Tillsammans med framväxandet av alternativmedicin kan dessa tendenser ses som en strävan att modifiera de medicinska professionernas dominans, en postmodernistisk markering.

Dessa tendenser begränsas dock av det ökade beroendet av sjukvårdens resurser. I många fall blir döendet alltför ansträngande för de närmast berörda. Vårdhemmet med sina professionella och tekniska resurser blir ett nödvändigt komplement.

Tema 4. Markeringen av övergången mellan levande och död; en personligt agnostisk reflektion

Kyrkan har tidigare dominerat samhällslivet men i modern tid har kyrkornas inflytande i Västerlandet begränsats till vissa sfärer. Man talar om samhällets sekularisering och avmystifiering (disenchantment). Det har framväxt sekulariserade ersättningar för religiös legitimering i form av t ex politiska rörelser, samhälls- och människouppfattningar; upplysningsrörelser och förvetenskapligande har bidragit till avmystifiering.

Det har dock rått delade meningar om hur långt denna sekularisering och avmystifiering gått. Sekulariseringen rymmer många dimensioner; kyrkornas minskade betydelse i vissa samhällssfärer, "avmystifieringen" av världen och minskande religiösa aktiviteter i kyrkor och religiösa samfund (Gustafsson 1988). Man har ifrågasatt denna avmystifierings omfång och omfattning och t ex hävdad att avmystifieringen inte ägt rum inom det socio-kulturella området (Schneider 1993). I fråga om den sociala markeringen av övergången mellan levande och död spelar religiösa föreställningar en framträdande roll.

Om man ser religionen som en integrerande kraft i samhället och religionsutövning i kult och ceremonier som uttryck för ett slags dyrkan av samhällelig solidaritet i enlighet med durkheimiska tankegångar, så kan de sekulariserade och avmystifierade trossystemen ses som religiösa till sin funktion. Religion betyder att något hålls för heligt. Thomas Luckmann talar om en osynlig religion (Luckmann 1967).

Det funktionalistiska religionsbegreppet bör skiljas från det "substansiella" som i ordet religion lägger meningen av tron på en "övernaturlig", gudomlig och andlig värld (Berger 1970). Det finns ett gränsområde mellan vedertagen religion och agnosticism, som ibland betecknas som 'civil religion'. Den framträder i integrerande funktioner i gemensamma ceremonier och föreställningar av övervägande sekulär karaktär och med ett diffust trosinnehåll om transcendent förankrad mening (Gustafsson 1981).

Det finns en likhet mellan vissa religiösa idéer och vissa sekulariserade ideologiers sätt att se på döden; i den förra ses den kroppsliga döden och döendet som något sekundärt i förhållande till översinnliga världar och värden, medan för den senare är döden sekundär i förhållande till sociala mål och politiska strävanden. Dessa sekulariserade ideologier betonar starkt människornas offentliga roll och det offentliga samhällets krav och samhällsmedlemmarnas ansvarighet och förpliktelser gentemot fädernesland, etnisk grupp, klass, religion, etc

Jag vill plädera för en agnostisk syn som ser det kroppsliga vardagslivet som basen för självet, livet och samhällslivet. Denna syn ifrågasätter ideologier som på olika sätt bagatelliserar vardagslivet och den kroppsliga döden med hänsyn till olika religiösa och ideologiska värden. Vi bör mer framhäva det socialt dramatiska, tragiska och uppskakande i en människas döende och död i vardagslivet och erkänna behovet av arrangemang som stöder och hjälper de av döendet och döden omedelbart berörda.

Jag vill inte förneka att det inte finns sociala värden som en agnostiker kan offra sitt liv för. Under de svarta åren 1936–1945 bekände jag mig själv till den globala anti-fascistiska och anti-nazistiska rörelsen. Jag och andra var beredda att offra våra liv för att krossa fienden med våld; våldet blev det enda medlet att besegra fienden som hyllade våldet; toleransens fiende måste bekämpas med intolerans. Men det har under efterkrigstiden funnits alltför mycket sekulära och religiösa resonemang som rättfärdigar våld och terror i namnet av nationella, etniska, klassmässiga och religiösa mål. Livets helighet borde mer skjutas i förgrunden (Dahlström 1995, avsnitt 5.2).

Födelse och död är livets båda motpoler, början och slutet på levnadsförloppet (Metcalf & Huntington 1991). Människornas övergång mellan livsfaser brukar markeras genom ritualer och ceremonier i övergångsriter ("rites of passage"). Även extremerna födelse och död har setts som grund för övergångsriter. Döendet har i symboler och kultmönster satts i förbindelse med födelse och återfödelse. Tanken på en cykel mellan död och födelse är utbredd.

Döendet har givitvis sin grund i biologiska skeenden. Det biologiska döendet är långt ifrån entydigt. Vi har i dagens debatt två rivaliserande vedertagna dödsbegrepp knutna till hjärta och hjärna. Här har jag inriktat mig på det "sociala" döendet och döden och dess markering i institutioner, vardag och föreställningar.

Formerna för att markera övergången från levande till död borde mera inrikta sig på de berördas behov av tröst och försoning, värdighet, meningsfullhet och identitet, och även på stöd till sorgearbete i de kvarlevandes fortsatta liv. De mest berörda borde ges större inflytande över och en aktivare roll i övergångsriten.

Döendet och döden innebär att länkar bryts i sociala nätverk och en allvarlig rubbning av gemenskap uppstår. De äldres åldrande innebär ett successivt försvinnande ur olika gemenskaper; döden i höga åldrar kommer som en "naturlig" avslutning på ett successivt försvinnande ur gemenskaper. Dödens djupt tragiska och dramatiska innebörd präglar särskilt döden i unga och produktiva åldrar.

Jag skulle vilja skjuta fram begreppet försoning som centralt för anordningar kring döendet och döden. Den döende och de närmast kvarlevande behöver ömsesidigt försonas med varandra. Mycket uttalat behöver klagöras och på något sätt klaras upp. Det gäller också förhållanden mellan olika sörjande. En inte ovanlig följd av döende och döden är uppkomsten av spänningar och motsättningar mellan kvarlevande. Den allt vanligare formen av ombildade familjer leder lätt till konflikter mellan kvarlevande. Här behövs förlikning, medling och klagörande av hur den döende vill ha förhållandena efter sin bortgång. Här behöver människor juridisk och terapeutisk hjälp.

Det är vanligt att de nära kvarlevande drabbas av svåra skuld känslor och depressiva minnen i sorgen. Det skulle behövas mer kunskapsutveckling kring hur man kan lindra dessa dödens konsekvenser för de kvarlevande genom olika sociala och terapeutiska arrangemang.

Det finns behov av att ge en slutlig rättvisande presentation av den döde för de närmast sörjande och för en vidare publik. Det rör sig om en ganska känslig uppgift som fordrar en humanvetenskaplig orientering och kunskap. Både för den döende och de närmast berörda har denna bekräftelse av identitet och mening stor betydelse.

Det förefaller finnas många viktiga forskningsuppgifter för humanvetenskaper i konkreta studier av den sociala markeringen av övergången mellan liv och död med hänsyn till de döendes och närmast berördas behov, önskningar och välfärd. Jag har endast snuddat vid några uppenbara sam-

manhang som jag själv kommit att uppleva när mitt eget och vänners döende aktualiserats. Mina funderingar om hur jag vill påverka arrangemangen kring min egen övergång från levande till död skulle underlättas av sådana mera breda och generella kunskaper.

NOTER

¹ En förkortad och omarbetad version av en uppsats på engelska, "Some Thoughts about Dying and Death", presenterad vid konferensen Encountering with cancer i Rosendal den 21–24 juni 1996.

REFERENSER

- Ardelius, L. & Jersild P. C (1992) *Slutet. Om dödens höghet och låghet*. Göteborg: Legenda.
- Ariès, P. (1978). *Döden. Föreställningar och seder i Västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tidens förlag.
- Bauman, Z. (1992) *Mortality and Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Becker, E. (1973) *The Denial of Death*. London: The Free Press.
- Berger, P. L. (1967) *Elements of a Sociological Theory of Religion*. London: Doubleday & Company, Inc.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966) *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: The Penguin Press.
- Clark, D. (ed) (1993) *The Sociology of Death*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dahlström, E. (1995): *Social Theory and Evaluative Reasoning – A Meta-Theoretical Testament*. Forskningsrapport. Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Feigenberg, L. (1977) *Terminalvård. En metod för psykologisk vård av döende cancerpatienter*. Lund: Liber läromedel.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Goodwin, S. W. & Bronfe, E. (eds) (1993) *Death and Representation*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Gorer, G. (1965) *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*. London: Cresset Press.
- Gustafsson, G. (1981) *Religionen i Sverige. Ett sociologiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustafsson, G. (1988) Religiös struktur och vardaglig religiositet. I Himmelstrand, U. *Sverige – vardag och struktur*. Stockholm: Norstedts.
- Hedeby, B. (1978) *Ja till dödshjälp*. Zindermans.
- Hedeby, B. (1980) *Mitt liv är mitt! En bok om självmord och självmordsförsök*. Zindermans.
- Kubler-Ross, E. (1992) *To live untill we say good-by*. New York: Fireside, Simon & Schuster.
- Laplanche, J. (1976) *Life and Death in Psycho-analysis*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Luckmann, T. (1967) *The Invisible Religion in Modern Society*. New York & London: The Macmillan Company.
- Mellor, P. (1993) Death in High modernity; the contemporary presence and absence of death. In Clark D. (ed) *The Sociology of Death*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Metcalf, P. & Huntington, R. (1991) *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge University Press.
- Moody, R. A. (1975, 1996) *I dödens gränsländ*. Stockholm: Natur och kultur.
- Nuland, S. B. (1993) *Hur vi dör. Reflektioner över livets slut*. Stockholm: Brombergs.
- Rothstein, B. (1994) *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*. Stockholm: SNS förlag.
- Schneider, M. A. (1993) *Culture and Enchantment*. The University of Chicago Press.
- Turner, B. S. 1991. *Religion and Social Theory*. Sage Publications.
- Tänsjö Torbjörn (1996) Hjälptill självmord – Ja. *Moderna Tider*, mars 1996,
- Walter, T. (1993a) Modern Death; Taboo or not Taboo. I Dickenson D. & Johnson M. (eds)

- Death, Dying & Bereavement*. London: Sage publications.
- Walter, T. (1993b) Sociologist never die – British sociology and death. I Clark D. (red) *The sociology of death*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Öberg, P. (1996) *The absent body – A social gerontological paradox*. Department of Sociology, Uppsala. Stencil.

ABSTRACT

Some agnostic thoughts about dying and death.

I take my point of departure in an agnostic and liberal view. People should be offered such forms of dying and death that fit their cosmology and views of the good life and death. Not believing in a life after corporal death means emphasising everyday life and social networks. The paper has four themes: 1) The tendency to conceal and deny death as an existential condition of life needs to be analysed and questioned. 2) Dying and death are sequestered in modern society and should be brought together with everyday life. 3) The medical control and steering of the dying process is based on some evaluative presumption that needs to be elucidated and discussed. 4) Human sciences should give more attention to the social consequences of death and the shaping of such institutional rites of passage from living to dead that consoles, reliefs, confirms, reconciles, reintegrates and supports the immediately involved.

Från Hemmafru till autentisk Människa: Kärlek och reklam i Vecko Revyn 1942–94

ADAM ARVIDSSON

Sociologiska Institutionen, Lunds universitet/ European University Institute, Florens

Inledning

På nittioalet skall man vara sig själv. Det gäller kanske framför allt ungdomar. Slår man upp ett nummer av Vecko Revyn eller en liknande tidskrift, så möts man av uppmaningen att finna sin egen stil, känna efter vad man verkligen känner och göra som man innerst inne vill. Detta autenticitetsideal möter man inte bara i reklamen – där företag som the Body Shop, Esprit och Nike sedan länge argumenterat att just deras varor gör det möjligt att uttrycka en autentisk identitet (för att inte tala om Reebok, som låter ”U B U”¹), utan även i diskurser om kroppen och kärleken: Man bantar inte längre enbart för att bli smal utan även för att finna sin naturliga kropp, man låter sig inte längre uppslukas av ett kärleksförhållande, utan är nogga med att se till att man inte ger avkall på sin egen personlighet. Har man tillbringat en tid i Kalifornien och ”sett framtiden” så har man dessutom mött den egna autentiska identiteten som ett politiskt, epistemologiskt och moraliskt argument, som kanske till och med det enda giltiga moraliska argumentet.²

Denna fokusering på identiteten och självet har på senare tid även präglat sociologin. Den mänskliga aktören, hennes handlingar, idéer och självuppfattning ses hos många samtida teoretiker som allt från relativt till radikalt autonom i förhållande till den samhälleliga strukturen. Man talar om reflexivt handlande och reflexiva identiteter (Beck 1992, Beck et al. 1994, Giddens 1991) om en frikoppling av kultur från struktur (Eder 1993), om en viss autonomi hos ”livsvärlden” gentemot ”systemet” (Habermas 1984, 1987), eller till och med om identitet som en fullständigt ”flytande betecknare” (Laclau & Mouffe 1985). Vad dessa teoretiker, många med radikalt skilda perspektiv på samhället, är ense om är att den mänskliga identiteten inte längre kan ses som samhälleligt givna utan måste förstås som ett resultat av ett visst mått av frihet, reflektion eller ”agency” och att den som sådan i sig utgör ett legitimt område för sociologisk forskning.

Kanske har detta fokus på identitet varit mest uttalat inom ungdomsforskningen. Under inspiration från främst Ziehe (1989) men även Chodorow (1989), Melucci (1992) och den ”sene” Willis (1991) har ungdomars identitetsarbete blivit ett viktigt område för den skandinaviska ungdomsforskningen.³ Som Löfgren & Norell (1991) uttrycker det i inledningen till antologin *Att Förstå Ungdom*: ”Att försöka finna ett meningsfullt sätt att leva, en identitet, är en central uppgift för dagens unga människor.” Man förutsätter vidare att det inte alltid har varit så: ”De förutsättningar som en gång gav identiteten ett drag av självklarhet finns inte längre.” (Ibid, s 8.)

Då man observerat att ungdomar idag lägger ned mycket energi på sitt identitetsarbete och att de vidare har som ideal att, som Nietzsche uttryckte det, "bli vad de är," så har detta alltså teoretiserats som ett historiskt nytt fenomen.⁴ Även om det mycket väl kan vara fallet att ungdomar idag är av en mer sökande natur än de var på femtiotalet, eller att sökandet idag är kanaliserat in i en diskurs kring den individuella identiteten medan det då tog sig andra uttryck, så är det svårt att vetenskapligt belägga en sådan tes. Detta eftersom inte bara ungdomen, utan även ungdomsforskningen har förändrats. Man ställde inte samma frågor i enkäter och intervjuundersökningar för fyrtio år sedan som man gör idag. Antagandet att identitetsarbetet i dag ser annorlunda ut än tidigare brukar ofta ha karaktären av just ett apriori givet antagande, snarare än en empiriskt falsifierbar hypotes.

Ett sätt på vilket detta antagande kan behandlas som en hypotes är genom att studera sociala representationer av ungdom. Det har jag gjort inför den här artikeln. På basis av en läsning av Vecko Revyn under åren 1942 till 1994 har jag tyckt mig kunna spåra en förändring i representationen av den unga kvinnliga läsaren i reklam och kärlekshistorier. Från att ha varit vad jag kallar en "typ" som tillskrivs behov av varor och romantiska känslor med argumentet att de hjälper henne att bli någon annan än den hon är, att uppgå i någonting "större", kom hon, under sextiotalet att bli vad jag kallar en "individ" som främst strävade efter att uttrycka sig själv. Individen förvandlades slutligen under åttiotalet till vad jag kallar en "autentisk Människa", för vilken konsumtion, såväl som amorösa aktiviteter främst tjänade som hjälpmedel i hennes försök att finna sig själv.⁵ Även om mina observationer i den meningen ger stöd för ungdomsforskarnas antagande att autenticitet och reflexivitet är, som massfenomen betraktat, någonting relativt nytt, så måste man här införa ett litet *aber*:

Inom ungdomsforskningen har denna förändring – från en stabil, och given identitet till identitetsarbete och "görbarhet" (Ziehe 1991), från social roll till autentiskt själv – hela tiden refererat till individuella upplevelser snarare än sociala representationer. Den har i regel förklarats, inte enbart med referens till makrosociologiska förändringar (vad gäller social stratifiering, arbetsmarknad, familjestruktur, globalisering etc.) utan även med hjälp av teorier om det mänskliga subjektet. Vare sig man utgått från socialpsykologiska (Ziehe, Giddens, Beck), psykoanalytiska (Chodorow, Lasch) eller mer utvecklingspsykologiskt inriktade (Inglehart, Maslow) teorier så har den kausala mekanismen bakom denna förändring förlagts till individens förmåga till reflektion och meningsskapande.

Vill man utifrån mina observationer finna stöd för tesen att ungdomar verkligen har blivit mer reflexiva och autentiska, så måste man dock finna en mekanism som kan mediera mellan sociala representationer och individuella upplevelser. Det är dock, speciellt vad gäller reklam och populärkultur, mycket problematiskt. Reklamen har ju hos så gott som samtliga forskare, (om man undantar de som influerats av vissa former av rational choice) ansetts skapa snarare än spegla mänskliga behov. Även en stor del av forskningen kring populärkultur har funnit att dess dynamik förklaras bättre med referens till

produktionsförhållanden typiska för branschen i fråga än med hjälp av hypoteser om ett allmänmänskligt meningsskapande.⁶

Jag har valt att kringgå detta problem genom att i artikelns avslutning presentera en kort ansats till en hypotes om hur förändringen av den människa som avbildas i reklamen kan förstås som ett resultat av reklamens interna dynamik, snarare än av en förändring i verkliga människors verkliga natur. Då syftet med den här artikeln främst är att presentera ett empiriskt material har jag begränsat mig till att skissera några få riktlinjer för ett sådant perspektiv. Jag har vidare, främst av utrymmesskal begränsat denna skiss till att gälla förändringen i reklamen. Hur kärlekshistoriernas förändring eventuellt kan teoretiseras får bli ämnet för en annan skrift.

Till sist är det kanske på sin plats med några rader om metod. Denna artikel behandlar representationer av människan i reklam samt material som behandlar "existentiella frågeställningar". Vad beträffar den senare kategorin har jag koncentrerat mig på kärleksnoveller och artiklar om sex och samlevnad, för att vad gäller åttio och nittioalet även inkludera den massiva tematisering av kroppen som florerat i *Vecko Revyn*. Om det förefaller uppenbart att det material som behandlat dessa "existentiella frågeställningar" har byggt på en mer eller mindre explicit föreställning av människan, så är det kanske mindre självklart vad gäller reklamen. Modern reklam har dock, åtminstone sedan tjugotalet huvudsakligen presenterat varor i en social kontext.⁷ Man har betonat varornas användning mer än deras immanenta kvaliteter. Det innebär att så gott som samtliga reklamannonser har konstruerats kring en föreställning om den människa som använt produkten i fråga. Jag har i min läsning av *Vecko Revyn* funnit få annonser som varit konstruerade på annat vis.

Att den människa som representerats i *Vecko Revyn* så gott som uteslutande har varit en kvinna säger kanske sig själv. Vad beträffar urval så var jag ursprungligen intresserad av hur långt tillbaka dagens tonvikt på autenticitet sträcker sig och vad som fanns där innan. Jag har sålunda varit mer intresserad av brytningspunkter än av kontinuitet. Sedan jag observerat att ett visst sätt att representera människan har varit dominant under en viss period har mitt intresse vänts mot exempel på nya sätt att konstruera dessa representationer. Jag har då noga studerat sådana övergångsperioder för att se om och hur detta nya sätt att representera har kommit att bli dominerande. Detta sökande efter brytningspunkter är vad som har fått styra mitt urval av exempel.

Dessa är hämtade från en läsning av fem nummer per år av *Vecko Revyn* (citerad som VR) vilka dragits på måfå ur tidningsmappen, vart annat år mellan 1942 och 1994. Principen om vartannat år har inte följts slaviskt: I övergångsperioder har jag istället läst varje årgång, för att ibland läsa var tredje årgång i perioder av kontinuitet. De fem nummer jag valt ut i varje årgång har jag läst grundligt. Jag har gjort anteckningar kring kärleksnoveller och artiklar om kärlek, sex och samlevnad, samt kopierat de annonser jag funnit intressanta (enligt urvalsprincipen ovan). Resultatet har blivit ett sekundärt urval om cirka 100 annonser samt ett femtiotal artiklar och noveller, kring vilket denna artikel är skriven.

Fyrtioal till sextioal: Att vara en typ

Sverige förändrades snabbt efter krigsslutet. Sveriges välbevarade industristruktur gjorde det möjligt att snabbt haka på den efterfrågeboom som följde rekonstruktionen av Västeuropa. Den ekonomiska tillväxt som följde medförde inte bara en ökad levnadsstandard utan även en ökad urbanisering, en förändring av näringsstrukturen på jordbrukets bekostnad, till fördel för först industrin och sedan tjänstesektorn, samt en ökning av fritiden såväl som fritidskonsumtionen. Vad femtioalet också förde med sig var en ny konsumtionskultur.

Om produktionen av mänskliga behov tidigare i viss utsträckning skötts av folkhemmets organisationer, där medborgaren via rådgivningsspalter, hemkunskapskurser och konsumentföreningar skulle uppfostras till en rationell konsument som inte föll offer för reklamens ”massuggestion” (Ehn et al. 1993, Nilsson 1994),⁸ så kom under femtioalet – i Sverige såväl som i övriga västvärlden – den samhälleliga produktionen av behov att till viss del övergå i det ekonomiska systemets kontroll. Femtioalets tillväxt byggde, som ofta påpekats, på massproduktion för masskonsumtion.⁹ Många av dessa nya, massproducerade varor var fullständiga nymodigheter för de flesta människor. För att dessa skulle kunna säljas med framgång måste de även kunna presenteras som på ett eller annat sätt behövliga. Det skedde genom att de i reklamen presenterades som en naturlig komponent i ett nytt mytiskt system; inte Folkhemmet, utan Hollywood och Amerika. Femtioalet bar sålunda inte enbart med sig en expansion av reklambranschen,¹⁰ utan även en massiv import av nya myter och symboler som kom att befolka offentligheten. Detta var speciellt tydligt vad gäller ungdomsmarknaden.

Om de strukturella förändringarna under efterkrigstiden för första gången gav en generation ungdomar ”*pengar och därmed starka impulser att vilja och tänka*” (Bjurström 1980:51) så fann den också som vägledning i att använda dessa pengar, i att vilja och tänka, en expanderande kommersiell ungdomsoffentlighet. I den florerade klädstilar, musiksmak, konsumtionsvanor och livsstilar som hade föga gemensamt med Folkhemmets definition på en rationell medborgare. Denna diskrepans beskrevs inte minst av dåtidens ungdomsforskning. Den konsumerande, eller ”föreningslösa” ungdomen, som enligt den österrikiske forskaren Ludvig Schnabel¹¹ ”ägnar sin fritid åt nöjen av primitivaste slag” (Schnabel 1946:11), dansar till dixielandjazz, klär sig enligt det nya modet, beundrar amerikanska filmstjärnor och drömmer om veckotidningsnovellernas mystiska schejker, får göra den kriminella ungdomen sällskap som ett socialt problem. Den får enligt 1944 års ungdomsutredning (SOU 1944:31) inte sitt ”behov av sund förströelse och lämplig sysselsättning under fritiden” (s 40) tillfredsställt och går enligt 1951 års utredning miste om den ”utbildning i demokratisk arbetsteknik inom föreningslivet som kan ge de fasta ideal ungdomen så väl behöver” (SOU 1951:41 s 99). 1945 års betänkande (SOU 1945:22) sammanfattar debatten om ungdomarnas fritidssysselsättning: ”Sålunda brukar det hävdas att en stor del av ungdomen deltar i ett allt för intensivt nöjesliv vars standard ofta är skräm-

mande låg” och även om ”*nöjesindustrin*” inte är den enda orsaken så hävdas det att ”den med starka suggestioner i stegrande riktning premierar redan föreliggande [negativa] tendenser i förhållande till fritidssysselsättningen”. (SOU 1945:22 s.82–3.) Liknande argument återfinns även i 1962 års utredning (SOU 1963:67).

Denna förändring framstår tydligt i *Vecko Revyn*. Antalet annonser ökar och tidningens innehåll förändras; de amerikanska filmstjärnorna ersätter successivt de svenska celebriteterna i kändisspalterna och *aupairflickors* äventyr i England och främst USA blir ett tema för tidningens artiklar. De roller som tillskrivs den flicka som figurerar i kärleksnovellerna förändras från hemmaflicka eller hembiträde som faller för hårt arbetande män, till en yrkesarbetande kvinna som rör sig i mondäna miljöer (badorter, lyxhotell, Riche's bar i Stockholm) eller till och med ger sig ensam ut i nattlivet för att söka efter äventyret. Hon förändras från en kvinna som vid novellernas slut finner lyckan i äktenskapet till en som vid novellernas början är otillfredsställd med att det får henne att försumma de möjligheter livet har att bjuda.¹² Denna förändring är dock tydligast i reklamen.

Det tidiga fyrtioalets exemplar av *Vecko Revyn* befolkas mestadels av annonser för brevsolor och hushållsprodukter. Ett exempel på den senare kategorin är en annons för Viking Ugnsvärta från 1944. En ung kvinna, klädd i hembiträdesuniform står framför sin grundligt polerade spis och fastslår:

Vi trivs i köket om kvällarna, när alla äro samlade och vi kunna få oss en gemensam pratstund, men då skall det också vara hemtrevligt i köket – spisen blank och fin varenda dag med Viking Ugnsvärta. (VR 1944:5.)

Som hembiträde är det hennes plikt att hålla spisen blank; först när hon lyckats med det kan hon och hennes kollegor koppla av i köket, med gott samvete efter ett väl utfört arbete. Viking Ugnsvärta hjälper henne sålunda inte bara att polera en spis, utan även att uppfylla en roll, att vara ett bra hembiträde. Ungefärligen samma argument möter vi i en annons för Slotts ättiksprit från 1946. Ett ungt, kanske nygift par äter middag. Mannen ler uppskattande mot vad som antagligen är hans hustru och utbrister:

Hör du, den här gurkan var verkligen god. Var har du fått tag i den? – Åh, ättiksgurkan, den har jag lagt in själv, i Slotts ättikssprit ! Det lärde min mamma mig redan innan jag gifte mig ! (VR 1946:34)

Med hjälp av Slotts ättiksprit kan hon lägga in godare gurkor än vad som finns att köpa och därmed uppfylla sina plikter som ung hustru, precis som hennes mamma gjorde.

En annan kvinnoroll är dock ganska tidigt på frammarsch. Hon får representeras av filmstjärnan Paulette Godard på omslaget till VR 1944:15 som med en vågad uringning ler förföriskt mot oss. ”Paulette Godard är en parant representant för det amerikanska skönhetsidealet” lyder bildtexten, ett kvinnoideal som 1944 är helt nytt och till stor del magiskt och outforskat. I motsats till den handfasta vardagen och det hårda arbetet i hushållet är magin och flärden också ett argument för att använda Shantungs hudkräm:

Tål er hy att ses i närbild: Fräsch ungdomlig, ren och klar. Så vill ni se er hy i närbild. I varje kvinnas ansikte bor en skönhet som kan trollas fram. Läpparnas skimmer, ögonens glans, mun-
nens linjer, allt kan framhävas, förädlas och accentueras. Låt Shantung visa er vägen. [. . .] Att
vara skön är varje kvinnas angenämaste plikt. (VR 1948:8.)

Ovanför texten finns en bild på en skön kvinna i närbild. En kvinna som
definitivt är mer lik Paulette Godard än ”hemmafrun”. Att vara skön är en
angenäm plikt och de som lyckas uppfylla denna plikt till fullo är filmstjär-
norna: Vanliga flickor som genom ett trollslag förvandlas till ouppnåeliga
halvgudar, som Anita Ekberg som figurerar i en annons för Lustre-Creme
schampo,

4 av 5 ledande Hollywood-stjärnor använder Lustre-Creme schampo för det vackraste håret i
världen [. . .] När ni tvättar håret med Lustre-Creme förstår ni varför det är Amerikas filmstjärnors
favorit. (VR 1956:27)

. . . eller Jean Simmons som använder Lux tvål. Genom att konsumera dessa
produkter kan man själv genomgå en liten variant av denna magiska föränd-
ring. Den angenäma plikten att vara skön och njuta av livet är dock inte en-
bart reserverad för filmstjärnorna utan ganska snart sipprar varornas magiska
förmåga ned till vanliga människor. ”Varje kvinna är skyldig sig själv [. . .] att
unna sig en känsla av lyx och raffinang” som Mölnlyckes underkläder kan
ge (VR 1952:17). Plikten att vara skön blir också en form av självreflektion.
Nivea uppmanar:

Läs mellan raderna i ert eget ansikte. Talar hyns lena mjukhet om Er ungdom, ömt bevarad
genom åren med NIVEA? Eller har Er hy börjat tröttna? NIVEA med Eucerit bygger upp en ny,
ungdomlig skönhet åt er. (VR:1956:12.)

Vid en preliminär reflektion över materialet som dessa exempel hämtats från
framstår det som inte alltför vågat att hävda att reklamen vid början av fyrtio-
talet ofta poängterade varans funktion i förhållande till ”traditionella” yrkes-
och könsroller, medan varorna under det sena fyrtioåret och femtioåret istäl-
let presenterades som magiska redskap med hjälp av vilka konsumenten kunde
uppfylla en ny hedonistisk plikt att vara skön och unna sig lyx. De såldes med
referens till en ny kvinnoroll som kan ses som representerad av filmstjärnor-
na och det *amerikanska skönhetsidealet*.

Även om denna förändring vittnar om en invasion av ett nytt diskursivt
system, en kommersiell kultur med egna ideal och symboler som successivt
kom att hota Folkhemmets position i den svenska offentligheten, så finns det
till formen en fundamental likhet mellan hemmafrun och filmstjärnan: De är
båda ”typer”. Argumentet i reklamen är att varan fungerar som ett hjälpme-
del att uppfylla en roll, att klassificera sig själv som en typ. Varan hjälper dig
att vara någon annan.

Sextioal till åttiotal: Att vara en individ

Vid början av sextioåret är en specifik ungdomskultur definitivt etablerad i
Sverige, så väl som i resten av västvärlden (se Bjurström 1980:62ff, Hobsbawm
1994:320ff). Om man utgår från Vecko Revyn så tycks också den ”radikala

vändning” som skulle komma att karaktärisera en stor del av den västerländska ungdomskulturen under andra halvan av åriondet i Sverige till viss del infinna sig redan vid sextiotalets början, åtminstone vad gäller diskursen om kärlek, sex och samlevnad.¹³

Denna radikalitet bestod i en reflektion, på många plan, kring den kvinno- roll som tillskrivits tidningens läsarinna under fyrtio- och femtioalet. Kvinnans roll som hustru, eller i kärleksrelationer överhuvudtaget, tematiserades i samlevnadsreportage och i debatten om sexuell frigörelse (för vilken Vecko Revyn under åren 1963–66 kom att bli något av ett forum). I VR 1963:46 behandlar Kerstin Thorvall frågan om man kan vara vän med en man:

Kan man bortse från den sexuella spänningen och den lockande erotiska gemenskapen? Hur skiljer man mellan vänskap och kärlek? Och om han blir tillsammans med en annan, hur hantear man svartsjukan?

En fråga som kanske i grunden handlar om hur man hanterar konflikten mellan den egna identiteten, med dess passioner (eller avsaknad av sådana) och den sociala rollen med dess uppföranderegler. En sådan frågeställning är, vågar jag säga, ny för sextiotalets Vecko Revyn. Under femtioalet var, åtminstone i novellerna, vänskap mellan män och kvinnor ett resultat av missförstånd eller andra hinder i den amorösa kommunikationens väg, något som brukade lösa sig mot slutet. Konflikten mellan identitet och roll tematiseras även i VR 1963:52 där *samlevnadskonsulent* Gertrud Zetterlund frågar sig:

Varför kan vi inte vara som vi är? Alla måste vi, i kärlek som i yrkesliv, dölja den verkliga människan! Hela tiden finner vi prestige och tvånget att spela en roll. Prestigen kräver att man förställer sig och utan prestige kommer man ingenstans i dagens samhälle.

Att kvinnor utsätts för en konflikt mellan olika roller, mellan rollen som yrkesarbetande kvinna och rollen som mamma eller hustru, och därmed tvingas känna efter vad de själva vill är ett tema på frammarsch under sextio och sjuttioalet. I VR 1966:27 tematiseras denna konflikt mellan yrkes- och mammaroll i en artikel med titeln: ”Måste det alltid vara kvinnan som tar ansvaret för barnen?” Konflikten mellan kärlek och äktenskap behandlas i artikelserien ”Otrohet i sommarsverige” som börjar i VR 1966:28 och fortsätter sommaren ut. Novellerna upphör i allmänhet att sluta i en idealiserad, romantisk kärleksrelation, för att istället börja i en kärleksrelation som ger orsak till problem vilkas lösning (eller, i vissa fall katastrofala följder) läsaren får följa. Under sextio och sjuttioalet tar även tematiseringen av relationer en ”beteendevetenskaplig vändning”. En ökande användning av sexologins och psykologins termer flyttar efter hand ut den romantiska kärleken från skildringar av vardagen och placerar den i extraordinära situationer: ”Omöjlig Otrohet” som i serien ”Kärleken mitt i bland oss” (VR 1973), eller rena fantasier som i novellen ”Jag vill att du skall vara lycklig” (VR 1970:45), som handlar om en kvinna som är förälskad i ett foto. Förhållandet blir till en pragmatisk överenskommelse mellan individer, som Peter uttrycker det i Samlevnadsserien ”Så älskar vi varann”:

När människor träffas och blir förälskade tror jag att det är som att man försöker föra in en kontakt med tolv taggar i ett vägguttag vid första försöket. Får man in tio, då har man träffat en

bra person. Får man in tolv på en gång, då är man där. Just nu tror jag att vi har det så. Sen får tiden visa hur rätt vi hade. (VR 1973:44.)

Kvinnans roll som konsument behandlas dels i avslöjande reportage kring Hollywoodmytens baksida (filmstjärnorna blir på sextioalet plötsligt olyckliga) och dels i artiklar som behandlar konsumentupplysning och rationella varuval. Framför allt sker dock denna reflektion i reklamen själv: Det är inte längre, som på femtioalet, självklart att en tvål är värd sitt pris bara för att en filmstjärna använder den utan ytterligare säljargument måste till. Ett sådant ytterligare argument som blir mycket vanligt är referensen till konsumentens individualitet. Med hjälp av varan identifierar man sig inte längre med någonting annat, utan man uttrycker sig själv. I VR 1960:14 associeras Lokette hårpermanent, inte med ett explicit kvinnoideal att efterlikna, utan med "En ljuvlig komplimang" som ges i en nära interaktion med en annan människa. En komplimang man förtjänat genom sin egen arbetsinsats. "Ni blir lycklig över komplimangen för Ert vackra, välvårdade hår, alldeles särskilt som komplimangen är ert eget verk".

Det blonderande schampot "Summer-blonde" uppmanar i sin annons:

Behåll sommarlystren som solen skänkt ditt hår. Schamponera in den ljusa naturliga soltonen med Clairols Summer Blonde. Kring varje litet ljushuvud glittrar det av solsken och sommar den kulnaste höstdag. Hon är sötare, gladare – soligare och roligare. Behåll den charmiga sommarlyster solen skänkt ditt hår – hela året. (VR 1960:43.)¹⁴

Argumentet för att köpa produkten är här återigen den egna upplevelsen. Om man har upplevt hur charmig man var under sommaren så förutsätts man vilja behålla denna kvalitet. Inte bara skönhetsmedel säljs med hjälp av referensen till den egna upplevelsen:

Har Ni upplevt nya IBM skrivmaskin ..upplevt den stimulans dess skönhet skänker – den låga vackra formen och de underbara färgerna. .. upplevt den levande mjuka svikten i tangentbordet som ni ställer in så att det passar just Er . . . upplevt glädjen av en tyst men ändå blixtnabb vagnretur . . . av att känna uppskattningen av ett alltid lika vackert och perfekt arbetsresultat? Be Er chef att få pröva IBM Elskrivmaskin – den är skapad just för Er – för att Er arbete skall bli lättare . . . och Ni lyckligare. (VR 1960:42.)

Referensen till den egna upplevelsen av produkten förvandlas så småningom till ett ideal om en självsäker, aktiv (yrkes)kvinna som gör det mesta av sig själv och sitt utseende. Shantungs kosmetika är till för "Kvinnan mitt ibland oss", som är en yrkesarbetande kvinna: "Ni kan finna henne i alla yrkesgrupper [. . .] Ni kan också finna henne i vilken åldersgrupp som helst". Hon tittar fram mot oss ur ett ögonblick av vardagens stress med penna och anteckningsblock i handen. Vad som är speciellt hos henne är hennes självsäkerhet:

Ni har säkert sett henne många gånger. Man kan inte undgå att lägga märke till henne. Hennes sätt att bära huvudet aningen högre än sina medsystrar. [. . .] Hela hennes person utstrålar harmoni i förening med säkerhet [. . .] Kort sagt, hon vågar vara sig själv, vara naturlig. Därför trivs hon väl med tillvaron. Hon äger just det mått av självsäkerhet som ger en kvinna en viss obestämbar touch.

Men denna självsäkerhet är hennes eget verk,

Man föds inte med självsäkerhet, man förvärvar den. Se Er själv i spegeln. Gör Ni det mesta

möjliga av Ert utseende ? [. . .] Lek fram Er självsäkerhet framför spegeln. Möt omvärlden med ett leende – och identifiera Er med kvinnan som alla lägger märke till! (VR 1966:39.)

Det är inte längre varan som skänker ett vackert utseende, en attraktion. Det måste man själv arbeta fram, varan är bara ett hjälpmedel. Om man lyckas skilja sig från mängden är nu en fråga om man är tillräckligt säker på sig själv för att våga göra det mesta av den man är och leva ett aktivt liv, som i en annons för parfymen 4711:

Jag dansar i Operabaletten. Dagligen repetitioner, träning, ännu mera träning. Det blir väldigt mycket dans. Därför tycker mina vänner det är underligt att jag kopplar av med att dansa. När jag träffar folk på min fritid blir det ofta på något kul disqoteque [sic!]. Det bara är så. När det närmar sig premiär blir det hets och jäkt inte så litet nervigt. Då behövs något extra. Jag fräschar upp mig med 4711, som doftar ljuvligt gott. Det fungerar – på disqotequet också. (VR 1968:21.)

Kvinnan som avbildas – hon tittar oss i ögonen, berättar om sitt liv och om produktens plats i det. Hon behöver inga skäl för att vara den hon är, ”Det bara är så”. Hon är en *riktig människa*, ingen filmstjärna och hennes liv rymmer ingen magi. Hon har full kontroll och väljer vad hon vill göra.

Trenden att sälja varor med referens till konsumentens individualitet, självkontroll och egna val fortsätter på sjuttioalet, men gränserna inom vilka denna individualitet kan röra sig utvidgas. Om den individuella kvinnan på sextioalet var yrkesarbetande eller i alla fall aktiv, självsäker, och medveten om sin attraktion, med ett utseende som följde en viss klart definierad stil så kan hon på sjuttioalet anta nästan vilka former som helst. Hon kan vara förförande kvinnlig som hos Melody färgtonande schampo ”Så enkelt att ett barn kunde klara av det, men bara en kvinna är vuxen resultatet” (VR 1970:16); hemmafru som i annonsen för Bio-Luvil (VR 1970:16);¹⁵ naturlig som i annonsen för Salubrin (VR 1973:42) ”Kela med dina fötter så får du snart någon som vill kela med dig” (Kvinna och man på blommig sommaräng,) eller till och med naken (Sana, VR 1976:49).

Denna vidgning av gränserna för hur man kan vara när man är sig själv leder mot slutet av sjuttioalet till ett ohöljt experimenterande med kläd- och konsumtionsstilar. Att klä ut sig, att bli en annan bara på lek är något som karaktäriserar det sena sjuttioalet och tidiga åttioalets modereportage och förslagen på vad man kan klä ut sig till är rikliga. Bara 1980 finner vi i ett stickprov, ”tigerlooken”, ”jultomtlooken” och ”Kineslooken”, komplett med recept på kinesisk matlagning. Klädreportagen kan också vara koncentrerade på ett enda plagg och ge förslag till hur man med hjälp av detta kan konstruera flera olika typer. Ett reportage om jeans (VR 1978:1) visar hur man, iklädd jeans kan vara den romantiske, den sportige, överklassstypen, festaren, den radikale och ”Svensson”.

Alla klär vi oss i någon sorts ”uniform” för att markera vår tillhörighet. Men oavsett den uniformen bär vi ALLA jeans. Nog är det märkligt !? Se bara hur lätt man skapar en typ med några futtiga klädesplagg. Och se hur bra jeansen stämmer in överallt.

Denna typ av självets maskerad reflekteras även i reklamen. Reklamen för ”Janes rosa period” lyder:

Gissa Janes Nya färg. Slut med det hårda kalla. Fram för det mjuka, varma. Janes rosa period är

här. [. . .] Du väljer själv. Det rosa blir vad du gör det till. Vilken stil du bär. Den stil ingen skall påverka. Färgerna är många. Möjligheterna ännu fler. (VR 1978:24.)

Om fyrtio- och femtiotalet uppvisade två olika kvinnoroller, den "traditionella" och *filmstjärnan* så representeras kvinnan i sextio- och sjuttioalets reklam som en individ som har behov av varor som kan uttrycka hennes individualitet. Varans funktion, som under femtiotalet artikulerades med referens till de behov och plikter som ingick i en viss social kategori, "reell" eller fiktiv, husmoderns familj eller filmstjärnorna, tenderar nu att istället artikuleras med referens till konsumentens individualitet. Vad som händer under sjuttioalet är att gränserna för denna individualitet successivt vidgas. Från att under sextioalet ha fått erkänsla för den man är inom ganska strikta gränser, genom att behaga mannen, genom att behaga chefen, genom att vara självsäker och vacker (till och med balettflickan i VR 1968:21, som verkar vara förvillande lik flickan i Esprit annonsen 1993 (se nedan), utgår ifrån vad hennes vänner säger, inte ifrån vad hon själv anser) kan denna erkänsla under slutet av sjuttioalet kommuniceras genom att man bara konsumerar, men dock genom att man konsumerar. Det är hela tiden som konsument man är som sig själv och varan sätter fortfarande gränsen för hur du är när du är dig själv. Jane Helens kosmetika framhäver dig själv hur du än är, för att travestera Henry Ford, *så länge du är rosa*.

Åttio och nittioal: Att vara Människa.

Om femtiotalets flicka, för att använda en ganska grov distinktion, huvudsakligen var ute efter att förlora sig själv i någonting annat; bli som filmstjärnorna genom att konsumera, uppgå i ett passionerat kärleksförhållande där hon tappade greppet om vardagen, eller åka till Amerika och, som Anita Ekberg, komma hem glömsk om sitt modersmål – så är åttiotalets flicka ute efter att finna sig själv, att känna sig själv, uttrycka sig själv och njuta av sig själv. Vecko Revyn under åttiotalet förvandlar stora delar av världen till arenor att söka efter och spela ut detta *själv* på, som t.ex. kärleken: 1978 talas det om sex som ett njutningsmedel bland många andra, något som inte behöver vara inramat i en kärleksrelation "kanske man i framtiden kan träffas för att äta, prata eller ha kul tillsammans, ibland för att älska". Sex för njutningens eller spänningens skull är ett utbrett tema och Vecko Revyn innehåller under åttio och nittioalet flera artiklar om hur man raggar, kysser, älskar, får orgasm och på alla sätt får ut det mesta av sitt kärleksliv.

All denna frihet och alla dessa möjligheter är naturligtvis svåra att hantera, som en artikel från VR 1978:23 uttrycker det: "Du som är ung idag har det svårare än någonsin. Du har flera alternativ att välja på och det är öppet för dig att välja vad du vill". Malin, nitton år är en av de ungdomar som citeras: "Jag hoppas att få chansen att leva så att mitt liv blir mitt". Att då veta vad man skall välja, eller vad som är "*mitt liv*" är svårt. Vecko Revyn erbjuder dock en del hjälpmedel för att lösa detta problem. Kärleken fyller även denna

funktion. Förutom alla artiklar om hur man får ut det mesta av sitt kärleksliv florerar även artiklar som hjälper en att veta hur man är i sitt kärleksliv. Åttio och nittioalet är testernas årtionden. I VR 1980:50 ställs frågan:

Hur har du det med träffarna? [. . .] Är det kanske så att du anser dig vara en stor höjdare i dom sammanhangen. Eller också kanske en träff med dig inte alls är så festlig som du tror. Sedan finns ju också möjligheten att du går och dras med dåligt samvete. Att du i själva verket är ett mycket angenämare sällskap än du tror. En riktig toppenträff alltså, varför inte testa det hela?

I VR 1981:29 kan man testa om man är en bra partner, 1984:17, hur man kysser, 1992:1 om man är "mamman eller egoisten" i ett förhållande. Förutom testerna får man hjälp av självreflexiva artiklar för att veta vem man verkligen är. "Är du en av de som använder sex för att få din vilja igenom?" (VR 1980:52). Man kan också uppmanas att reflektera över om förhållandet med partnern är tillräckligt effektivt.

Är du värd besväret – det är frågan och lösenordet. Är du värd min uppmärksamhet, min tid och min kropp? Eller kan jag använda tiden till någonting annat som ger bättre utbyte? (VR 1984:1.)

Kärleken, som nu i mindre utsträckning är till för förhållandet än för det friställda självet, som förses med problem och lösningar med vars hjälp det kan framstå för sig själv, är dock inte det enda området. Även kroppen blir viktig. Mot början av åttioalet introduceras bodybuildingvågen. Tipsen om hur man bygger upp och förändrar sin kropp kompletteras med tester där kroppens kondition och allmänna hälsoläge mäts samt artiklar med speciellt fokus på kroppens olika delar florerar; allt om dina bröst, din stjärt, din midja, dina ögon etc. Om Vecko Revyn på åttioalet fortfarande ger vissa riktlinjer för hur ens kropp bör vara – vältränad, smal etc – så blir det dock svårare på nittioalet. Då räcker det inte att sträva efter en perfekt kropp utan man skall ha en *personlig* kropp. Tendensen finns redan 1984 då Aerobics börjar ersätta Body-building som teknik för kroppsbyggnad och fortsätter med "fit for life-dieten", som introduceras i VR 1986:45 som motsatsen till vanlig bantning: "Bantning gör mig panikslagen" säger dess upphovskvinna. Här gäller istället att "äta sig i form," det ger "bättre hälsa, mer energi, gladare humör, och slankare figur utan kaloriräkning och svältkuror. Och, viktigast av allt, inte för stunden utan för livet." I VR 1990:36 avslöjas myten om att män tycker om perfekta kroppar. "Det är ju DIG han vill ha. Han tycker om din kropp därför att den är DIN." Tips till den som bantar i VR 1990:40 "Gör dig av med badrumsvågen, se till helheten, inte till vikten".

De tendenser jag har skisserat vad gäller diskurserna om kärleken, maten och kroppen gäller i stort även reklamen. Om det *själv* man skulle uttrycka under sextio och sjuttioalet definierades av andra eller av *den Andre* i sin mest abstrakta variant, själva varan, så måste detta själv på åttioalet definieras av en själv. Varan hjälper inte längre till att *uttrycka* konsumentens individualitet, utan är ett sätt att *uppleva* denna individualitet. Varan säljs som ett sätt att vara identisk med sig själv, att finna sig själv för en kort stund i vardagen. Big M är till för de tillfällen "När stunden är din – Drick en Big M när du trivs med livet, är i harmoni med tillvaron, känner glädje eller förväntan, det är då Big M smakar bäst." (VR 1981:29.) Texten ackompanjeras av en bild på

en ung kvinna, njutandes en Big M, ensam på en surfingbräda på öppna havet.

Ett annat exempel på denna typ av reklam, som kanske talar för sig självt, är reklamen för Marabous chokladbit Duo från VR 1984:10:

Chokladbiten du delar med dig själv. Nästa gång du är sugen på någonting riktigt gott – tänk på en liten godbit med frisk smak av apelsintryffel. Glöm sedan kompisar och familj för en gångs skull. Köp en DUO och dela med dig själv.

Den njutning av att känna sin egen närvaro som Big M och Duo kan förmedla blir snabbt till ett ideal om *autenticitet*: Om att vara sig själv. Palmolives tvålväl säljs så här i VR 1986:38:

Sencación – Att lyssna till sina känslor. Och våga lita till dem. Att lära känna sig själv. Och våga vara den man är. Att ge naturen fria tyglar. Och våga upptäcka att den naturligaste skönheten är den skönaste. En liten sensation.

Ett ideal som även kan exemplifieras av klädfirman Esprits reklam under andra hälften av åttiotalet, där modellerna ersatts av vanliga människor som presenteras med en kort biografi:¹⁶

Julie Hall, Singer, Age 22. I've always wanted to be a star. I want people to know me. My roots were with a gospel choir, and at 15 I had my own band called Total Eclipse. Recently I opened for Whitney Houston in Washington DC. I'm not really a dancing, clubby friend. I like to go to the beach and be with people I'm comfortable with. I don't do things impulsively, but I could definitely be more decisive. I'm working on having a boyfriend. I think about all the summers I spent at Marthas Vineyard, with those little summer romances, but someone more mature appeals now. I hate deception. (VR 1986:38.)

Reklamen för Lätta är välkänd (ökänd). Lätta är ett margarin som gör dig smal, men bara "Om du bestämt dig för att inte bli fet", inte om någon annan, modebranschen, kosmetikaindustrin, etc. bestämt det åt dig (VR 1993:48). Att veta vem man är och våga vara den man vet att man är innebär också att man behöver redskap för att göra sig oberoende av de skeenden i ens naturliga kropp som kan påverka en. Tampongen som ett sätt att göra det sociala jaget (det som kommuniceras) oberoende av den biologiska kroppen är ett gammalt reklamargument. På sextiotalet handlade det dock mest om att dölja sin menstruation för andra. ("Det finns dagar som man helst inte vill skylta med", ob, VR 1968:4) Att ha mens var inte en del av den roll som en yrkesarbetande kvinna ville visa upp. På nittiotalet är det dock en fråga om att göra sig själv oberoende av sin kropp, att vara den man vill vara, att slippa ta hänsyn till sin menstruation, som i annonsen för "Tampax – It's my life" i VR 1993:48:

Jag låter mig inte påverkas av andra. Så varför skulle min mens få påverka mig? När jag har mens vill jag helst slippa tänka på den. Jag vill bestämma själv över mitt liv och göra det jag vill, när jag vill. Jag behöver ingen som talar om för mig vad som är bäst för mig. Det vet jag redan.[. .] Tampax ger mig friheten att vara den jag är. Frihet är att få vara mig själv.

Detta att vara sig själv, att inte lyssna på andra utan att veta bäst själv öppnar även för en möjlighet att inkorporera vad man skulle kunna kalla en reflexiv etik i reklamen. En etik som kanske inte kan formuleras bättre än i reklamen för skorna Lejon Block:

Vad är verklighet? Det du ser med egna ögon eller det som andra ser. Den som lossar på skyggglappar och ifrågasätter givna svar upptäcker att det inte finns några absoluta sanningar. (VR 1994:36.)

Att man lossar på skyggglappar och ifrågasätter innebär också att man finner fel och brister i den värld som omger en, fel och brister man kan ta ställning till. På så sätt öppnar sig reklamen under början av nittioalet för vad man skulle kunna kalla "politiska" värderingar. Värderingar som kan sägas ligga i linje med det som Giddens (1991) kallar "Life-Politics" och som han menar föds ur motsättningen, inte mellan sociala grupper som kämpar om knappa resurser, utan mellan ett reflexivt subjekt som söker finna och realisera sig själv och de hinder eller risker de sociala systemen ställer i dess väg. Den kvinnliga frigörelsen från en begränsande kvinnoroll är en sådan fråga. Den har tagits upp av tampongtillverkaren ob som säljer sin tampong ob-fleur, som ett tecken för en autonom, autentisk kvinnlighet, med hjälp av devisen "Frihet i en liten ask" (VR 1993:27). Även om annonsens text inte innehåller några "politiska" ställningstaganden så är annonsens bild hämtad från en reklamfilm som samtidigt kördes på våra reklamfinansierade TV-kanaler där Susan Falludis bok "Backlash" förekom tillsammans med bilder av kvinnor som klippte sönder foton på män. Klädfirman Benetton som protesterat mot en rad oönskade fenomen; ondska, flykting- och miljöproblem och rasism förekommer i VR 93 där de uppmanar folk att lämna sina gamla kläder (sic!) i deras insamlingslådor för att på så sätt stödja välgörenhetsprojekt i tredje världen. Även miljön blir under nittioalet ett säljargument framförallt i annonser för tvättmedel och livsmedel.

Jag har i rubrikerna infört distinktionen *Att vara individ / Att vara Mänskliga* som en skiljare mellan å ena sidan sextio- och sjuttioalets och å andra sidan åttio och nittioalets sätt att representera konsumenten. Det kan tyckas vara en hårfin skillnad men den är ändå viktig. Skillnaden ligger i att detta själv under sextio och sjuttioalet alltid gavs av, för att tala i socialpsykologiska termer *den Andre* – det var alltid mannen, chefen, vännerna eller i slutfasen själva varan som gav riktlinjer för hur man skall vara när man är sig själv, medan det under åttio och nittioalet endast ges av en själv. Denna fullständiga självreferens kan manifesteras sig i varorna som drömbjekt (i Campbells (1987) bemärkelse) som realiserar denna självreferens (– då man äter en chokladbit!) eller som ett ideal om en autonom, autentisk identitet.

I det senare fallet kompliceras distinktionen av att varorna ger upphov till en andra ordningens självreflektion: Man bör vara som man är när man är sig själv. Denna andra ordningens självreflektion kan sägas vara det ideal som karaktäriserar de politiska varorna. De varor som kommunicerar "Life Politics"-värderingar förankrar inte dessa värderingars giltighet i en överordnad vision av världen, en Stor Berättelse som det ibland heter, utan i det enskilda subjektets reflektion över skillnaden mellan vad hon är och vad omvärlden är. När man, för att gå utanför materialet, ser en av Benettens reklambilder på T-centralen i Stockholm så godkänner man deras implicita argument (*det borde inte vara på detta vis*), inte med referens till en överordnad normativ vision

av världen med klara gränser för vad som borde och vad som inte borde vara, utan med referens till den reaktion man själv har då man konfronteras med den chock bilden skapar. Man vet själv, utan att någon behöver tala om det för en att *detta är inte riktigt*. Det paradoxala med denna typ av politiska budskap ligger då i att de inte bara postulerar den normlösa (fria) självreflektionen som ett ideal, utan också (normativt) föreskriver ett innehåll i denna självreflektion. De talar om för oss vad vi borde komma fram till när vi tänker fritt.

Som avslutning: En hypotes om reklamens förändring

Om man utgår från det material som redovisats ovan tycks det ganska tydligt att det skett en serie successiva förändringar i sättet att representera konsumenten i reklam under efterkrigstiden. Varorna har hela tiden presenterats, inte bara som funktionella i förhållande till vissa specifika behov (att borsta tänder, att tvätta spisar, att färga håret etc.) utan även som hjälpmedel att uppnå en viss identitet. Formen för denna identitet, eller snarare formen för det identitetsproblem som varorna har påstått sig kunna lösa, har dock varierat över tid: Under fyrtio och femtioalet såldes varorna i Vecko Revyn huvudsakligen med argumentet att de kunde hjälpa konsumenten att uppfylla de plikter som hörde till en viss social roll; under sextio och sjuttioalet påstod de sig kunna uttrycka konsumentens individuella särart; under åttioalet och nittioalet, slutligen sade sig varorna kunna hjälpa konsumenten att finna sig själv.

Om man vill finna en förklaring till dessa förändringar så ställs man inför två alternativ. Antingen kan man argumentera att den huvudsakliga förklaringen ligger i att konsumenterna blivit mer autentiska och sålunda efterfrågar varor som uttrycker andra värderingar, eller så kan man ta fasta på förändringar i reklamens sätt att representera konsumenten. Det första perspektivet har utförligt behandlats i andra sammanhang (se denna artikels inledning). Här skulle jag vilja presentera en av utrymmesskäl synnerligen kort skiss kring hur det andra perspektivet skulle kunna gestalta sig.

Reklamen – liksom såpoppor, popmusik och ungdomsforskning är en arena för vad Niklas Luhmann kallar en semantik¹⁷ om människan. En bild av människan målas upp genom att meningsfulla skillnader skapas mellan olika mänskliga egenskaper (i reklamens fall rör det sig främst om behov). Denna konstruktion av människan – som – konsument i reklamen är alltid selektiv. Vissa mänskliga egenskaper väljs ut och andra ignoreras. Mot bakgrund av vissa apriori givna antaganden om konsumentens natur konstrueras marknadsundersökningar och andra tekniker med hjälp av vilka reklambranschen kan göra sig en föreställning om den konsument till vilken reklamen är riktad. Dessa apriori givna antaganden gör det inte bara möjligt att observera konsumenten, utan sätter även gränser för vilka mänskliga egenskaper som reklambranschen kan uppmärksamma. De avgör både vad man *kan* se och

vad man *inte kan se*. (Om man antar att konsumenten är en typ, determinerad av sin sociala position, så ställer man vissa frågor i en marknadsundersökning, om man antar att hon är en individ så ställer man andra.)

Dessa urvalsprogram förändras över tid. Drivkraften bakom denna förändring är förmodligen en strävan att skapa framgångsrik reklam (och därmed tjäna pengar). Den reklam är framgångsrik som säljer varor. För att en vara skall kunna säljas måste ett behov för den produceras, vilket sker genom att en specifik mänsklig egenskap observeras och tillskrivs konsumenten som ett behov i förhållande till vilket en specifik vara kan finna ett bruksvärde. Det behov en viss vara påstås uppfylla måste på något sätt skilja sig från de behov andra varor påstås uppfylla. Det innebär att det i perioder av expansion av reklambranschen (då fler varor försöker komma in på marknaden) föreligger en intensifierad "efterfråga" på mänskliga egenskaper som kan kodas som behov. De torde då även finnas ett tryck på reklambranschen att finna urvalsprogram som är kapabla att observera nya "mänskliga" egenskaper som inte är inkluderade i den existerande bilden av konsumenten. Det torde då i perioder av expansion av reklambranschen föreligga starka incitament för innovationer vad gäller de apriori givna antaganden som ligger bakom reklambranchens observationsmekanismer.

Mitt förslag är alltså att studera utvecklingen av de apriori givna antaganden som legat bakom marknadsundersökningar sedan fyrtioalet för att se om man där kan finna en förändring liknande den av representationer av konsumenten i reklam.

Man skulle kunna tänka sig att marknadsundersökningar under femtioalet övergick från att vara strukturerade kring socioekonomiska variabler som yrke, kön och inkomst med det implicita antagandet att vissa attityder och förväntningar följer naturligt med en viss socioekonomisk position, till att ställa explicita frågor kring människors värderingar och attityder. Då människor tenderar att inte svara exakt på samma sätt, så torde resultatet av en sådan ny undersökningsteknik bli att konsumenten nu framstår mindre som en socioekonomiskt definierad typ och mer som en individuell kombination av olika variabler. Då alla människor ger individuellt skilda svar så bör man, för att få så många människor som möjligt att känna igen sig i en reklamkampanj vädja till denna individuella skillnad de alla har gemensamt.

Förändringen från individ till *Människa* skulle kunna tänkas vara en effekt av att man, i syfte att finna än fler skilda behov, börjar använda sig av mer djuplodande observationstekniker som även tematiserar konsumentens existentiella föreställningar. Då de flesta människor i ett funktionellt differentierat samhälle upplever att det finns en diskrepans mellan samhällets förväntningar och deras egen vilja, så kommer de flesta människors existentiella funderingar att vara strukturerade enligt denna människa – samhälle skillnad. För att kunna ge så många skilda behov som möjligt en relevans för så många olika konsumenter som möjligt så kan man nu koppla samman dem med denna gemensamma "existentiella problematik". För att "få plats" med ett maximalt antal skilda behov så läggs nu, i motsats till på femtioalet, den normativa

tyngdpunkten på den egna viljan och inte på samhällets förväntningar. Man appellerar till ett ideal om autenticitet.

Min hypotes är alltså att förändringen av bilden av konsumenten i reklam är resultatet av förändrade urvalsprogram med hjälp av vilka mänskliga egenskaper kodas som behov för konsumtionsvaror, samt att dessa urvalsprogram förändras för att möta den ökade efterfråga på behov som uppstår då fler varor försöker komma in på marknaden. Denna hypotes tycks få ett visst stöd av tillgänglig statistik. Perioder där representationer av konsumenten i reklam har förändrats (femtio- och åttiotal) tycks sammanfalla med perioder av expansion av reklambranschen i allmänhet, samt av reklam innehåll i veckopressen i synnerhet.¹⁸ Den kan även finna ett visst stöd i amerikansk och engelsk forskning som pekar på en utveckling i sättet att genomföra marknadsundersökningar som tycks harmoniera med den utveckling jag beskrivit ovan (se t.ex. Andersen 1995, Davidsson 1992 och Lowe 1995).

En sådan hypotes förnekar inte att människor kan vara reflexiva eller ha som ideal att vara autentiska, men bygger på antagandet att hur människan är inte förklarar hur hon *representeras* i reklam, kärlekshistorier och, inte minst, i ungdomsforskning.

NOTER

¹ För en analys av Reebok's reklamkampanj, se Goldman 1992:173–202.

² Se Arvidsson 1996.

³ Se t.ex. Bengtsson 1991 Dortner 1991 Fornäs et al. 1991, 1993, 1994 Löfgren & Norell (red) 1991, Miegel & Johansson (red) 1994, Stormhøj 1994.

⁴ Se t.ex. SUR 1993 eller SOU 1991:12 där dagens ungdom anses värdera flexibilitet, individualism och självutveckling, eller Andersson et al. 1993 där Ingelhart's 'postmaterialistiska' värderingar återfinns hos de ungdomliga respondenterna.

⁵ Som citationstecknen och det flitiga användandet av frasen "vad jag kallar" försöker uttrycka så använder jag mig här, likt Pierre Bourdieu av "nysmida ord". Mina termer "typ", "individ" och "autentisk Människa" bör *inte* förstås mot bakgrund av den rika tradition av teorier kring sociala typer, idealtyper, individualisering – eller för den delen filosoferande kring "människan" och den "mänskliga naturen" som utgör sociologins historia. Vad det rör sig om är tre olika sätt att konstruera representationer av människan. Mina termer är, för att använda Luhmanns terminologi, "semantiska former" (se Luhmann 1983).

Typen attribueras olika behov och känslor med referens till en princip som är extern till henne själv (gruppmedlemskap, plikt etc). Ett exempel på en representation av "konsumenten" som en typ är en annons som argumenterar att en produkt bör användas därför att en viss social kategori (filmstjärnor, eller Andersson et al. 1993) använder den. Typen behöver varor för att identifiera sig med någon annan.

Individen attribueras behov med referens till en princip som är intern till henne själv – hennes specifika individualitet. Individen behöver varor för att uttrycka vad som skiljer henne från andra.

Människan slutligen attribueras behov med referens, inte till en princip, men till en process. "Människan" vet inte vem hon är men har behov av varor som kan hjälpa henne att finna sig själv. "Människan" behöver sålunda varor, inte i första hand för att uttrycka sig själv utan för att reflektera över sig själv.

Låt mig än en gång påpeka att dessa termer har att göra med representationer av konsumenten i reklam och av det amorösa subjektet i kärlekshistorier: De har ingenting att göra med hur människor av kött och blod är eller upplever sig själva.

⁶ Se t.ex. Berland 1992 och Clifford 1992, eller för en klassisk artikel, Blumer 1968. För en översikt av "the production of culture approach", se Lamont & Wuthnow 1990.

⁷ Se Pollay 1984, Fox 1984:95 ff. Pope 1983 och Leiss et al. (1990) har försökt sig på en historisk redogörelse för reklamens sätt att presentera varor. Leiss et al., hävdar på basis av en studie av 15 000 annonser att dessa under tjuogo- och trettioalet gick från att ha varit koncentrerade på produkten i sig till att koncentrera sig på dess användning.

Deras kriteria är dock i min mening något tveksamma: De ser annonser som behandlar "the product and its utility" som skilda från de som explicit betonar " [t]he direct relationship between a product and the human personality" (ibid. s 240 ff). Man kan dock argumentera att varje referens till en produkts "utility" förutsätter en föreställning av en mänsklig användare i en viss social kontext. (Jag tänker inte ge mig in i debatten kring den social konstruktionen av nytta ("utility") men Umberto Eco, Jean Baudrillard och Marshal Sahlins är här några namn man kan nämna.)

Kanske är det mer lämpligt att dra gränsen ännu tidigare. Även om det är en fråga om hur hårt man vill pressa sina tolkningar så kan man nog hävda att annonser från slutet av artonhundratalet, då produkter koppades samman med bilder på kungligheter, berömda byggnader eller bibliska referenser (Ivory-tvål är här ett paradexempel) inte, eller i alla fall i mindre utsträckning byggde på en föreställning av människan qua konsument. De utgjorde istället de första trevande försöken att skapa meningsfulla skillnader mellan de anonyma massproducerade objekt som den begynnande industriproduktionen spottade ut (se Ewen 1988, Fox 1984:13 ff.).

⁸ Från Nilsons studie står det klart att det svenska folkhemsprojektet innehöll ambitionen att styra konsumtionen genom att utbilda medborgarna till rationella konsumenter, det är dock oklart hur pass framgångsrikt det projektet var. En liknande ambition fanns i den italienska fascismen om än nationell integration där var ett viktigare mål än rationella medborgare. Det projektet misslyckades dock tämligen snabbt av den enkla anledningen att den italienska ekonomin på trettioalet ännu inte hade nått en tillräcklig nivå av utveckling för att 'bära' ett konsumtionssamhälle (se DeGrazia 1981).

⁹ Se t.ex. Arrighi (1994), Aglietta (1978) och Lipietz (1987).

¹⁰ Reklamkostnadernas andel av BNP mer än fyrdubblades mellan 1948–60 (i löpande priser), se denna artikels avslutning, samt Björklund 1967:42.

¹¹ Schnabel var i själva verket ganska sympatiskt inställd till den "föreningslösa ungdomen". Han ansåg visserligen att de "utgör en fara för demokratin då de lätt kan falla offer för massrörelser" (s. 9) men anser att de fortfarande kan skilja mellan allvar och lek. De vill inte se "idoler" i regeringen och tycker fortfarande att Torgny Segerstedt är en av de som har gjort mest för mänsklighetens fromma. Schnabel drar slutsatsen att "deras kritiska sinne är tillräckligt starkt för att inte låta den rent affektbetingade nöjeslystnaden styra även deras intellekt" och finner att "Sveriges elit kan göra fina kap [bland dem] ifall de arbetar med förståelse och tolerans" [s.20].

¹² Denna förändring antar, enligt Wesälls statistiska undersökning av veckotidningsnovellernas innehåll, en generell natur under 60 till 70-talet (Wesäll 1989:197–8).

¹³ Kanske kan detta i viss mån förklaras med Folkhemmets och den tidiga svenska kvinnorörelsens tradition av 'saklighet' på detta område. I Italien, ett land med stark katolsk tradition, blir reflektioner kring traditionell sexualmoral ett tema för "mainstream" veckopress först på sjuttioalet (se Gundle 1995).

¹⁴ Som en exkurs kan nämnas att reklam för produkter som gör en brun eller sommarblond, eller bevarar dessa egenskaper har jag observerat först mot slutet av femtioalet.

¹⁵ Hemmafrun på fyrtio och femtioalet är inte en individ. Varan säljs inte med referens till hennes egna upplevelser utan med referens till familjens upplevelser, eller de hos gruppen i vilken hon ingår. Bio-Luvil säljs dock med argumentet att "Såsfläckar är inget problem för mig längre".

¹⁶ För en djupare analys av Esprits reklam, se Goldman 1992 och Ewen 1988.

¹⁷ För en introduktion till begreppet semantik och dess funktion i Luhmanns teori, se Luhmann

- 1983; för en grundlig duvning i teorin som sådan se Luhmann 1995; för en bra och överskådlig introduktion, se Barbesino & Salvaggio 1996.
- ¹⁸ Mellan 1948 och 1960 mer än fyrdubblades den svenska reklambranschens omsättning, från 230 till 1000 Mkr, samtidigt ökade andelen annonser i *Vecko Revyn* från 22% (1945) till 37% (1960), dess upplaga ökade med 75% (1944–58) mot 57% för veckopressen i genomsnitt. Veckopressens upplaga var relativt stabil under andra halvan av sextioalet och sjuttioalet, så även dess reklamintäkter. Under 80-talet ökade den svenska reklambranschens andel av BNP med 22% från att ha legat så gott som still under andra halvan av 60 och 70-talet. Veckopressens upplaga minskade, *Vecko Revyn* något mindre än genomsnittet och dess reklamintäkter ökade med 63% till fasta priser. Källor: Bernow & Österman 1978, Björklund 1967, Gustavson 1991, Gröndal 1989, 1990, SOU 1973:11, Tidningsstatistik 1980, 1985, 1990, Wesäll 1989.

REFERENSER

- Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, London: New Left Books
- Andersen, R. (1995) *Consumer Culture and Tv Programming*, New York: Harper Collins
- Andersson, Å. Fürth, T. & Holmberg, I. (1993) *70-talister. Om värderingar förr, nu och i framtiden*, Stockholm: Natur&Kultur
- Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century*, London, New York: Verso
- Arvidsson, A. (1996) *From Housewife to Person: Luhmannian Systems Theory and the Semantics of Authenticity in Advertizing*, *Recherches Sociologiques*, 2 s 99–114
- Barbesino, P. & Salvaggio, S. (1996) *La sociologie de Niklas Luhmann*, *Recherches Sociologiques*, 2 s 25–58
- Beck, U. (1992) *Risk Society*, Cambridge: Polity Press
- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization*, Polity Press.
- Bengtsson, M. (1991) *Könssozialisation och social förändring. Om brott och kontinuitet i ungdomars identitetsutveckling från 1950–70/80-tal*. Lund: Institutionen för tillämpad psykologi.
- Berland, J. (1992) *Angels Dancing; Cultural Technologies and the production of space*, i Grossberg, L., Nelson, C. & Treichler, P. (eds.) *Cultural Studies*, New York, London: Routledge
- Bernow, R. & Österman, T. (1978) *Svensk Veckopress 1920–75*, Forskningsgruppen för samhälls och informationsstudier.
- Bjurström, E. (1980) *Generationsupproret*, Stockholm: Wahlström&Wistrand
- Björklund, T. (1967) *Reklam i svensk marknad 1920–65*, Stockholm: Nordstedts
- Blumer, H. (1968) *Fashion, from Class Differentiation to Collective Selection*, *Sociological Quarterly*, 10:275–91
- Campbell, C. (1987) *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford: Blackwell.
- Chodorow, N. (1989) *Femininum- Maskulinum. Modersfunktion och könssozialisering*, Stockholm: Natur och Kultur
- Clifford, J. (1992) *Travelling Cultures*, i Grossberg, L., Nelson, C. & Treichler, P. *Cultural Studies*, New York, London: Routledge
- Davidsson, M. (1992) *The Consumerist Manifesto: Advertising in Postmodern Times*, New York, London: Routledge
- DeGrazia, V. (1981) *The Culture of Consent*, Cambridge: Cambridge University Press
- Drotner, K. (1991) *Att skape sig-selv. Ungdom, estetik, pedagogik*, Gyldendal
- Eder, K. (1993) *The New Politics of Class- Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*, SAGE
- Ehn, B., Frykman, J. & Löfgren, O. (1993) *Försvenskningen av Sverige: Det nationellas förändringar*, Stockholm: Natur & Kultur
- Ewen, S. (1988) *All consuming Images- the Politics of Style in Contemporary Culture* New York: Basic Books.
- Fornäs, J., Boethius, U. & Cwejman, S. (eds.) (1991) *Kön och identitet i förändring*, Stockholm: Symposion
- Fornäs, J., Boethius, U. & Forsman, M., Ganetz, H, Reimer, B (1994) *Ungdomskultur i Sverige*, Stockholm: Symposion

- Fornäs, J, Lundberg, U. & Sernhede, O. (eds.) (1994) *Ungdomskultur, identitet och motstånd*, Stockholm: Symposion
- Fox, S. [1984] *The Mirror Makers – A History of American Advertising and its Creators*, New York: William Morrow & co.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press
- Goldman, R. (1992) *Reading Ads Socially*, New York, London: Routledge
- Gundle, S. (1995) *I Communisti Italiani tra Hollywood e Mosca*. Florens, Giunti Gruppo Editoriale
- Gustafsson, K-E. (red.) (1991) *Veckopressbranchens struktur och ekonomi*, Rapport från symposium vid Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet.
- Gröndal, T. (1989) *Reklammarknaden 1979–88*, Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet
- Gröndal, T. (1990) *Den internationella reklammarknaden*, Handelshögskolan vid Göteborgs Universitet
- Habermas, J. (1984, 1987) *The Theory of Communicative Action*, vols I, II, Boston: Beacon Press
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso
- Lamont, M. & Wuthnow, R. (1990) *Betwixt and Between; Recent Cultural Sociology in Europe and the United States*, i *Frontiers of Cultural Theory, the New Synthesis*, Ritzer (ed) New York: Columbia University Press
- Leiss, W., Kline, S. & Jhally, S. (1986) *Social Communication in Advertising* London, New York: Routledge
- Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles: the Crisis of Global Fordism*, London: Verso
- Lowe, D. (1995) *The Body in Late Capitalist USA*, Durham: Duke University Press
- Luhmann, N. (1983) *Struttura della società e semantica*, Bari: Laterza (1995)
- Luhmann, N. *Social Systems*, Stanford, CA: Stanford University Press
- Melucci, A. (1992) *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg: Daidalos
- Nilson, J-O. (1994) *Alva Myrdal; en virvel i den moderna strömmen*. Stockholm, Symposion.
- Pollay, R.W. (1984) *Twentieth Century Magazine Advertising: Determinants of Informativeness*, Written Communication 1
- Pope, D. (1983) *The Making of Modern Advertising*, New York: Basic Books
- Schnabel, L. (1946) *Drömmar och Mål – Attityds och mentalitetsundersökning bland föreningslösa och passiva ungdomar i Stockholm*, Stockholm
- SOU 1944:31 *Utredning och förslag rörande stöd för ungdomens föreningsliv*, Stockholm, Allmänna Förlaget
- SOU 1945:22 *Ungdom och nöjesliv*, Stockholm, Allmänna Förlaget
- SOU 1951:41 *Ungdomen möter samhället*, Stockholm, Allmänna Förlaget
- SOU 1963:67 *Ungdomsorganisationernas centralverksamhet*, Stockholm, Allmänna Förlaget
- SOU 1973:11 *Reklamens kostnader och bestämningsfaktorer*, Stockholm, Allmänna Förlaget
- SOU 1991:12 *Ungdom och makt*, Stockholm, Allmänna förlaget
- Statens Ungdomsråd (1994) *Framtidens fabrikörer*, Stockholm: Statens ungdomsråd.
- Tidningsstatistik (1980,1985,1990) *TS-boken*, Stockholm, Tidningsstatistik AB
- Wesäll, B-L. (1989) *Veckotidningsnovellen 50–75. En sociologisk analys*, Lund
- Willis, P. (1991) *Ungdomars symboliska arbete*, i Löfgren, T & Norell, M (ed) *Att förstå ungdom*, Stockholm: Symposion
- Ziehe, T. (1989) *Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet*, Stockholm: Symposion

ABSTRACT

This article is based on a study of advertising and material covering "existential issues", such as love, sexuality and the body in a Swedish young women's magazine "Vecko Revyn". The period studied runs from 1942-94.

It's main argument is that the representation of female identity has gone through three distinct phases: During the 1940-50's, the subject of these discourses was represented as a 'type' who was attributed needs for commodities as well as romantic emotions with reference to expectations contained in a certain social role. During the 1960-70:s she was represented as an individual who's primary concern was to express her own individuality. During the 1980-90:s, finally, she became an authentic "person" concerned not only with expressing, but also with finding her own subjectivity.

A similar development has been a core assumption of some recent sociological theories- particularly employed within the field of youth research. There it has been argued that individual identity has become to a lesser extent determined by social structure and to an increasing extent the product of a "reflexive" process of identity formation, leading to an overriding concern with subjective authenticity. Although the observations presented indeed seem to give some additional credibility to such an assumption, it is argued that these changes- at least as far as advertising goes, might be better explained by innovations in the techniques of representation employed by the advertising industry.

Demokratiskt ledarskap

En institutionell analys

PAL ORBAN

Fil dr, Sociologiska institutionen, Göteborgs Universitet

Inledning

Sedan slutet av sjuttioalet har samhällsforskarnas intresse av att analysera institutionernas roll i samhället ökat markant.¹ I skuggan av den uppmärksammade nyliberala forskningen har det gjorts institutionella analyser av kapitalismens uppkomst, av marknad kontra hierarki och av regleringsekonomi inom nationalekonomin.² Inom sociologin och antropologin har Giddens (1984) utvecklat sin "strukturteori" och Douglas (1986) har analyserat "institutionernas kosmologier", två ansatser som är mycket uppmärksammade bland forskare. Även inom organisationsteori har det utvecklats en ny institutionell skola, där sociologer som Meyer, Rowan, DiMaggio och Powell har gjort framstående insatser (Scott 1995).³ Sociologernas nyvaknande intresse för institutioner bör också ses som ett svar på den kritik som på slutet av sextioalet hävdade att den sociologiska forskningen om organisationer var alltför praktik och managementorienterad.

Den institutionella skolans grundläggande utgångspunkt inom organisations-teorin kan sammanfattas med att den anser att det är fel att uppfatta organisationer som isolerade rationella enheter. Organisationernas funktion, deras uppfyllande av mål och deras eventuella misslyckande kan endast förstås i ett socialt och kulturellt sammanhang där styrande, normerande och kognitiva strukturer främjar respektive begränsar organisationers verksamhet. Det rationella tänkandet och den formella strukturen i eller i delar av organisationen formas av de idéer som utgör en del av den rådande omgivande kulturella logiken (Scott 1995).

Den institutionella skolans forskning är knappast problemfri, och man kan finna en hel del frågetecken och brister. En del av dessa är inte nya, som t ex analysen av själva begreppet "institution" och av institutionernas funktion i samhället. Man kan som vissa forskare betrakta organisationer som institutioner och då definiera en institution som en social ordning. Å andra sidan kan man på ett analytiskt plan klart skilja mellan organisation och institution som begrepp.

Institutionella analyser öppnar enligt min mening nya intressanta möjligheter att analysera organisationer ur ett sociologiskt perspektiv. Syftet med denna artikel är att utifrån en fallstudie genomföra en institutionell analys av demokratiskt ledarskap.

Fallstudien

I slutet av 1980-talet genomfördes en decentralisering vid ett antal sjukvårdsenheter i en svensk storstad. Decentraliseringen syftade till att överföra vissa arbetsuppgifter, som t ex utarbetandet av budgetförslag, anställning av personal och semesterplanering, från klinikledningen till avdelningsföreståndarna. Organisationsavdelningen, som planerade decentraliseringen, förväntade sig att avdelningsföreståndarna i sin tur skulle decentralisera ett antal uppgifter till undersköterskor och sjuksköterskor, och därmed skulle motivationen hos vårdpersonalen öka och vårdkvalitén förbättras. Genomförandet av decentraliseringen och även dess effekter utvärderades av mig. I underlaget för utvärderingen ingick bl a en barnkirurgisk klinik som leddes av en demokratisk ledare.

Den barnkirurgiska kliniken var under lång tid en trygg arbetsplats. Personalen – läkare, sjuksköterskor och barnsköterskor – hade ett gott samarbete, konflikterna var få, de tilldelade resurserna mycket goda och man hade tid att ta hand om patienterna. Kliniken omfattade fem avdelningar, inkluderat en operationsavdelning. Med hjälp av kirurgiska ingrepp återställde läkarna barnens hälsa under en relativt kort period, och denna framgångsrika verksamhet var den viktigaste förklaringen till klinikens höga status. Kliniken hade 235 anställda, varav 17 läkare och 218 vårdpersonal.

Under slutet av 80-talet tillsattes en ny chef vid kliniken. Han var sedan lång tid tillbaka anställd som överläkare för en avdelning vid kliniken och var känd även utanför avdelningen som en personalorienterad chef. Klinikchefen hade tid att prata med de flesta, var alltid vänlig och vid konflikter väjdade han om solidaritet. Han hade mycket goda kunskaper om organisationsteori, speciellt om human relationskolan, och om demokratisering av arbetsorganisationer. Efter sitt tillträde försökte han tillämpa sina kunskaper.⁴ Ett exempel på detta var inrättandet av en samarbetskommitté som omfattade avdelningsföreståndarna, överläkarna, representanter för vårdpersonalen och klinikchefen. Kommittén blev snabbt det mest betydelsefulla ledningsorganet. Den sammankallades en gång i månaden, och på dessa möten fattades beslut om olika ärenden genom röstning, dock ej i strategiska frågor.⁵ På samarbetskommitténs möten fick klinikchefen ofta stöd för sina idéer från vårdpersonalen, och på så sätt kunde klinikchefen genomdriva en hel del förslag som läkarna var emot.

Omvälningen

Vid tiden för undersökningens genomförande upplevde personalen att barnkirurgiska klinikens existens var hotad. Enligt intervjuerna var det tre faktorer som bidrog till denna upplevelse av hot. För det första ställde sjukhusledningen, på grund av den ekonomiska krisen som rådde i landet, sparkrav på varje klinik. Dessa sparkrav drabbade barnkirurgiska kliniken speciellt hårt eftersom den redan hade ett relativt stort ekonomiskt underskott.

För det andra ville sjukhuschefen slå ihop den barnmedicinska och den barnkirurgiska klinikerna till en enhet. Sjukhuschefen ansåg att en sådan integration skulle leda till ökad samarbete bland läkarna och effektivisering av verksamheten, t ex genom att öka beläggningen. Den barnmedicinska kliniken och dess chef stödde förslaget, men inom den barnkirurgiska kliniken var motståndet kompakt. Det fanns flera motiv till detta enligt mina intervjuer, här skall bara några av de viktigaste nämnas. Ett motiv var att man trodde att barnmedicin skulle komma att dominera den gemensamma organisationen, eftersom den redan var den största kliniken och hade en klinikchef som drev det egna intresset hårt. Ett annat motiv var att man upplevde en risk att barnkirurgin som specialitet skulle försvinna. Ett tredje var att man var rädd om den professionell identiteten och den höga statusen som arbetet inom barnkirurgin innebär.

En tredje upplevelse av hot mot kliniken var sjukhuschefens förslag att omorganisera den kirurgiska verksamheten genom att samla all operationsverksamhet, inklusive anestesi, till en klinik.⁶ Personalen från barnkirurgi ansåg att en sådan åtgärd skulle leda till att kliniken förlorade den mest prestigefyllda delen av verksamheten, och därför fanns det också ett kompakt motstånd mot detta förslag.

Den demokratiska ledarens misslyckande

Vid ett tillfälle under omvälvningen tog klinikchefen på barnmedicin kontakt med klinikchefen på barnkirurgi i avsikt att utöka samarbetet och försöka vidta åtgärder för att spara både inom klinikerna. Sex läkare, inkluderat klinikcheferna från båda klinikerna, åkte på en konferens och diskuterade ett förslag från barnmedicins klinikchef. Läkargrupperna från de båda klinikerna godkände förslaget och de kom hem i bästa sämja. Efter återkomsten presenterades förslaget för vårdpersonalen och för de övriga läkarna på klinikerna. På barnkirurgin blev personalens reaktionen häftig. Vårdpersonalen ansåg att konferensen handlade om klinikens framtid, vilket var en mycket viktig fråga för alla och att det var odemokratiskt att endast läkarna fick delta. Klinikchefen skulle under inga förhållande ha accepterat en inbjudan till en konferens utan deltagande av vårdpersonalens representanter. Både vårdpersonalen och de läkare som inte deltog på konferensen ansåg dessutom att man accepterat ett dåligt förslag ur klinikens synpunkt. Verksamheten vid den barnkirurgiska kliniken skulle minska, samtidigt som vid den barnmedicinska kliniken skulle utökas. Efter kritiken distanserade sig även läkarna som deltog i konferensen från förslaget, och så inleddes klinikchefens isolering.

Initiativet till konferensen kom från barnmedicinens klinikchef, och han föreslog att endast läkarna skulle delta. Klinikchefen på barnkirurgin förklarade att det var svårt att avvisa ett förslag till en konferens. Här fanns ett tillfälle att uppfylla sjukhusledningens krav på sparande och ett närmare samarbete mellan klinikerna. Konferensens förslag till ny organisation kunde enligt

klirikchefen knappast karakteriseras som odemokratiskt eftersom förslaget som diskuterats presenterades för vårdpersonalen efter hemkonsten, och klinikens slutgiltiga ståndpunkt om genomförandet skulle fattas efter det att vårdpersonalen framfört sina synpunkter.

Vårdpersonalen och en del av läkarna bildade då en egen arbetsgrupp som utarbetade ett alternativt sparförslag som klinikchefen fick presentera för sjukhuschefen. Sjukhuschefen avvisade förslaget med motivering att besparingseffekterna skulle bli otillräckliga och krävde att klinikchefen till ett bestämd datum skulle lägga ner en avdelning. Klinikchefen var tvungen att genomföra sjukhuschefens krav. För att mildra de negativa konsekvenserna för vårdpersonalen lovade han på ett sammanträde att ingen skulle sägas upp inom de närmaste åtta månaderna. Han ansåg att denna period borde räcka för att personalen skulle minska till en önskad nivå genom naturlig avgång. Vårdpersonalen uppfattade till en början åtgärden positivt. Den naturliga avgången vid kliniken blev dock för begränsad på grund av försämrade arbetsmarknadsförhållanden i samhället, och förfarandet reducerade spar-effekten. Klinikchefen blev tvungen att bryta sitt löfte och började säga upp personal. Vårdpersonalen ansåg å sin sida att klinikchefen manipulerade dem genom att bryta sitt löfte.

Klinikchefen fick med tiden allt svårare att upprätthålla förtroendet för sitt ledarskap. Även sjukhusdirektören förklarade för honom att han saknade förtroende för ledarens sätt att leda kliniken och att han borde lämna in ett avskedsansökan. Det gjorde han också, och sjukhusledningen tillsatte sedan en ny klinikchef från läkarkåren som återgick till att leda kliniken efter byråkratiska principer.

Varför misslyckades den demokratiska ledaren?

En förklaring till klinikchefens misslyckande, som läkarna framförde, var att han inte agerade tillräckligt kraftfullt för att försvara klinikens intresse i samband med krisen. De ansåg att klinikchefen borde gått i koalition med andra klinikchefer, att han borde sökt stöd från massmedia och från barnens föräldrar i kampen för klinikens överlevnad. Internt borde han agerat med auktoritet om klinikens intresse så krävde. Bristen på kraftfullt agerande resulterade i att klinikens verksamhet fick dåligt rykte hos både sjukhusledningen och patienterna, och därför blev klinikchefens ställning ohållbar. Enligt en intervju med sjukhuschefen hade den barnkirurgiska kliniken ett mycket gott anseende hos allmänheten och hos sjukhusledningen. Sjukhuschefen manade vidare att ett kraftfullt agerande från klinikchefen troligen inte skulle ha haft någon större effekt, eftersom politikerna krävde sparåtgärder och rationaliseringar.

En annan förklaring framfördes av delar av vårdpersonalen. De ansåg att den demokratiska ledarens nederlag orsakades av att han var för snäll och för svag som ledare, något som resulterade i många problem för kliniken. Det är

visserligen svårt att avgöra om han var för svag och för snäll utifrån fallstudien, men det finns tre starka skäl att ifrågasätta om denna förklaring är rimlig. Före krisen betraktades klinikchefens agerande som demokratiskt, och vårdpersonalen ansåg att han var en bra chef. Vårdpersonalen uppskattade t ex skapandet av en partsammansatt kommitté för att leda kliniken, förbättringen av personalens situation och vädjandet till solidaritet från läkarna. Under krisens gång ändrades personalens uppfattning om klinikchefen.

Ett ytterligare argument är att i kriser uppfattas många ledare som svaga, och många medlemmar ropar då efter en stark ledare i tron att denne kan rätta till det mesta. Kliniken hamnade i kris och personalen ropade efter en stark ledare. Det är inget nytt att sådant förekommer även i byråkratiska organisationer. Det är också mycket viktigt för en demokratisk ledare att vara vänlig och att upprätthålla goda sociala relationer med personalen, något som jag återkommer till längre fram.

En tredje punkt, som jag vill hävda främst förklarar den demokratiska ledarens nederlag, är att teorin om demokratiskt ledarskap inte är speciellt välutvecklad och att den knappast erbjuder någon rimlig vägledning för det konkreta handlandet. Teorin sammanfattar erfarenheter från ett antal experimentella och kvasiexperimentella förändringsförsök. I samband med många demokratiska försök förenklar forskarna ett komplicerat problem alltför mycket. Ett genomgående drag hos dessa försök är att ledarens uppgifter är rutinartade, att ledaren inte behöver fatta beslut om organisationens framtid, att organisationen inte drabbas av kriser eller av djupa konflikter och att organisationens omgivning är stabil.

Sociala institutioner

Sociala institutioner är relativt varaktiga uppsättningar av normer och resurser som människor använder för att forma sina handlingar och som har ett värde för grupper, organisationer och samhällen. Institutionernas normer och kunskap förmedlas genom olika former av interaktion, som t ex socialisation och utbildning.

Institutioner kan föregå människan, men de är skapade av och omskapas kontinuerligt av människor. Institutioner skapar och omskapar även människan. Ett viktigt villkor för detta är institutionernas relativa varaktighet och soliditet. Mera konkret uttryckt innebär det att en struktur som människan befinner sig i och de normer och resurser som hon utnyttjar för att utföra handlingarna är ett resultat av handlingar som människor före henne utfört, av dessa människors sätt att skapa normer och konventioner och av de materiella resultaten av deras handlingar. Institutioner formar också bildandet av attityder. Skapandet och omskapandet innebär att nya möjligheter formuleras men också att alternativen begränsas och formaliseras.

Formalisering är ett sätt att omtolka världen och indela i nya klasser (Wagner 1994). Formaliseringen är nödvändig för oss för att kunna förstå världen eller delar av den och för att skapa en grund för våra handlingar. Formalise-

ring är en kategoriseringsprocedur. Olika sociala fenomen ordnas och benämns genom språket, och därmed tas det första steget för att avskilja dem från en omfattande social kontext. Formalisering medför utöver det språkliga benämmandet en konstruktion av begrepp som innebär en beskrivning, en representation av en aspekt av världen. Genom kategorisering skapas gränser mot andra sociala fenomen och mot fenomen inom samma kategori. En förändring av t ex normer innebär i allmänhet en omstrukturering av den sociala världen, dvs skapandet av nya gränser. Formalisering är en reduktiv process. Man reducerar den stora mängden alternativ av verkligheten till en eller till några få, och på så sätt görs alternativen förståeliga och hanterbara. Kategorisering av olika fenomen innebär också inne och uteslutningsprocesser av normer och strukturer för handlandet. Det medför en begränsning av interaktionen till vissa, samtidigt ett uteslutande av andra från interaktionen. Man utesluter vidare vissa omständigheter och intentioner från möjliga handlingar.

Formaliseringen har flera negativa konsekvenser. Den medför olika grader av rigiditet och den konserverar vissa handlingar. Institutioner sanktionerar formaliserade handlingar, belönar anpassning och bestraffar avvikare. Ju mer en institution breder ut sig och ju mer rigid den är, desto mer fördelaktigt är det för individen att foga sig efter reglerna och desto högre är kostnader som individen måste betala för avvikelser. Skapandet av institutioner medför således en rutinisering av många handlingar. Giddens (1984) definierar rutiniserade handlingar genom att skilja mellan ett praktiskt och ett diskursivt medvetande. Diskursivt medvetande innebär att man reflekterar över de sociala villkoren, inklusive olika speciella villkor, för det egna handlandet. Praktiskt medvetande innebär att man känner till (eller tror sig känna till) de sociala villkoren, inklusive villkoren för det egna handlandet, men man reflekterar inte över dem. Rutiniserade handlingar är en del av det praktiska medvetandet, man vet hur man skall handla och behöver knappast en diskurs om orsak, intention och konsekvenser. Här är viktigt att tillägga att människor alltid är kapabla att motivera sina handlingar och att ändra dem. De är också kapabla till kontinuerlig kreativitet, omformulering av normer och resurser som institutioner upprätthåller, och den kapaciteten bidra till att förändra och förnya institutionerna.

Institutioner bestämmer inte individens handlande. Handlandet skall istället förstås utifrån den situation i vilken individen tillämpar den egna historiska kunskapen om normerna och deras betydelse, samt i vilken grad hon överväger normernas konkreta tillämpbarhet och tillämpningens sannolika utfall. Genom att man överväger normernas tillämpbarhet både som möjlighet och nödvändighet bildar man sig en uppfattning om normens varaktighet och soliditet. Man väger också in huruvida modifieringar kan vålla ogynnsamma konsekvenser eller framkalla en positiv process som leder till en förändring av normerna.

Människor som skapar och upprätthåller institutionerna kan vara samlade i organisationer, grupper eller agera som individer. Vid agerandet utnyttjar de olika maktresurser. Maktresurser räcker emellertid inte för att kunna etablera

och upprätthålla en institution. Agenter måste också kunna skapa ett lämpligt värde för institutionen för att människorna skall uppfatta den som legitim. Den existerande sociala strukturen och de redan etablerade institutionerna kan dessutom utgöra svåra, ibland oöverstigliga hinder för att upprätthålla respektive etablera institutioner.

Varje institutionen måste lösa ett antal problem. Institutionen måste kunna etablera någorlunda tydliga gränser i förhållande till andra institutioner. Gränserna kan sedan vidgas eller begränsas beroende på aktörernas agerande och den sociala omgivning som institutionen befinner sig i. Gränsdragningen visar en institutions framgång med etableringen och de konflikter den orsakar i förhållande till andra institutioner. För det andra måste institutionerna utforma och formalisera normer, inklusive sanktionssystem, för institutionens inre aktivitet och för gränsöverskridande handlingar. För det tredje måste institutionerna undersöka dess konsekvenser och korrigera normer och sanktionssystem vid behov.

Exempel på problemformuleringarna som ger vägledning vid en analys av institutioner kan vara: Vilka är institutionens gränser? Vilka svårigheterna finns att etablera upprätthålla gränserna? Vilka normer och sanktioner är vägledande för de inre aktiviteterna? Hur formaliserar institutionen aktiviteterna och vilka är konsekvenserna? Dessa frågor kommer att stå i centrum av min analys. Frågorna skall dock inte betraktas som varandra ömsesidigt uteslutande, eftersom det inte går att undvika en viss övertäckning i samband med en konkret analys.

Tre institutioner

Organisationer är ett instrument för att åstadkomma något. Med en organisation avser jag en medvetet skapad social enhet som strävar efter att förverkliga ett eller flera mål.

Förutom att människor arbetar i organisationer uppskattar de organisationernas sanktionsystem, normsystem och mönster för socialt samspel, vilka möjliggör för dem att skaffa hög status, att känna trygghet och att uppleva gemenskap. Samhället kan också uppskatta organisationer för att de upprätthåller ett normsystem som är lämpligt för att utöva kontroll på många områden och för att dessa uppvisar rationella metoder att lösa problem. Man värderar då inte organisationer som ett instrument för att förverkliga mål, utan för att dessa har skapat varaktiga normer och sanktioner, dvs som institutioner. De flesta organisationer är formade efter den byråkratiska organisations teorin. Man kan säga att normer, sanktioner etc som teorin om den byråkratiska organisationen omfattar utgör grunden för en byråkratisk institution och att denna institution är en del av samhällskulturen. Men den byråkratiska institutionen är i hög grad beroende av de byråkratiska organisationerna, eftersom rationaliseringar och formaliseringar bär upp och omformar den byråkratiska institutionen.

Byråkratiska organisationers viktigaste uppgift är att förverkliga ett eller flera mål, och för kunna uppfylla detta måste de anpassas och förändras. I många fall kan den byråkratiska institutionen vara ett hinder för dessa förändringar, men det är organisationsledningens uppgift att se till att en institution inte får en överordnad roll eftersom en sådan utveckling snabbt kan leda till organisationens undergång. Den byråkratiska institutionens grundläggande normer är följande: Befattningar skall vara kontinuerliga. Befattningar skall delas upp på funktionellt skilda områden och var och en skall förses med nödvändig auktoritet och sanktionsmöjligheter. Befattningar skall inrättas efter en hierarkisk skala där inbördes befogenheter till kontroll och klagomål finns noggrant definierade. Befattningshavarna tillsätts efter kompetens. Man skall noga skilja mellan medlemmarnas och organisationens egendom. Slutligen skall byråkratiska institutioner upprätthålla en rationell legitimitet (Weber 1968).

I detta sammanhang är det intressant för analysen att ta upp den professionella medicinska institutionen. En professionell institution kan sammanfattas på följande sätt: Det är en yrkesgrupp som dominerar över ett visst kunskapsområde som stat och klienter värderar som nyttig och värdefull. De viktigaste normerna för en professionell institution är: Kunskapen skall bygga på vetenskaplig grund, vilket utgör grunden för yrkesgruppens anspråk på positioner på arbetsmarknaden och i samhället. Innehav av goda kunskaper på det egna området ställs som krav för inträde i professionen och för utövandet av yrket. Professionella skall verka för att den egna kunskapen får ett högt värde i samhället, vilket garanterar professionen hög status och möjlighet till inflytande. Den professionella institutionen upprätthåller också en rationellt legitimitet (Hellberg 1995).

Demokrati och frågor om demokrati hör till politiska institutioner. En demokratisk institutions grundläggande normer är följande: Den offentliga lagstiftande och verkställande maktutövningen skall kontrolleras av personer i valda ämbeten. Dessa makthavare utses i fria, rättvisa och regelbundet återkommande val. Praktiskt taget alla vuxna medborgare har rätt att rösta och kandidera i dessa val. Alla medborgare är fria att ge uttryck för sina åsikter, även när det handlar om kritik av makthavarna. Pressfriheten är garanterad, vilket ger medborgarna alternativa källor till information. Likaså är organisationsfriheten garanterad, vilket ger medborgarna möjlighet att sluta sig samman och politisk verka för sina idéer (Dahl 1982).

Tanken med demokratisering av organisationer är att sprida de demokratiska normerna från politiken till ekonomiska organisationer och vård och utbildningsorganisationer, och på detta sätt öka samhällsmedlemmarnas möjlighet till inflytande. Man vill etablera en ny demokratisk institution i organisationen och att organisationen förändras så att den även införlivar demokratiska normer. Inom de demokratiska ramarna skall man sedan försöka förverkliga organisationernas mål på ett effektivt sätt.

En direkt överföring av en demokratisk institution från politiken är emellertid inte möjlig, utan normer och sanktioner måste omformas och anpassas till speciella områden och en hel del frågor som måste lösas. Hur skall den

demokratiska organisationen utformas? Hur skall förändringen från byråkrati till demokrati genomföras? Anser medlemmarna att den nya organisationen verkligen är demokratisk?

Inom politiken har man olika uppfattningar om hur en demokratisk institution skall utformas. Det förs fram många argument för och emot en representativ respektive en deltagande demokrati. Liknande diskussioner finner man hos forskarna om företagsdemokrati. Några exempel: Skall organisationsmedlemmar välja representanter som får rätt att delta i viktiga beslut, eller skall alla ha rätt att delta i beslut? Enligt en enkel kategorisering kan man skilja mellan fullständigt och partiellt deltagande. Fullständig deltagande innebär att alla har samma möjlighet att påverka ett beslut. Chefen träffar medarbetarna, diskuterar problemet och sedan fattas ett gemensamt beslut. Man kan skilja mellan tre former av partiellt deltagande. Den första formen är att chefen presenterar ett förslag till ett beslut utan konsultationer, men är villig att modifiera det vid starka protester. Den andra formen är att chefen presenterar ett antal möjliga alternativ till beslut och försöker engagera medarbetarna att komma med förslag och synpunkter. Den tredje formen är att chefen presenterar ett problem och uppmanar medarbetarna att diagnosticera problemet och utveckla lösningar på problemet, men chefen fattar det slutgiltiga beslutet (Yukl 1989). Detta är några exempel på olösta frågor, men det finns fler. Både vid införandet av demokrati och efteråt kan svårigheter och konflikter inträffa, eftersom uppfattningarna är delade om vilka inre normer och sanktioner som skall vara vägledande för de inre aktiviteterna.

En viktig idé för att demokratisera organisationer är idén om ett "demokratiskt ledarskap", vilket innebär att en agent, en demokratisk ledare, med demokratiska metoder försöker inrätta en demokratisk institution som samtidigt är effektiv inom ett begränsat område i en byråkratisk organisation. Tanken är bl a att visa skeptiker och motståndare att man kan etablera en demokratisk institution som samtidigt kan utvecklas till en minst lika effektiv organisation som den byråkratiska. Efter ett framgångsrikt försök skall man sedan sprida den demokratiska institutionen till alla enheter i organisationen. I den redovisade fallstudien försökte klinikchefen etablera en demokratisk institutionen, samtidigt som han försökte begränsa den byråkratiska och delvis även den professionella institutionens inflytande på den barnkirurgiska kliniken. Inrättandet av en kommitté för att fatta gemensamma beslut är ett belysande exempel för denna strävan.

Den demokratiska institutionens gränser

Krav på att utvidga enhetens ansvar

Vid inrättandet av den demokratiska institutionen ställde i fallstudien de organisationsmedlemmar som hade positioner nära eller på baslinjen omfattande krav på att organisationens gränser och ansvar skulle utvidgas. Medlemmar skulle garanteras långtgående ekonomisk och social trygghet, arbetet

skulle vara meningsfullt och den fysiska och sociala miljön på arbetsplatserna skulle förbättras. De ansåg att förverkligandet av dessa krav var en viktig del av demokratin. Den barnkirurgiske klinikchefen försökte också uppfylla dessa krav. Han introducerade t ex en ny schemaplanering som reducerade vårdpersonalens helgdagstjänstgöring med en tredjedel. Denna reform ökade klinikens kostnader med trettio procent. Han var övertygad om att dessa ökningarna var tillfälliga, eftersom han trodde att åtgärden på lång sikt skulle resultera i ökad effektivitet. Senare har det dock visat sig att hypotesen om sambandet mellan trivsel och effektivitet inte höll, och vidgningen av organisationens ansvar skapade stora problem för klinikchefen.

För en demokratisk ledare kan det vara lockande att uppfylla personalens krav av tre skäl. Human relation-teorin, som är en viktig inspirationskälla för många demokratiska ledare, postulerar ett positivt samband mellan trivsel och produktivitet, ökad trivsel leder till ökad produktivitet (Schein 1980). Ett annat skäl är att en stor del av personalen ofta står bakom kraven, och då är det från demokratisk synpunkt viktigt att uppfylla dessa. Ett tredje skäl är att ett demokratisk ledarskap grundas på förtroende, och uppfyllandet av personalens krav kan stärka förtroendet för ledaren.

Det är emellertid en mycket riskfylld åtgärd att vidga organisationens gränser vid etablerandet av en demokratisk institution, vilket den barnkirurgiska klinikchefen fick erfaras. Ett problem är att human relation-teorins postulat har ett mycket begränsat stöd i praktiken. Postulatet borde formuleras på följande sätt: ökad trivsel *kan* (men behöver inte) leda till ökad effektivitet. Ett annat problem är att den byråkratiske institutionen tycks inkludera ett omvänt postulat: effektivitet skapar grunden till trygghet, trivsel etc (Perrow 1986). Därmed kommer den demokratiska ledaren på kollisionkurs med den byråkratiske institutionens norm som mäktiga grupper försvarar. Ett tredje problem är att inrättandet av en demokratisk institution i sig är en mycket betydande förändring som medför konflikter och problem som den demokratiska ledaren måste lösa. Vidgandet av organisationens gränser skapar ytterligare besvärliga uppgifter. Antalet problem kan skapa en situation som är övermäktig för den demokratiska ledaren.

Vilka områden demokratiseras?

Behandlingen av denna fråga kan delas upp i två områden: Vilka områden är möjliga att demokratisera och vilka områden är omöjliga eller olämpliga att demokratisera? Ett sätt att fördela arbetet i en organisation är den funktionella principen. I ett sjukhus skiljer man mellan tre funktionella områden, medicin, vård och administration. Vilka av dessa är lämpliga att demokratisera?

Den professionella medicinska institutionen är en av de mäktigaste i samhället (Turner 1987). Läkarnas maktposition är mycket svårt att rubba på grund av att de behandlar sjuka och kan rädda liv. Institutionen omfattar klara normer och sanktioner för arbetet, och dessa normer sanktioneras i stor utsträck-

ning av samhället bl a för att kunna upprätthålla ett gott förtroende för sjukvården. Professionens normer är även kodifierade i lag. Allt detta innebär att en demokratisk institution knappast kan räkna med att kontrollera arbete som den professionella medicinska institutionen omfattar.

Delar av administrationen, som anställningsprocedur, semesterplanering, schemaplanering etc, kan överföras till en demokratisk institution. Däremot kan budgetbeslut och målformulering, som hör till strategiska beslut i en organisation, inte överföras. Dessa områden måste vara en del av den byråkratiska institutionen. I t ex ett sjukhus som ägs av det offentliga vill politiker kontrollera budgeten genom administrativa processer. Ett belysande exempel på detta är att sjukhuschefen hävdade att ett kraftfullt agerande från den barnkirurgiska klinikchefens sida knappast skulle ha haft någon effekt på grund av att politikerna ställde krav på sparande.

Vårdarbete innebär skötandet av patientens hygien, välmående och trivsel under sjukhusvistelsen. De flesta av dessa arbeten kan ställas under en demokratisk institutions kontroll. Personalen kan själv planera åtgärder, diskutera problem och fatta beslut. Från institutionell aspekt är emellertid vården en del av den medicinska professionen – så avgör t ex medicinska aspekter hur mycket och vilket vård en patient behöver. Därför skall vården enligt många läkare vara under medicinsk kontroll, och då blir frågan om att överföra arbetsuppgifter till en demokratisk institution långt ifrån något enkelt problem. En sådan inställning fanns hos läkarna på den barnkirurgiska kliniken. De ville acceptera vissa förändringar, t ex inrättandet av en partsammansatt kommitté som en informell lösning. Inom parantes kan här sägas att den medicinska professionen helst också ville kontrollera den byråkratiska organisationen, men här stötte de på motstånd från politikerna som kan inte ville släppa ifrån sig den ekonomiska kontrollen som de utövade via byråkratin.

Sammanfattningsvis kan sägas att den demokratiska institutionen kan etableras både formellt och informellt. Formellt etableras den på en del administrativa områden som inte är strategiska för organisationen. Informellt kan den etableras på en del administrativa områden och på vårdområdet. Problemet med informella etableringar är att dessa är tillfälliga. Uppkommer svårigheter (och de byråkratiska och professionella medicinska institutionernas normer är avgörande vid bedömning av svårigheternas art) skall området åter ställas under byråkratisk respektive professionell medicinsk kontroll. Läkarna resonerade på detta sätt när barnkirurgin hamnade i kris, de krävde hårda tag och att klinikchefen skulle tillgripa byråkratisk kontroll. Ett annat exempel är att sjukhuschefen hävdade att kliniken får styras efter den demokratiska institutionens normer så länge som budgeten, som kontrollerades av byråkratin, inte överskreds.

Legitimitet kontra förtroende

Auktoritet innebär accepterad rätt att utöva makt. Enligt Weber kan auktoriet legitimeras på tre olika sätt, genom tradition, karisma och rationalitet. Den

traditionella auktoritet innebär att den underordnade accepterar maktutövning för att det alltid har skett ett visst sätt. Den karismatiska auktoriteten innebär att den underordnande upplever att den som har makt är kallad att ha det. Den rationella auktoriteten innebär att den underordnade accepterar maktutövandet för att detta uppfattas som rationellt. Ingen av dessa auktoritetstyper kan en demokratisk ledare utnyttja därför att i alla tre fallen motiveras maktutövandet av auktoritet som är odemokratisk. Därför måste ett demokratiskt ledarskap grundas på förtroende. Mycket kortfattad kan man säga att en ledare kan skapa förtroende genom att vara "en av oss", "mest av oss" eller "bäst av oss".

"En av oss" betyder att man har nära och goda relationer till medlemmar genom att ledaren upprätthåller ett nätverk. Förebilder för bildande av nätverk är informella grupper, familjer och vänskapsgrupper. Sådana grupper karakteriseras av konsensus bland medlemmar, starkt personligt engagemang i många frågor och personlig kommunikation. Alla dessa aktiviteter bidrar till att skapa hög förtroende. Förtroendet i ett nätverk eller delar i det kan upprätthållas så länge medlemmar inte upplever eller erfår djupa besvikelser i sina personliga relationer, som t ex otrohet, dubbelspel av motparten, oärlighet och liknande. Vid sådana tillfällen inträffar intensiva konflikter, förtroendet för medlemmen som har begått ett fel eller svikit övriga rasar snabbt och det krävs lång tid att återupprätta förtroendet om det överhuvudtaget går. I många fall upplöses helt enkelt gruppen på grund av förtroendekrisen.

Det är tveksamt om en ledare i en organisation kan upprätthålla denna typ av förtroende under någon längre period. Ett viktigt skäl är organisationens storlek. I en liten grupp med få medlemmar är personliga kontakter inget större problem, nätverken kan upprätthållas. Dessa personliga kontakter är mycket viktiga för att upprätthålla förtroendet för varandra. Om något inträffar, om det t ex görs misstag, kan man diskutera varför dessa begåtts och hur man kan undvika dem innan förtroendet rasar till bottennivå. I en organisation måste, på grund av antalet medlemmar och på grund av ekologisk fördelning av verksamheten, personliga kontakter begränsas till den närmaste omgivning. Det finns inte tid att utveckla personliga kontakter med alla.

Ett annat problem är att med ett ökat antal medlemmar ökar också antalet olika intresse och därmed också olika uppfattningar. Skapandet av en någorlunda konsensus genom personlig kommunikation kan då knappast förverkligas.

"Mest av oss" betyder i detta fall att allt vad ledaren gör genomsyras av en demokratisk institutions normer. Det finns dock en hel del tvetydigheter i frågan vad som menas med demokrati. Olika grupper kan därmed göra anspråk på att deras tolkning av demokrati är den rätta och att grupper inte delar ledarens tolkning. Konsekvensen blir att ledaren har svårt att bli mest av oss. Fallstudien visar att när sådant inträffar kan det få svåra konsekvenser. Den demokratiska ledaren och vårdpersonalen hade olika uppfattningar om huruvida accepterandet av inbjudan till en konferens var en demokratisk handling, vilket ledde till att förtroendet för chefen helt försvann.

”Bäst av oss” innebär att en ledare kan i konsensus med medlemmars önskemål göra mycket utöver vad de själv förmår, t ex förverkliga viktiga mål och lösa vanskliga konflikter. Tre faktorer avgör om en ledare kan vara bäst av oss; förmågan att klara av problem, uppgifternas art och omgivningen som organisationens befinner sig i. En stabil omgivning och rikliga resurser underlättar för en ledare att vara ”bäst av oss”. En orolig omgivning och/eller minskade resurser kan alstra komplicerade problem och ledaren kan få det mycket besvärligt att lösa frågor i konsensus med medlemmars önskemål. Vid den demokratiska ledarens tillträde hade kliniken goda resurser och omgivningen var stabil. Han förbättrade vårdpersonalens arbetssituation och deras möjlighet till inflytande, och vårdpersonalens upplevde ledaren som ”bäst av oss”. Men vid den ekonomiska krisen i samhället upphörde vårdpersonalen uppfatta att han var bäst av oss.

Kontentan av diskussionen är att det är en mycket vansklig uppgift för en demokratisk ledare att upprätthålla stabila förtroendefulla relationer i en organisation.

Den demokratiska ledarens ansvar

De byråkratiska och professionella institutionerna föreskriver att befattningshavarna har ansvar uppåt i hierarkin. En sådan formalisering underlättar beslutsfattandet om impopulära åtgärder som t ex uppsägning. Relationer till personalen kan visserligen försämrats vid sådana tillfällen, men chefen har möjlighet behålla auktoriteten och vid goda tider förbättra relationerna. Den demokratiska institutionen föreskriver omvända ansvarsrelationer, ledaren är direkt ansvarig för sina åtgärder inför personalen. Direkt ansvar nedåt är en mycket svår uppgift. Den förutsätter att organisationens och medlemmarnas intresse är i konsensus eller att medlemmen sätter organisationens intresse före sina egna. Båda fallen kan förekomma. Men det finns många tillfälle vid kriser, konflikter och omorganisationer då intressena är i konflikt och man kan då knappast begära att individen skall underordna sitt intresse under organisationens. Det är mycket begärt av medlemmarna att de skall sätta organisations intresse före det egna vid t ex ett hot om avskedande eller omplacering. Därför har den demokratiska ledaren mycket svårt att vidtaga impopulära åtgärder utan att förtroendet för ledaren minskar.

Detta problem förvärras av att många organisationsmedlemmar ofta söker förklaringar till ett akut problem hos cheferna, medan i själva verket orsakerna kan finnas i organisationen och/eller i omgivningen. Man felbedömer på så sätt orsaksambandet. En förklaring till denna felbedömning är att i det västerländska samhället finns en starkt tro på personligt ansvar, och därför fokuserar observatören alltför mycket uppmärksamheten på aktörens handlande (Deaux m fl 1993). Både den demokratiska och den byråkratiska ledaren kan råka ut för att omgivningens turbulens skapar en kris. Men för en byråkratisk ledare är de underställdas förklaring att chefen är orsaken till den inträffade krisen ett begränsat problem så länge övriga i ledningen delar che-

fens förklaring av händelserna. Däremot är ett misstolkat orsakssamband ett stort problem för en demokratisk ledare eftersom detta ledarskap grundas på förtroende. Fallstudien belyser utmärkt denna fråga. De flesta ansåg att den demokratiska ledarens brist på handling, snällhet och vaghet, var huvudorsaken till krisen. Ingen ville lyssna på hans förklaring att det var kommunens ekonomiska svårigheter som var orsaken.

En teori om ett slutet system förutsätter att enheten saknar interaktion med omgivningen. Teorin om demokratisk ledarskap liknar en sådan teori. Det viktigast för en demokratisk ledare är att skapa lämpliga inre förhållanden genom samarbete och gemensamt beslutsfattande med personalen. Vad händer om vi vidgar diskussionen till en teori om öppna system? Den demokratiska institutionen utvecklas i en enhet. Övriga enheter inom organisationen upprätthåller de byråkratiska och professionella insitutionernas normer. Nödvändig information sprids både vertikalt och horisontellt, och åtgärder vidtas enligt byråkratiska eller professionella principer. I en enhet vidtas delvis åtgärder och information sprids efter den demokratiska institutionens principer. Några exempel från fallstudien kan belysa resonemanget.

(1) Sjukhuschefen ansåg att en chef får arbeta demokratiskt så länge som han uppfyllde den rationella legitimitets krav på kostnadseffektivitet. Här kan vi se att det byråkratiska ansvaret riktades uppåt, medan det demokratiska ansvaret bara tolererades inom enheten så länge som byråkratins villkor uppfylldes.

(2) I någorlunda demokratisk ordning utarbetades ett gemensamt förslag för att spara inom kliniken, och klinikchefen fick uppgiften att lägga fram det för sjukhuschefen. Förslaget förkastades av sjukhuschefen, och han utfärdade en byråkratiskt order till klinikchefen att lägga ned en avdelning till ett visst datum. Här ser vi att det demokratiska ansvaret nerifrån fick underordna sig det byråkratiska ansvaret uppifrån.

(3) Barnmedicinens klinikchefen var en byråkratisk ledare som ville samla ett antal läkare till en konferens. Vårdpersonalen fick reda att det hölls en konferens och förkastade den som odemokratisk. Här ser vi att kravet på professionellt och byråkratiskt ansvar i sidled kom i konflikt med krav på demokratiskt ansvar underifrån inom den barnkirurgiska kliniken.

Alla tre exempel visar att konflikter, missförstånd och besvikelser mellan och inom de tre institutionerna är oundvikliga. Hur skall en demokratisk ledare handla i sådana situationer? Den demokratiska ledaren ställs inför mycket svårlösbara situationer och risken är stor att hur än ledaren handlar råkar han illa ut.

Fördelning av maktresurser

Som framgår av det föregående ger etablerade institutioner inte utan vidare upp sina områden för att en ny institution skall kunna etableras. Det uppstår en hel del gränsdragningsproblem mellan institutioner vilket kan medföra konflikter och maktkamp. I den etablerade demokratiska institutionen inträff-

far också konflikter mellan individer och grupperingar. En demokratisk ledare måste disponera över lämpliga maktresurser för att kunna etablera och leda en demokratisk institution.

De byråkratiska och professionella institutionerna har klara normer för hur maktresurserna skall fördelas. Enligt en byråkratisk institution skall maktresurser fördelas efter en administrativ hierarki, och enligt en medicinskt professionell institution skall maktresurser fördelas efter en kunskaphierarki. Den demokratiska institutionen har inte lika klara normer för hur maktresurserna skall fördelas. Utifrån begreppet demokrati formaliseras dock vilka resurser en ledare får och inte får använda. Man kan också resonera om vilka resurser ledaren skall dela med medlemmarna genom att beakta att medlemmarna skall vara delaktiga i beslut. I analysen av den demokratiska institutionens fördelning av maktresurser till den demokratiska ledaren skiljer jag skall mellan två former av maktresurser, direkta och indirekta.

Direkta maktresurser

Med makt avses att A har potentiell kapacitet och potentiella resurser att utöva inflytande över B. Maktresurserna kategoriseras på följande sätt: *positionella* resurser, t ex auktoritet, information, belöningar och expertkunskap samt *personliga* resurser, t ex vänskap, referens, karisma och vädjan om solidaritet (Yukl 1989).

En byråkratisk institution tillåter en ledare att använda de flesta former av både de positionella och personliga maktresurserna. Institutionen reglerar emellertid inte hur eller vilka personliga resurser ledaren kan använda. Ledarens egen bedömning är avgörande i denna fråga. Institutionen reglerar däremot användandet av positionella resurser och sanktionerar att ledaren främst utnyttjar dessa. Den byråkratiska institutionens utgångspunkt och formalisering av maktresurser är auktoritetshierarkin, varje chef skall tilldelas positionella maktresurser som är nödvändiga för utövandet av chefskapet. Tvång får endast tillgripas i undantagsfall enligt byråkratin, och helst skall man undvika att använda det. En demokratisk institution utesluter näst intill användandet av positionella maktresurser. Auktoritet är en odemokratisk form av maktresurs, eftersom den bygger på att chefer har rätt att ge order på grund av deras position i hierarkin.

Andra former av positionella maktresurser är belöningar, bestraffningar, information, ekonomiska resurser och expertkunskap. En demokratisk institutions normer är tvetydiga angående användandet av expertresurser. Användningen av dessa resurser i stor omfattning är ett hot mot demokratin, men det är nödvändig att tillåta användningen av dem.⁷ Problemet belysas utmärkt väl på ett sjukhus där läkarna har mycket stora expertresurser. Detta är ett hinder för etablerandet av en demokratisk institution på många område, men det är svårt att begränsa deras resurser utan att man riskerar att få problem i vården.

En demokratisk institutionen omfattar normer om gemensamt beslutsfattande av ledaren och medlemmarna. För att kunna genomföra det krävs att

övriga positionella resurser, t ex belöningar av större vikt och information om viktiga händelse inom och utom organisationen, delas mellan ledaren och medarbetarna.

Spridningen av dessa resurser till medlemmarna innebär att maktresurserna blir obrukbara. För att ta ett exempel: Information är en resurs så länge man har kontroll över den. Man vet mer än andra genom att man tolkar informationen åt andra, genom att man endast förmedlar delar av informationen eller genom att man behåller information för sig själv. I det ögonblick alla vet lika mycket har informationen inget värde som maktresurs. Spridningen av information kan skapa ytterligare problem. I en byråkratisk organisation är varje chefspost också ett informationscentrum. Chefen skall filtrerar information och besluta om vad som skall sändas vidare uppåt, nedåt eller horisontellt. Chefen skall vidare förmedla nedåt vad som är organisationens ståndpunkt. Vid inrättandet av en demokratisk institution förlorar chefspositionen sin betydelse som informationscentrum. Innehavaren skall bara sända information vidare. Detta medför att grupper och personer fritt kan tolka eller misstolka informationen och starta en ryktesspridning som snabbt kan omvandlas till "officiella sanningar", eftersom ryktespridaren hänvisar till att informationen kommer från en välunderrättad källa som t ex en beslutskommitté eller ett sammanträde. En demokratisk ledare kan möta stora svårigheter att stoppa spridningen av sådana rykten eftersom han eller hon inte har ansvar för förmedlingen. Resultat av denna maktindelning kan medföra att information som maktresurs råkar i händerna på underordnade grupper och individer och att ledaren är utan den. Barnkirurgins klinikchef i fallstudien råkade ut för detta problem. Ingen ville lyssna på hans förklaring till klinikens svårigheter. Grupper och personer gjorde egna tolkningar av varför krisen uppkom och hur den skulle lösas, och de startade en mycket orättvis ryktesspridning som klinikchefen aldrig lyckades bemästra.

Man kan invända mot detta resonemang att även en byråkratisk ledare kan råka ut för sådan ryktesspridning. Det är sant, men en byråkratisk ledare har, till skillnad från en demokratisk, starka positionella resurser som t ex auktoritet att stoppa ryktesspridningen, i sista hand genom att säga upp vissa befattningshavare.

Med karisma avses att en person har en speciell förmåga att attrahera sina medarbetare. Anhängarna till en karismatisk ledare identifierar sig därför starkt känslomässigt med ledaren. Denna form av personlig maktresurs innebär att chefen har auktoritär kontroll över sina underordnade. Anhängarna ifrågasätter knappast ledarens åtgärd, de tror på att det som han vill är rätt på grundval av hans karisma. En demokratisk institutionen kan inte tillåta användandet av denna maktresurs eftersom den är odemokratisk.

Brist på formella maktresurser är inget överhängande problem för den demokratiska ledaren så länge han kan utnyttja personliga maktresurser som referenser, vänskap och lojalitet. Villkoret för att kunna använda dessa är att medarbetarna har ett högt förtroende för ledaren. Ett stort problem är att de flesta ledare inte har något fast förankrat förtroende bland medlemmarna, utan graden av förtroende varierar med förhållandena inom och utom organi-

sationen. Därmed varierar också den demokratiska ledarens maktresurser. Det synes mig att den demokratiska ledaren har minsta resurserna när behovet är som störst, t ex vid kriser och konflikter. Klinikchefen råkade också ut för detta problem vid krisen. Förtroendet för honom rasade och därmed eroderade mycket snabbt hans maktresurser. Detta är ett grundläggande problem. Den byråkratiska ledaren behöver inte råka ut för sådana problem eftersom institutionen förser ledaren med positionella maktresurser.

Även medlemmarnas varseblivning av användandet av personliga maktresurser kan vålla svårigheter för en demokratisk ledare. Under stabila förhållanden kan användandet av personliga resurser upplevas som positivt, men under instabila förhållanden, som t ex snabba förändringar och krisförhållanden, kan användandet av dessa upplevas negativt. Personalen verkar uppleva behov av trygghet vid snabba förändringar och kriser. Användandet av personliga maktresurser ger knappast intryck av samma stabilitet som handlande utifrån positioner, vilket också visade sig vid barnkirurgiska kliniken. Den demokratiska ledaren verkade i sin maktutövning mest lita på personliga resurser och skapade en nätverk av relationer. Stora delar av personalen såg det som en svaghet hos ledaren under krisen och saknade ett fast handlande från sin ledare. Utifrån demokratisk synpunkt handlade han dock helt rätt, eftersom användandet av dessa maktresurser till skillnad av de positionella inte bryter mot den demokratiska institutionens normer.

Indirekta maktresurser

Fortlöpande eller improviserade insatser av maktresurser i kontroverser och konflikter kräver avsevärda kostnader för att hålla maktresurserna i beredskap. Det är därför viktigt att genom indirekta strategier ekonomisera maktresurserna. Indirekt utnyttjande innebär att man investerar i ett antal processer för att i framtiden effektivt kunna utnyttja sina maktresurser. Här tas tre former av indirekta maktresurser upp: *mobiliseringskanaler* för maktresurser, *regler* för beslutsfattande och konflikthantering samt *möjligheter att omvandla* resurser från mera kostsamma till mindre kostsamma (Korpi 1985). Utövan- det av inflytande är dels förknippat med mobiliseringskostnader, varmed avses den relativa lätthet med vilken en resurs kan mobiliseras, dels kostnader för att använda resurserna. Befattningshavarna har t ex olika förmåga att skapa vänskapliga relationer. Mobiliseringskostnader och kanaler är avgörande för en ledares möjlighet att handla snabbt. Man kan dock inte hävda att ledaren alltid måste handla snabbt eller att det alltid är en fördel att handla snabbt, men det finns tillfällen då en snabbt handling kan vara avgörande för framgång. Den demokratiska ledaren har i allmänhet större mobiliseringskostnader än den byråkratiska ledaren. De personliga maktresurserna är viktigast för den demokratiska ledaren, och dessa måste han skapa själv. De positionella maktresurser som är viktigast för den byråkratiska ledaren skapas av organisationer och därför är ledarens kostnader begränsade.

Den byråkratiska institutionen tillåter användandet av många olika makt-

resurser och därför kan den byråkratische ledaren relativt lätt omvandla en kostnadskrävande maktresurs till mindre kostsamma vid behov. Den byråkratiska institutionen tillåter dessutom maktresursfördelning efter något som liknar nollsummespel, dvs chefen kontrollerar helt vissa former av maktresurser. En chef kan t ex behålla all viktigt information för sig själv. De flesta chefer behöver sällan inneha total kontroll av en resurs, men det kan vara mycket viktigt att kunna göra det vid vissa tillfällen som t ex vid kriser. Total kontroll möjliggör en mycket snabb resursmobilisering som i sin tur innebär begränsade kostnader.

Den demokratiska institutionen kan inte tillåta att maktresurser fördelas efter något som liknar nollsummespel, eftersom det innebär en koncentration av maktresurser till en eller några få. Den demokratiska institutionen avgränsar vidare den demokratiska ledarens maktresurser till några få personliga, vilket medför att ledarens utsikter att omvandla kostnadskrävande resurser till mindre kostsamma är begränsade eftersom antalet alternativa resurser påverkar möjligheten att omvandla kostsamma resurser till mindre kostsamma. Den nyss nämnda avgränsning av ledarens maktresurser till huvudsakligen personliga medför att ledarens viktigaste mobiliseringskanal är ett nätverk av relationer. Här ser vi återigen att den demokratiska ledaren handlade rätt när han försökte utveckla och upprätthålla ett nätverk av relationer.

En byråkratisk organisation skapar positionerna med mycket stor omsorg. Positionen är ledarens viktigaste indirekta maktresurs. Till befattningen knyts t ex normativa beskrivningar för rationellt beslutsfattande och konfliktlösning. Positionen är vidare den viktigaste kanalen att mobilisera vissa maktresurser. Den demokratiska institutionen formaliserar också en position för ledaren, men den är lös och svag. Ett exempel på ledarens svaga position är beslutsfattandet. Ledarens uppgift är att organisera det. Det *politiska spelet* är den demokratiska ledarens viktigaste indirekta maktresurs enligt den demokratiska institutionen. Det politiska spelet omfattar ett antal löst formulerade resurser som t ex koalitionsbildning, förhandlingar och träffandet av uppgörelser. Det krävs stor personlig skicklighet att handskas med dessa.

Det politiska spelet kan utnyttjas inom en enhet där t ex en demokratisk institution etableras, men också mellan enheter som omfattar olika institutioner. För en byråkratisk ledare som har betydande positionella resurser kan det politiska spelet vara av begränsat intresse för att utöva inflytande över de underställda. För den demokratiska ledaren är det politiska spelet allt eller intet. Kan man spela skickligt kan mobiliseringskostnaderna begränsas för de knappa personliga maktresurserna.

Såväl den byråkratische som den demokratiska ledare måste kunna sköta ett antal uppgifter horisontellt och vertikalt. Det politiska spelet är lika viktigt för båda för dessa uppgifter. Den stora skillnaden är att den byråkratische ledaren kan handla *inom* enheten utifrån positionen och *utåt* från det politiska spelet, medan den demokratiska i båda fallen skall handla utifrån det politiska spelet. Detta gör den demokratiska ledaren mycket sårbar. Inre svårigheter kan skapa oöverstigliga mobiliseringskostnader för att kunna t ex föra det politiska spelet horisontellt. Omgivningen kan få intryck av att ledaren är

svag eftersom han inte kan kontrollera den inre situationen. Här kan vi återigen anknyta till fallstudien. Sjukhuschefen ansåg att ledaren tappade kontrollen över kliniken, och det var en av anledningarna till att han förnekades vidare förtroende.

En skicklig byråkratisk ledare kan använda båda personella och positionella maktresurser i det politiska spelet. Den demokratiska ledaren kan fritt utnyttja endast sina personliga maktresurser i det politiska spelet, och ledaren har mycket begränsade frihet för utnyttjandet av positionella maktresurser.

Den demokratiska klinikchefen hade små marginaler att använda sina indirekta maktresurserna och han misslyckades grundligt i flera fall. T ex skapade hans förhandlingar med barnmedicin stora inre konflikter. Han misslyckades med att övertyga sjukhuschefen om att klinikens sparplan skulle ge önskad resultat. Medlemmarna i kliniken tolkade att misslyckandet berodde på att han bedrev ett dubbelspel.

I denna artikel har jag utifrån en fallbeskrivning analyserat den byråkratiska och den demokratiska institutionens formalisering av makten. Det fanns ytterligare en viktigt institution som påverkade situationen i kliniken, nämligen den medicinskt professionella. Anledningen till jag i analysen inte har tagit upp hur den reglerar användandet av maktresurser är att den formaliserar maktresurserna på ett liknande sätt som en byråkratisk institution. Undantag är expertisen eftersom det är den viktigaste resursen enligt den medicinskt professionella institutionen och, som nämnts, skapas hierarkin på grundval av denna resurs.

Slutsatser

Den institutionella analysen som här genomförts visar en annorlunda bild av det demokratiska ledarskapet än forskningsresultaten från de experimentella eller kvasiexperimentella undersökningarna.

Demokratiskt ledarskap innebär att en ledare med demokratiska metoder försöker skapa en demokratisk institutionen och utveckla denna till en effektiv arbetsorganisation i en organisationsenhet, tränga undan den byråkratiska institutionen och eventuellt även den professionella. Den demokratiska institutionens framgång i en enhet utgör villkoret att den skall kunna spridas vidare i organisationen.

Den demokratiska institutionen har stora problem att formalisera sina normer till en rimlig nivå och att inrätta rimliga gränser för sin verksamhet. Personalen som arbetar nära baslinjen har stora förväntningar på att vidga organisationens gränser, något som är mycket problematiska att infria. Ett annat viktigt problem är att den demokratiska institutionen har svårt att få kontroll över strategiska frågor som budget, målformulering etc. Byråkratin släpper inte kontrollen över sådana frågor.

Den demokratiska institutionens normer föreskriver ansvar nedåt, medan den byråkratiska föreskriver ansvar uppåt. Dessa motsägande krav skapar en

ohållbar situation för den demokratiska ledaren eftersom enheten som ledaren verkar i inte är en isolerad enhet.

Den byråkratiska organisationens maktfördelning av direkta och indirekta resurserna samt upprätthållandet av rationell legitimitet ger ledaren helt överlägsna metoder att handla. Organisationen skapar en position för utövandet av chefskap som bidrar till stabilitet i handlande. Ledaren disponerar positionella och personliga maktresurser och kan utnyttja nollsummespel vid maktutövandet. Denna organisation backas upp av den byråkratiska institutionen.

Relationen mellan en demokratisk ledare och medlemmarna kan inte byggas på legitimitet eftersom det är odemokratisk. Relationen byggs på förtroende, som mycket snabbt kan raseras vid konflikter och kriser. Den demokratiska institutionen avgränsar huvudsakligen den demokratiska ledarens maktresurser till vissa personliga resurser, vilket medför att ledaren i kritiska situationer saknar maktresurser att handla. Den demokratiska institutionen inrättar löst formulerade indirekta maktresurser som ledaren har stora svårigheter att utnyttja. Ett stort problem för ledaren är att medlemmarnas perception av maktresursernas effektivitet varierar, och i krissituationer uppfattar många användandet av personliga resurser som ett svaghetstecken. Den demokratiska ledaren verkar hamna i situationer som synes vara övermäktiga.

Demokratisk ledarskap verkar kunna fungera under stabila förhållanden och med mycket goda resurser. Problemet är att dessa villkor sällan är uppfyllda. Förändringar och konflikter i omgivningen är oundvikliga och dessa påverkar organisationerna.

NOTER

- ¹ Intresset bland sociologer för insitutionernas roll i samhället har varierat. Scott (1995) presenterar en kort introduktion till denna historiska variation.
- ² Se D. C. North & P.T. Robert, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, O.E. Williamson, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, och M. A. Aglietta, *Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*.
- ³ Ett vanligt sätt att kategorisera forskningen är att skilja mellan en strukturell skola, en mänsklig resursskola, en politisk skola och en institutionell skola.
- ⁴ Observera att decentralisering och demokratisering var två skilda åtgärder. Decentraliseringen var planerad av organisationsavdelningen inom sjukvården. Demokratiseringen var klinikchefens egen idé. Här vill jag också nämna att under åttiotalet hade klinikcheferna mycket stor frihet att utforma organisationen på den egna kliniken
- ⁵ Med strategiska frågor avser jag budgetärende, målformulering och liknande.
- ⁶ Vid undersökningens genomförande fanns flera operationsavdelningar vid sjukhuset.
- ⁷ Detta problem diskuteras ofta i samband med politisk demokrati men föga uppmärksammat i samband diskussion av företagsdemokrati.

REFERENSER

- Aglietta, M. A. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: Verso.
- Albrow, M. (1970) *Bureaucracy*. London: Pall Mall Press.
- Deaux, K, Dane, F. C.& Wrightsman, L. S.(1993) *Social Psychology in the 90s*. Pacific Grove California; Brooks/Cole Pub. Com.

- Dahl, R. A. (1982) *Dilemmas of Pluralist Democracies. Autonomy vs. Control*. New Haven: Yale University Press.
- Dahlström, E. (1989) *Arbetets maktförhållanden*. Stockholm: Maktutredningen.
- Douglas, M. (1987) *How Institutions Think*. London: Routledge.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1993) *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Gustavsen, B. (1990) *Vägen till bättre arbetsliv*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Gardell, B. & Svensson, L. (1981) *Medbestämmande och självstyre*. Stockholm: Prisma.
- Gross, E. & Etzioni, A. (1985) *Organizations in Society*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Hellberg, I. (1995) *Det professionella tjänstesamhället*. Ingår i Svensson, L. o Orban, P. *Människan i tjänstesamhället*. Lund: Studentlitteratur
- Korpi, W. (1985) *Om maktanalys: Sociologisk forskning nr 1*
- Lane. C. (1993) *Management and labour in Europa*. Brookfield: Edward Elgar.
- Meyer, I. W. & Scott, W. R. (Eds) (1983) *Organizational Environment: Ritual and Rationality*. Beverly Hill: Sage.
- Mintzberg, H. (1983) *Structures in Five*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Morgan, G. (1992) *Organization in Society*. London: Macmillan.
- North, D. C. & Robert, P. T. (1973) *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press
- Orban, P. (1992 a) *Decentralisering för vem och för vad*. Göteborg: Soc. inst. Forskningsrapport nr 106
- Orban, P. (1992) *Botten av statushierarki – Långvården*. Socialmedicinsk Tidskrift.
- Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. London: Cambridge University Press.
- Perrow, C. (1986) *Complex Organizations. A Critical Essay*. New York: McGrawHill
- Powell, W. W. & DiMaggio P. J. (1984) *The New institutionalism in Organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schein, E. H. (1980) *Organizational Psychology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Selznick, P. (1981) *Sociology*. New York: Harper & Row.
- Selznick, P. (1957) *Leadership in Administration*. New York: Harper & Row.
- Scott, W. R. (1995) *Institutions and Organizations*. London: Sage.
- Scott, W.R. (1987) *Organizations, Rational, Natural, and Open System*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Turner, B. S. (1987) *Medical Power and Social Knowledge*. London: Sage.
- Wagner, P. (1994) *A Sociology of Modernity*. London: Routledge.
- Weber, M. (1968) *Economy and Society – an Outline of interpretative Sociology*. New York: Bedminster Press.
- Williamson, O. E. (1975) *Markets and Hierarchies; Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press.
- Yukl, A. G. (1989) *Leadership in Organizations*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Socialklass och attityderna till nedskärningar i välfärdssystemet i Finland

HELENA BLOMBERG, CHRISTIAN KROLL,
SAKARI SUOMINEN, HANS HELENIUS
Socialpolitiska institutionen, Åbo Akademi

1. Inledning

Välfärdsstaten har under 1990-talet utsatts för de kanske största utmaningarna någonsin, bland annat beroende på den ekonomiska recession som drabbade många länder. Trots att det antagits att den ekonomiska situationen i samhället påverkar befolkningens attityder (jfr Sihvo och Uusitalo 1995), har mera ingående studier om attityderna till välfärdspolitiken under de förändrade förhållandena varit förvånansvärt ovanliga. I denna artikel granskas, med utgångspunkt från situationen i Finland och i ett socialklassperspektiv, allmänhetens attityder till nedskärningar i sociala förmåner och tjänster. Frågan är intressant på flera sätt. Är det så att olika klasser kan tänka sig att skära i olika delar av välfärdssystemet, och hur kan i så fall skillnaderna förklaras? Hur homogena är klasserna i sina attityder? Hur skall man se på attityderna och deras betydelse mot bakgrund av den idag bedrivna nedskärningspolitiken?

Den finländska välfärdsstaten utvecklades relativt sent och Finland påverkades inte av lågkonjunkturen på 1980-talet i samma utsträckning som till exempel de övriga nordiska länderna. Dessa faktorer bidrog till att det inom det politiska etablissemangen i Finland rådde en relativt stor enighet om det önskvärda i att kontinuerligt fortsätta de socialpolitiska reformerna ända tills de ekonomiska konjunkturen snabbt försämrades i början av 1990-talet (jfr Pöntinen och Uusitalo 1986; 1988; Allardt et al 1992). Denna linje omfattades, enligt attityd- och opinionsundersökningar, även av en majoritet av befolkningen. Många av undersökningarna från denna tid gällde dock främst inställningen till utbyggnadstakten av välfärdssystemet, och inte direkt attityderna till eventuella nedskärningar (jfr Pöntinen och Uusitalo 1986). Eftersom det visat sig att det förekommer stora variationer i attityderna beroende på vilken aspekt eller dimension av välfärdsstaten man frågar efter (Andersen 1995; Sihvo och Uusitalo 1993; Svallfors 1989) är det osäkert i vilken utsträckning resultaten kan antas gälla även i den nuvarande situationen, i synnerhet vad beträffar attitydvariationer mellan olika befolkningsgrupper. De få tillgängliga resultaten gällande nedskärningar visar endast att en stor majoritet av befolkningen anser att statens besparingar inte borde drabba välfärdssystemet utan istället andra utgiftsområden. Tvärtom anser majoriteten av befolkningen att mera skattemedel än för tillfället borde användas på välfärdssystemets olika delområden (jfr Sihvo 1994).

De flesta befintliga undersökningar gällande attityderna till välfärdsstaten har samtidigt begränsat sig till att urskilja de viktigaste determinanterna för

attitydvariationer och deras "självständiga" förklaringskraft, varvid socialklass oftast har visat sig vara den mest signifikanta enskilda determinanten (jfr Pöntinen och Uusitalo 1988,2). När det gäller socialklass har man alltså undersökt omfattningen av attitydvariationerna mellan socialklasserna, och dessas relativa betydelse i förhållande till inverkan av andra variabler. De olika samhällsklasserna är dock stora och heterogena, och det skulle därför vara motiverat att noggrannare undersöka variationerna mellan olika grupper inom socialklasserna. Detta i synnerhet eftersom det speciellt inom medelklassen förekommer stora skillnader mellan olika yrkesgrupper, sektorer och branscher och även vad beträffar positionen i organisationshierarkin, vilket har antagits inverka på attityderna till socialpolitiken i betydande utsträckning (Ervasti 1994, 277). Även om man gör en distinktion mellan högre och lägre tjänstemän (jfr Statistikcentralens klassificering, Sosioekonomisen. . . , 1989, 18) torde grupperna bli heterogena, exempelvis vad utbildning och inkomst beträffar. En ytterligare intressant faktor av betydelse för frågeställningen ovan, är den sociala mobilitetens, och därmed socialklasstillhörighetens inverkan på attityderna under uppväxttiden (jfr Andersen 1982). Därmed aktualiseras även mera allmänt frågan om varför attityderna vanligen varierar klassvis, eller med andra ord vad socialklasstillhörigheten egentligen återspeglar. Är det i första hand egenintressen eller mera normativa föreställningar som är avgörande? Bildas de avgörande normativa uppfattningarna under uppväxttiden eller i vuxen ålder, exempelvis på arbetsplatsen, eller genom politisk eller facklig aktivitet?

För att närmare försöka utreda dessa frågor, kommer vi i denna artikel att försöka bilda oss en uppfattning om:

- Vilka befolkningens attityder är till nedskärningar i tre centrala typer av sociala förmåner, nämligen generella tjänster, generella transfereringar och inkomstrelaterade socialförmåner

- Om socialklass är en viktig determinant för attitydvariationer gällande nedskärningar i dessa, samt

- I vilka determinanter man kan urskilja variationer mellan grupper inom de olika klasserna, och vad dessa variationer kunde tänkas indikera

2. Socialklass som determinant för attityderna till välfärdspolitiken

I detta avsnitt kommer frågan om hur och av vilka orsaker socialklasstillhörigheten i tidigare undersökningar har antagits inverka på attityderna att diskuteras. I samband med detta behandlas även övriga determinanter som ansetts utgöra aspekter av klasstillhörigheten.

En vanlig utgångspunkt i attitydundersökningar har varit att man i främsta hand sett välfärdssystemet som ett instrument för redistribution och för att uppnå större jämlikhet i samhället (Andersen 1993, 25). Man har då utgått ifrån att individer tillhörande olika klasser på grund av olika reproduktions-

villkor skulle ha olika stort (ekonomiskt egen-) *intresse* av socialpolitiska åtgärder och program (jfr Andersen 1982, 176). Klass har då ofta ansetts vara av betydelse bland annat genom att olika klasstillhörighet ger upphov till olika inkomstnivå (jfr ex Kangas, 1992, 42); arbetare (med lägre inkomster) har större intresse av redistribution genom statliga socialpolitiska åtgärder (jfr även Giddens 1981, 109). Utbildning igen har antagits kunna utgöra en viktig faktor i klasstrukturingsprocessen. Ökad kvalifikation leder även till en benägenhet att slå vakt om uppnådda fördelar (jfr Jonsson 1988, 67-103).

Även Pöntinen och Uusitalo (1988,2) anser att klasskillnader i attityder bör tolkas i termer av intressen. De kombinerar klassansatsen med Gilljams och Nilssons (1985) indelning av intressen i ett konsument-, betalnings-, respektive anställningsperspektiv, och nämner arbetarklassen som exempel på en grupp som konsumerar mera offentlig service och erhåller transfereringar i större utsträckning än övriga grupper. Detta ger alltså arbetarklassen ett större intresse av att stödja välfärdsstaten. De högre klasserna skulle betrakta välfärdsstaten främst ur ett skattebetalningsperspektiv, vilket gör dem mera kritiskt inställda än de lägre klasserna. Skillnaderna sägs ändå kunna försvagas av det faktum att klasstrukturen över tid förefaller genomgå en förändring genom framväxten av en ny (ofta offentligt anställd och därmed välfärdsstatspositiv) medelklass, parallellt med en numerär minskning av den gamla urbana medelklassen och bland jordbrukarna, vilka varit mera välfärdsstatsnegativa (jfr Andersen 1982).

Pöntinens och Uusitalos framställning verkar ändå att avvika från Gilljams och Nilssons (1985, 124-131) egen syn på de tre intresseperspektiven eftersom de inte ställer perspektiven i relation till klass. Andersen (1993) särskiljer utifrån Gilljam och Nilsson (ibid) fyra egenintresseperspektiv, (skatte)betalnings-, anställnings-, (bidrags)beroende- och (service)konsumtionsperspektiven. Till skillnad från de nämnda intresseperspektiven skulle socialklass inte primärt återspegla omedelbara (ekonomiska) egenintressen, utan istället främst resultera i att man omfattar en viss livsstil definierad som en kombination av olika, varandra ömsesidigt stärkande sedvänjor och värderingar (ibid, 27,38).

Samhällsklassernas inställning till välfärdspolitiken skulle med andra ord främst vara beroende av i vilken mån olika socialpolitiska förmåner och tjänster bidrar till att bevara respektive klass rådande livsstil i olika skeden och situationer i livet. Välfärdsstatens främsta uppgift idag skulle alltså inte vara att medverka till större jämlikhet och redistribution, utan att garantera de lönearbetande klassernas livsstil. Också nu är det arbetarklassen som är mest beroende av välfärdsstaten som garant för sin livsstil, trots att också de lönearbetande lägre-, och i viss mån också de högre tjänstemännens livsstilar är beroende av de tjänster och förmåner välfärdsstaten erbjuder (ibid, jfr även Marklund 1982, 112-139).¹

Även om Andersen i sin operationalisering av livsstilsbegreppet förefaller att ge det en relativt intresserelaterad karaktär, och att se intressebegreppet snävare än vissa andra forskare (jfr ex Svallfors 1989), är distinktionen mellan egenintressen och livsstil teoretiskt intressant, när inställningen till för-

måner bortom en grupps omedelbara egenintresse skall förklaras. Förklaringsansatsen breddas nämligen per definition till att omfatta även normativa faktors betydelse för attityderna. På detta sätt erbjuds alltså en möjlighet att skilja mellan normativa faktorer och mera objektivt påverkbara ekonomiska egenintressen (jfr även Wildavsky, 1987). Samtidigt vidgar synsättet även synen på välfärdsstatens roll i olika samhällsgrupper.

Normativa föreställningars betydelse som aspekter av klasstillhörigheten har blivit allt mera uppmärksammade i och med att man börjat inse begränsningarna i en fokusering på egenintresset. Bland andra Suhonen (1988, 106) och Svallfors (1989, 71) anser att gemensamma levnadsvillkor och erfarenheter skapar en klassidentitet eller klasskultur, präglad av vissa *värderingar* baserade på individens syn gällande klassernas existens, de olika klassernas position i samhället, den egna klassens intressen och intressekonflikter mellan samhällsklasserna. Vilka dessa klassspecifika värderingar är och hur de påverkar attityderna till socialpolitiska förmåner är däremot mindre utforskat. Man har till exempel antagit, att småborgarskapet traditionellt präglats av en individualistisk "självhjälpsideologi", som skulle leda till ett lägre understöd för välfärdsstaten. Arbetarklassen skulle vara präglad av kollektiva eller solidariska värderingar om gemensamt ansvar vilket skulle påverka attityderna till offentliga välfärdspolitiska åtgärder i positiv riktning (jfr ex Andersen 1982, 177-178, 186-190). En förklaring till uppkomsten av sådana värderingsskillnader är att arbetarklassmiljön inte har erbjudit möjligheter till personlig karriär och att detta tillsammans med ogynsamma levnadsvillkor har tvingat arbetarna till kollektiv handling för högre löner och bättre arbetsvillkor, något som kräver enhet och solidaritet. I motsats till vad fallet är i arbetarklassen har man inom medelklasserna traditionellt haft goda avancemangsmöjligheter, vilket betytt att man snarare kunnat uppnå bättre levnadsförhållanden genom individuella strävanden än genom kollektiv handling (Åberg 1979, 256).

När internaliserar då individen sådana värderingar som kan bidra till att forma en viss klassmedvetenhet, och vilka yttre faktorer har den största betydelsen? När det gäller värderingsformationen har socialisationsteorin spelat en viktig roll. En person antas influeras av värderingarna som varit förhärskande i den grupp han vuxit upp i (primär socialisation), i den grupp han själv tillhör (sekundär socialisation), och i den grupp han eventuellt antar att han kommer att tillhöra i framtiden (anticipatorisk socialisation). (jfr Åberg 1979, 257; Goldthorpe 1987; Lysgaard 1961, i Svallfors 1989, 76). Därmed blir inverkan av den sociala mobiliteten och dess effekter på värderings- och attitydstruktureringarna intressanta.

Primärsocialisationens betydelse har i tidigare undersökningar uppmärksammats främst genom att man intresserat sig för inverkan av klassbakgrund och klassbiografi. Gällande attityderna till välfärdspolitiken har man följaktligen antagit att föräldrarnas, och då vanligen faderns, klasstillhörighet vid sidan av den egna klasstillhörigheten kunde vara en viktig determinant (Svallfors 1989, 76; jfr även Wright 1989, 21-22). Antagandet stärks av att det empiriskt visats att klassbundna värderingar internaliserats bäst av dem som

konfronterats med dessa värderingar i unga år i samband med den allmänna socialisationsprocessen (Blom, 1967 i Suhonen 1988, 106). Exempelvis personer som tillhör medelklassen men som har arbetarklassbakgrund skulle alltså uppvisa mera arbetarklassbetonade (dvs välfärdsstatspositiva) värderingar än övriga i medelklassen. Den andra vanliga riktningen gällande social rörlighet har varit från jordbrukare till arbetare (jfr Åberg 1979), som alltså kunde förväntas leda till mindre arbetarklassbetonade attityder jämfört med arbetare med arbetarklassbakgrund.

Även sekundärsocialisationen, exempelvis på arbetsplatsen, genom utbildning, politiskt engagemang etc. (Andersen 1982) och för kvinnor även makens socialklasstillhörighet (ex Erikson och Goldthorpe 1992; Wright 1989), har ansetts vara av stor betydelse för klassidentitet och därmed attitydstruktureringar.

Varierande teorier har framförts angående medelklassen, vilka gör gällande att den uppåtgående sociala mobiliteten, förstärkt av de strukturella förändringarna i samhället, leder till att främst yngre personer tillhörande den expanderande "nya" medelklassen kommer att omfatta "karriär-ideologin". Som en följd av sekundärsocialisationen och de förändrade levnadsförhållandena och nya karriärmöjligheterna skulle de därmed även inta en kritisk attityd till dagens offentliga sociala förmåner och service (jfr ex Wilensky 1975). Enligt denna syn tillmäts klassbakgrunden inte någon större betydelse för den egna klassidentiteten och attitydstruktureringarna, i alla fall för dem som tillhör medelklassen.

Många olika och mycket varierande determinanter har alltså av olika forskare och i olika sammanhang ansetts utgöra aspekter av klasstillhörigheten. Samtidigt har många av dessa determinanter var för sig antagits ha vissa effekter för attitydstruktureringarna. Så har till exempel inkomst, utbildning, anställningssektor och bostättningsort antagits, av antingen intresse- eller värderingsmässiga skäl, kunna ge upphov till attitydvariationer oberoende av klass (Svallfors 1989, 1993; Andersen 1982; Hoel och Knutsen 1989; Taylor-Gooby 1991; Allardt et al. 1992; Sihvo och Uusitalo 1993).

Dessutom har vissa övriga icke klassbundna determinanter antagits, och även konstaterats vara av betydelse för attitydvariationer. Könstillhörigheten har antagits vara av stor betydelse för inställningen till välfärdsstaten dels av mera intresserelaterade och dels av mera normativt betonade orsaker; kvinnor har genom det offentliga fått större självständighet både genom den erbjudna servicen och anställning inom den offentliga sektorn, men kvinnor värderar också inlevelse och medkänsla med andra högre än män. (Jfr ex Hoel och Knutsen 1989; Svallfors 1989, 84; Sihvo och Uusitalo 1993, 27). Även åldersvariabeln har visat sig vara av betydelse för attitydvariationer; dels har man antagit att olika åldersklassers värderingar och livserfarenheter varierar (ex Inglehart 1977, 1990; Blomberg och Kroll 1995a,b), och dels har man antagit att olika livsskedan ger upphov till olika stort intresse av välfärds-politiska tjänster och förmåner (Sihvo och Uusitalo 1993, 27).

3. Attityderna till nedskärningar i olika typer av förmåner

I denna artikel har vi valt att analysera olika socialklassers attityder till nedskärningar på tre index bestående av centrala typer av socialpolitiska förmåner, nämligen tjänster, inkomstrelaterade socialförsäkringar och generella transfereringar. Därtill utreds även i vilken utsträckning och enligt vilka skillinjerna attityderna varierar på de tre indexen inom olika samhällsklasser. Avsikten är att inom varje socialklass kontrollera attitydvariationer enligt vissa indikatorer på ekonomiska egenintressen respektive mera normativa föreställningar, för att få kunskap om de olika klassernas homogenitet och orsakerna till variationerna inom de olika klasserna.

Innan vi går över till att granska attitydvariationerna bör implikationerna av valet av undersökningsdimension diskuteras. I tidigare undersökningar har nämligen konstaterats att de uppmätta attityderna i stor utsträckning beror på vilka av välfärdsstatens dimensioner man inkluderar. Attityderna mellan olika dimensioner varierar också ofta mera än attityderna mellan klasser på en dimension (jfr Svallfors 1989, 119; Sihvo och Uusitalo 1993, 9). Hur förhåller sig då en fråga om nedskärningar i de offentliga socialutgifterna till tidigare undersökta dimensioner av välfärdsstaten? Av tidigare undersökta dimensioner torde den så kallade finansieringsdimensionen (jfr Sihvo och Uusitalo 1993, 9-13, 93-94), ha de flesta beröringspunkterna med nedskärningsfrågor. Dimensionen har ofta operationaliserats som villigheten att tilldela antingen välfärdssystemet eller dess delar mera eller mindre skattemedel än för tillfället. Detta torde dock i högre grad sammankopplas med skattebetalning i allmänhet än frågan om man kunde tänka sig att staten skall minska sina utgifter genom inskränkningar i olika delar av välfärdssystemet.

Även gällande attityderna till olika typer av förmåner kan man vänta sig variationer (jfr ex Taylor-Gooby 1985; 28-29). Stödet har exempelvis visat sig vara större för generella förmåner än för selektiva. Även förmånens målgrupp är av betydelse; största stödet får förmåner riktade till gamla, sjuka, invalider och barn (jfr ex Sihvo 1990, 73).

Istället för att undersöka inställningen gällande förmåner riktade till vissa grupper, vilket varit det kanske vanligaste tillvägagångssättet, har vi valt att utgå ifrån, grovt sett, de olika förmånernas typ. Genom att konstruera index på basen av service, inkomstrelaterade och generella förmåner riktade till olika mottagargrupper, är avsikten att se hurudan den mera principiella inställningen till nedskärningarna i de olika typerna av förmåner varierar mellan och inom olika klasser.²

4. Använda index, material och analysmetod

I tjänsteindexet inkluderades frågor om beredvilligheten att göra nedskärningar i tre centrala offentliga serviceformer, nämligen hälsovård, barndagvård och åldersvård. Man har antagit att arbetarklassen, som har en svagare position

på arbetsmarknaden³ än övriga grupper, är mera beroende av statlig service än medelklasserna och de utanför lönearbetet stående jordbrukarna och företagarna. Eftersom serviceformerna är redistributiva då de i huvudsak är finansierade genom skatter och/eller bruksavgifter som är beroende av användarens inkomster, förväntas låginkomsttagargrupperna, som ofta tillhör arbetarklassen, ha ett större intresse av offentlig social service än medelklasserna. Framför allt har man antagit att den övre medelklassen ställer sig kritisk till offentliga tjänster, eftersom högre tjänstemän i större utsträckning ser sig som finansärer av servicen samtidigt som dessa nödvändigtvis inte är tillfredsställda med den offentliga servicens kvalitet (jfr ex Ervasti 1994, 276-277). Å andra sidan kunde man även anta att medelklasserna, även de som inte arbetar inom den offentliga sektorn, i viss utsträckning skulle vara beroende av offentlig service för att upprätthålla sin livsstil (Andersen 1993).

Det andra indexet, sammansatt av attityderna till nedskärningar i arbetspensioner, sjukförsäkringar och arbetslöshetsersättningar, konstruerades för att representera inkomstrelaterade förmåner, för vilkas del man eventuellt kunde förvänta sig andra skiljelinjer i attityderna än gällande serviceindexet. Man har antagit, att högre tjänstemän (höginkomsttagare) skulle vara ovilliga att göra nedskärningar av arbetspensioner, eftersom det troligen främst skulle drabba deras personliga pensioner (jfr Kangas 1992, 43). Detsamma torde även kunna antas gälla indexets två övriga komponenter. De högre tjänstemännens mindre risk att förlora sitt arbete kan dock tänkas influera deras attityder till arbetslöshetsskyddet (jfr Baldwin 1990).

I det tredje indexet inkluderades frågor om två generella transfereringar, nämligen folkpensioner och barnbidrag.⁴ Ur ett intresseperspektiv kunde man eventuellt förvänta sig att jordbrukare och övriga företagare, för vilka dessa förmåner kunde vara av större ekonomisk betydelse, skulle stödja dessa i större utsträckning än övriga grupper.

Ur ett normativt perspektiv kunde man förvänta sig att klasstillhörigheten skulle återspegla sig som klassspecifika skillnader på samtliga index. På motsvarande sätt kunde man även förvänta sig att respondenter med föräldrar tillhörande en annan klass än de själva kan uppvisa spår av deras värderingar på samtliga index.

Ytterligare en aspekt beträffande operationaliseringen bör noteras. Eftersom vi i artikeln valt att fokusera på stödet för det nuvarande offentliga välfärdssystemet, har vi i samband med operationaliseringen försökt identifiera de grupper som s a s "starkast" försvarar välfärdsstatliga förmåner och tjänster i sin nuvarande omfattning. De index som här används är således avsedda att urskilja två grupper; å ena sidan respondenter som motsätter sig nedskärningar i *samtliga* (uppräknade) social- och hälsovårdstjänster, inkomstrelaterade respektive generella förmåner, och å andra sidan övriga respondenter. Korrelationerna mellan indexens olika delkomponenter varierar mellan ca. 0.30 och 0.45 vad gäller indexen för inkomstrelaterade transfereringar samt sociala tjänster ($p \leq 0.0001$). Korrelationen mellan de två delkomponenter som ingår i indexet för generella förmåner är 0.14 ($p \leq 0.0001$).

Resultaten baserar sig på en del av materialet i en uppföljande nationell postenkät om välbefinnande, hälsa och välfärdsrelaterade attityder utförd vid socialpolitiska institutionen vid Åbo Akademi. Undersökningens första fas genomfördes hösten 1989. Urvalet, representativt med avseende på de centrala socio-demografiska bakgrundsfaktorererna i Finland, bestod då av 5000 personer i åldern 15–64 år. En uppföljande undersökning utfördes vintern 1993–1994. Sammanlagt besvarades enkäten av 2 291 av de 2 450 personer som potentiellt sett kunde nås efter 4 år (svarsprocent 93,5).⁵ Artikelns analyser omfattar dock endast yrkesaktiva respondenter som uppgivit socialklass-tillhörighet (i form av yrke), sammanlagt 1178 respondenter.

I analyserna för hela detta material har vi, förutom den centrala variabeln socialklass, även inkluderat kön, utbildning, klassursprung, inkomst⁶ och ålder⁷ (för respektive variabels indelning, se tabellerna 2 och 3). Variabeln som mäter respondentens egen socialklass är baserad på finska Statistikcentralens officiella klassificering (Sosioekonomisen aseman..1989) som särskiljer mellan olika socio-ekonomiska klasser på basen av yrke. Klassificeringen skiljer mellan företagare (inklusive jordbrukare), högre tjänstemän, lägre tjänstemän och arbetare. Variabeln som mäter faderns socialklass följer samma indelning, men i analyserna har högre och lägre tjänstemän sammanslagits till en klass eftersom antalet respondenter vilkas fäder är/har varit högre tjänstemän är tämligen begränsat. Eftersom de flesta respondenter med företagarfäder kommer från jordbrukarhem talar vi i den fortsatta framställningen om "jordbrukarbakgrund".

När det gäller analyser av attitydskillnader inom socialklasserna prövas inverkan av kön, ålder, inkomst, utbildning⁸ och klassursprung. Vidare undersöks betydelsen av ett antal andra bestämningar. Variabeln "facklig aktivitet" baserar sig på en fråga om respondenten deltagit i en fackförenings eller arbetsmarknadsorganisations möten under de senaste 6 månaderna. "Bosättningsortens urbaniseringsgrad" baserar sig på en fråga om respondentens hemkommun; svaren har sedan sammanslagits i tre klasser i enlighet med Statistikcentralens kommuntypklassificering som särskiljer mellan läns-huvudstad, annan stad samt annan kommun. Vi har även inkluderat "sektors-tillhörighet" som i detta fall skiljer mellan personer som arbetar med olika "typer" av arbetsuppgifter; undervisning, planering, etc.

I de statistiska analyserna är den förklarade variabeln dikotom, och skiljer mellan respondenter som ställer sig negativa respektive positiva till nedskärningar på indexen. Förekomsten av eventuella signifikanta samband mellan variabler testas med hjälp av multivariata logistiska regressionsmodeller. Genom att i modellerna studera flera förklarande variabler samtidigt strävas efter att evaluera de olika förklarande variabelernas respektive självständiga förklaringskraft. Om den förklarande variabeln är statistiskt signifikant, kvantifieras dess betydelse genom att kalkylera oddsen (eng. 'odds ratio') och 95% konfidensintervall för desamma. Som signifikansgräns sattes p-värdet 0,05. De utförda analyserna har utförts med SAS statistiska programpaket (SAS Inc. 1990).

5. Socialklass och attityderna till nedskärningar

Inledningsvis presenteras attityder till nedskärningar i olika sociala förmåner och tjänster. Siffrorna visar andelen yrkesaktiva respondenter som motsätter sig nedskärningar, dvs personer som ringat in svarsalternativet "nej, inte alls" på frågan "Ifall staten planerar att minska de offentliga socialutgifterna, anser Ni att detta då kunde förverkligas genom att göra nedskärningar i följande stödformer/tjänster?". De två övriga svarsalternativen var "ja, i någon mån" och "ja, i stor utsträckning".

Resultaten i tabell 1 har flere likheter med resultat från tidigare attitydundersökningar (se ex Allardt et al 1992; Sihvo 1994). Sociala transfereringar, förmåner och tjänster har sammantaget ett starkt stöd bland befolkningen och förespråkarna för nedskärningar är tämligen få. Störst är motståndet mot nedskärningar av barnbidrag, folkpensioner, åldringsvårdstjänster och sjukförsäkring. Oftast kan respondenterna tänka sig att godkänna nedskärningar i dagvårdstjänster och arbetspensioner.

Tabell 1. Andel yrkesaktiva respondenter (i procent) som motsätter sig nedskärningar i sociala förmåner och tjänster.

Ifall staten planerar att minska de offentliga socialutgifterna, anser Ni att detta kunde förverkligas genom att göra nedskärningar i följande stödformer/tjänster?	%
Barnbidrag och andra familjerelaterade understöd	76
Arbetslöshetsersättningar	62
Folkpensioner	86
Arbetspensioner	57
Sjukförsäkringsskyddet	73
Socialbidrag*	61
Daghem/dagvårdstjänster	61
Hälso- och sjukvårdstjänster	67
Åldringsvårdstjänster	85

N = 1178

*) Behovsprövad stödform; ingår ej i den fortsatta analysen.

I tabell 2 har de enskilda frågorna slagits samman till de tre separata index som presenterades i förra kapitlet. Resultaten visar på tydliga skillnader dels i motståndet mot nedskärningar på de olika indexen överlag, och dels även mellan olika grupper på indexen. Motståndet är starkast beträffande nedskärningar i generella förmåner, och svagast vad gäller de inkomstrelaterade förmånerna.

Att välfärdsstatens främsta försvarare i nedskärningsfrågor finns bland låg- och medelinkomsttagare och personer med lägre utbildning är föga förvånande; resultaten motsvarar väl resultat från undersökningar som fokuserat

på andra finansieringsrelaterade frågor, såsom attityderna till utbyggnadstakten av välfärdssystemet. Något mera förvånande är att detta gäller alla studerade index, även indexet för inkomstrelaterade förmåner. En kontrollanalys (ej redovisad) visar vidare att detta gäller för indexets samtliga delkomponenter.

Tabell 2. Olika befolkningsgruppers attityder till nedskärningar. Andel (i procent) av respondenter som motsätter sig nedskärningar i inkomstrelaterade förmåner, tjänster samt generella förmåner.

	Ink. rel förm. %	Tjänster %	Gener. förm. %	(n)
<i>Kön:</i>				
män	35	43	66	(498)
kvinnor	45	54	69	(629)
<i>Socialklass:</i>				
företagare	23	37	588	(151)
högre tj.män	24	34	62	(228)
lägre tj.män	43	52	69	(440)
arbetare	58	60	75	(332)
<i>Inkomst:</i>				
<13000 mk	24	33	63	(258)
9001-1300 mk	42	54	72	(384)
<9000 mk	49	51	68	(496)
<i>Utbildning:</i>				
högskoleexamen	20	32	59	(142)
institututbildning	29	42	62	(331)
yrkeskurs/-skola	48	55	73	(476)
saknar yrkesutb.	56	58	73	(190)
<i>Klassursprung:</i>				
jordbrukarbakgr.	34	45	62	(410)
tjänstemannabakgr.	33	44	66	(257)
arbetarbakgr.	50	54	76	(428)
<i>Ålder:</i>				
39-58 år	41	47	64	(664)
19-38 år	40	52	73	(465)

N = 1178

De olika socialklassernas attitydmönster påvisar att arbetare och lägre tjänstemän uppger det starkaste motståndet mot nedskärningar. Högre tjänstemän och företagare uppvisar i sin tur ett sinsemellan relativt liknande attitydmönster. Båda klasserna godkänner klart oftare nedskärningar på samtliga index.

Tabell 2 visar även att kvinnor oftare än män motsätter sig nedskärningar på samtliga index. Vad beträffar betydelsen av klassursprung för attitydstruktureringar kan noteras att respondenter vilkas fäder varit arbetare tenderar att motsätta sig nedskärningar i större utsträckning än de som är jordbrukar- eller tjänstemannabarn. De största åldersskillnaderna igen finns i synen på generella förmåner där yngre oftare än äldre motsätter sig nedskärningar.

Kvarstår då skillnaderna mellan olika grupper när andra faktorer beaktas, eller är resultaten i tabell 2 en effekt av bakomliggande variablers inverkan? På basen av analyserna i tabell 3 visar sig varje inkluderad variabel vara av betydelse för attitydvariationerna, åtminstone på något index. Kvinnor, respondenter från låg- eller medelinkomsttagarhushåll, lägre utbildade (icke yrkesutbildade, yrkesskoleutbildade), arbetare och respondenter med arbetarklassbakgrund uppvisar fortsättningsvis generellt sett det största motståndet mot nedskärningar. Attitydskillnader beroende på ålder återfinns bara gällande synen på generella förmåner. Vid en analys (ej redovisad) av de två förmåner som bildar indexet kan man notera att yngre respondenter försvarar både barnbidrag och folkpensioner, medan äldre oftare anser att det kunde gå att skära i barnbidrag än i folkpensioner. Detta faktum kunde tänkas sammanhänga såväl med att yngre har ett "kommande" intresse av folkpensioner som med att yngre även kan uppfatta det som "fel" att föreslå nedskärningar i förmåner riktade mot äldrebefolkningens ekonomiska trygghet.

Tabell 3. Samband mellan kön, ålder, inkomst, utbildning, klass, klassursprung och attitydindex enligt logistiska regressionsanalyser. Oddsen uttrycker respektive grupperns odds för att motsätta sig nedskärningar i alla förmåner i förhållande till referensgruppen (odds = 1.0).

	Ink. rel förm.	Tjänster	Gener. förm.
Kön:	<0.001	<0.001	0.083
män	1.0	1.0	–
kvinnor	1.8*	1.8*	–
Socialklass:	<0.001	0.004	0.103
företagare	1.0	1.0	–
högre tj.män	2.3*	1.2	–
lägre tj.män	2.5*	1.5	–
arbetare	4.2*	2.2*	–
Inkomst:	0.009	0.002	0.149
<13000 mk	1.0	1.0	–
9001–1300 mk	1.5*	1.9*	–
<9000 mk	1.8*	1.5*	–
Utbildning:	<0.001	0.076	0.009
högskoleexamen	1.0	–	1.0
institututbildning	1.2	–	1.1
yrkeskurs/-skola	2.4*	–	1.9*
saknar yrkesutb.	3.3*	–	2.1*
Klassursprung:	0.001	0.184	<0.001
jordbrukarbakgr.	1.0	–	1.0
tjänstemannabakgr.	1.3	–	1.3
arbetarbakgr.	1.8*	–	1.9*
Ålder:	0.261	0.381	0.004
39–58 år	–	–	1.0
19–38 år	–	–	1.5*

* = p <0.05

Socialklass är fortsättningsvis av betydelse för variationer på indexen för inkomstrelaterade förmåner och tjänster, men skillnaderna mellan grupperna förändras då man kontrollerar dessa med avseende på olika centrala bakgrundsvariabler. För det första framstår attitydskillnaderna mellan högre och lägre tjänstemän nu som små på samtliga studerade index. För det andra kan man bara urskilja tydliga skiljelinjer mellan arbetare, tjänstemän och företagare på indexet för inkomstrelaterade förmåner. Företagare motsätter sig nedskärningar i minsta och arbetare i största utsträckning. Även tjänstemän uppvisar högre odds för en negativ syn på nedskärningar än företagare. För det tredje framstår nu attitydskillnaderna mellan tjänstemännen och företagarerna som tämligen små på tjänsteindexet.

6. Attitydvariationer inom socialklasserna

I det följande undersöks närmare attitydvariationer inom de olika socialklasserna med hjälp av logistiska regressionsanalyser. Är det samma faktorer som i samband med inomgruppsliga attitydskillnader eller kan man urskilja specifika drag för varje enskild klass? Vi har valt att i analyserna inkludera endast arbetare och tjänstemän, eftersom företagarerna i undersökningen endast var 157 till antalet, och gruppen är relativt heterogen då den inkluderar företagare inom såväl jordbruk som övriga sektorer.

De olika typer av förklaringsansatser som diskuterades ovan är inte varandra uteslutande, och kunde därför även förväntas ge upphov till attitydvariationer inom socialklasserna (jfr Andersen 1982). Dels kan man betona de resursbundna faktorernas betydelse, och inom klasserna göra en distinktion mellan olika inkomst- och utbildningsgrupper. Dels kan man tänka sig att det är olika normativa överbäganden, påverkade av olika sociala miljöfaktorer, som inverkar på attitydstruktureringarna; exempelvis kan klassursprunget tänkas påverka individers "klassmedvetenhet". Likaså kan man tänka sig att individens ålder genom en viss generationstillhörighet påverkar de normativa uppfattningar individen internaliserat. Även skillnader i livsstil mellan exempelvis yngre och äldre tjänstemän kan leda till attitydskillnader. Exempelvis har antagits att yngre tjänstemän delar reproduktionsvillkor med arbetarklassen i allt större utsträckning, vilket leder till att de är mera beroende av välfärdssystemet för att upprätthålla sin livsstil än äldre tjänstemän (ibid).

Även olika organiserade intressen, såsom politiska partier, fackförbund, arbetsmarknadsorganisationer etc, kan tänkas bidra till individens sekundärsocialisation. Exempelvis kunde man förvänta sig att fackföreningarnas institutionaliserade ståndpunkter skulle kunna influera individers uppfattningar om välfärdspolitikens utformning (jfr Svallfors 1989, 43). Skillnader mellan fackligt aktiva och övriga respondenter skulle i så fall troligen främst gälla inkomstrelaterade förmåner, då dessa mest direkt berör fackföreningarnas verksamhetsområde. Eventuellt kunde man förvänta sig att attitydskillnaderna

mellan fackligt aktiva och övriga skulle vara störst i den klass som traditionellt varit aktivast i fackliga sammanhang, dvs bland arbetarna.

Bosättningsortens urbaniseringsgrad kan också tänkas ge upphov till specifika attitydstruktureringar framför allt bland arbetare. Dels kan man tänka sig att arbetarklassen skulle vara politiskt mera aktiv och radikal i urbana miljöer, medan arbetare på landsbygden i högre grad skulle påverkas av en traditionell småborgerlig omgivning (jfr Andersen 1982). Å andra sidan kan man utgå ifrån att strukturella olikheter mellan centrum och periferi leder till att ekonomiskt och utbildningsmässigt resursstarka grupper koncentreras till städerna, där dessa grupper skapar arbetsförhållanden och konsumtionsmönster som i en allt större utsträckning skiljer sig från periferins. Enligt detta resonemang borde respondenterna från storstäder vara mera för nedskärningar i sociala förmåner och tjänster (jfr Svallfors 1989).

Attityderna till nedskärningar kan också antas variera med sektortillhörighet. Ofta har man gjort en distinktion mellan privat och offentligt anställda, främst utgående ifrån att offentligt anställda har ett större intresse av att bevara välfärdsstaten, och speciellt då de offentliga tjänster man är med om att producera. De sektorsvisa skillnaderna har ändå varit tämligen små på de flesta hittills undersökta attityddimensionerna (jfr Svallfors 1989; Sihvo och Uusitalo 1993). Ibland har man även särskilt mellan olika typer av arbetsuppgifter, såsom vård-, utbildnings-, tekniska, och administrativa uppgifter etc (jfr ex Andersen 1982, 198-199). I detta fall kunde man förvänta sig att anställda med olika arbetsuppgifter, såväl bland arbetare som tjänstemän, skulle värna om för dem viktiga typer av förmåner.

I det följande presenteras resultaten beträffande ovannämnda antaganden. På grund av vissa begränsningar i samband med bl a materialets storlek inkluderades inte alla förklarande variabler i samma modell. I stället har för varje enskild socialklass fyra olika modeller testats. I den modell som redovisas i tabellerna 4-6 har kön, inkomst, ålder, utbildning och klassursprung tagits med. Vidare testades betydelsen av "bosättningsortens urbaniseringsgrad", "sektortillhörighet" och "facklig aktivitet" för de olika attitydindexen. I samtliga av dessa modeller kontrollerades variablerna för de centrala bakgrundsvariablerna ålder, kön, utbildning och inkomst. I den fortsatta framställningen rapporteras resultaten från modellerna i den löpande texten i den mån de visat sig att vara av betydelse för attitydvariationerna.

Vad gäller attityderna till *inkomstrelaterade* förmåner (tabell 4) visar sig följande. Arbetarklassens attityder varierar inte alls med de variabler som inkluderats i analyserna. Däremot varierar de lägre tjänstemännens attityder betydligt beroende på kön, inkomst och utbildning. Kvinnor, låginkomsttagare och lägre utbildade personer motsätter sig nedskärningar i större utsträckning än män, höginkomsttagare och respondenter med högre utbildning. Högre tjänstemäns attityder påverkas av könstillhörighet och klassursprung. Också här är det kvinnor som i större utsträckning än män motsätter sig nedskärningar. Respondenter med arbetarbakgrund motsätter sig i större utsträckning nedskärningar än respondenter med annan bakgrund. Intressant nog är däremot

utbildnings- eller inkomstnivå inte av betydelse bland de högre tjänstemännen.

Tabell 4. Samband mellan kön, ålder, inkomst, utbildning, klassursprung och indexet för inkomstrelaterade förmåner per socialklass enligt logistiska regressionsanalyser. Oddsden uttrycker respektive grupperns benägenhet att motsätta sig nedskärningar i alla förmåner i förhållande till referensgruppen (odds = 1.0).

	Högre tj.män	Lägre tj.män	Arbetare
<i>Kön:</i>	0.18	<0.001	0.331
Män	1.0	1.0	–
Kvinnor	2.5*	3.3*	–
<i>Inkomst:</i>	0.154	0.001	0.865
<13000 mk	–	1.0	–
9001–13000 mk	–	2.6*	–
<9000 mk	–	3.3*	–
<i>Utbildning:</i>	0.154	0.003	0.093
Högre	–	1.0	–
Lägre	–	2.0*	–
<i>Klassursprung:</i>	0.030	0.142	0.242
Jordbrukarbakgr.	1.0	–	–
Tjänstemannabakgr.	1.4	–	–
Arbetarbakgr.	3.1*	–	–
<i>Ålder:</i>	0.127	0.192	0.777
39–58 år	–	–	–
19–38 år	–	–	–

* = $p < 0.05$

Beträffande attityderna till *tjänster* (tabell 5), kan vi se att könstillhörigheten också här är av betydelse. Tydligast framstår könsvariabelns betydelse bland de högre tjänstemännen ($p < 0.001$), men den är av betydelse i samtliga klasser. Liksom tidigare är det kvinnorna som starkare motsätter sig nedskärningar. De lägre tjänstemännens attityder differentieras dessutom av inkomstvariabeln. Här är det dock medelinkomsttagarna, inte höginkomsttagarna, som uppvisar de högsta oddsden för att motsätta sig nedskärningar. Arbetarklassens attityder igen är, förutom av könsvariabeln, även beroende av ålder; yngre respondenter motsätter sig oftare nedskärningar än äldre.

Gällande attityderna till *generella förmåner* (tabell 6) kan konstateras att det är få variabler som leder till attitydvariationer. Klassursprungsvariabeln förefaller att vara av en viss betydelse i samtliga socialklasser. Såsom tidigare tenderar respondenter med arbetarursprung att oftast motsätta sig nedskärningar. Bland de lägre tjänstemännen motsätter sig dessutom kvinnor och respondenter med lägre utbildning nedskärningar oftare än män och

respondenter med högre utbildning. Bland arbetare skiljer sig de yngre respondenterna från de äldre genom att oftare motsätta sig nedskärningar.

Tabell 5. Samband mellan kön, ålder, inkomst, utbildning, klassursprung och serviceindexet per socialklass enligt logistiska regressionsanalyser. Oddsen uttrycker respektive grupperns benägenhet att motsätta sig nedskärningar i alla förmåner i förhållande till referensgruppen (odds = 1.0).

	Högre tj.män	Lägre tj.män	Arbetare
Kön:	<0.001	0.016	0.044
Män	1.0	1.0	1.0
Kvinnor	3.2*	1.9*	1.7*
Inkomst:	0.252	0.017	0.614
<13000 mk	–	1.0	–
9001–1300 mk	–	2.3*	–
<9000 mk	–	1.5*	–
Utbildning:	0.065	0.256	0.353
Högre	–	–	–
Lägre	–	–	–
Klassursprung:	0.980	0.681	0.422
Jordbrukarbakgr.	–	–	–
Tjänstemannabakgr.	–	–	–
Arbetarbakgr.	–	–	–
Ålder:	0.406	0.189	0.015
39–58 år	–	–	1.0
19–38 år	–	–	2.0*

* = $p < 0.05$

Vilket stöd får då de övriga förklaringsansatser som presenterats? Är exempelvis fackligt aktiva arbetare eller arbetare bosatta i städer speciellt negativa till nedskärningar på de olika indexen, framför allt på indexet för inkomstrelaterade förmåner? Eller är typ av arbetsuppgift av betydelse för inställningen till offentliga välfärdstjänster bland tjänstemännen? Resultaten från de ovan beskrivna modellerna, visar att "facklig aktivitet", "bosättningsortens urbaniseringsgrad" och "sektor" är av liten betydelse för attitydstrukturen inom klasserna. Bara variabeln sektorstillhörighet leder till attitydvariationer i en klass, nämligen bland arbetare, på indexet för generella förmåner ($p < 0.05$); respondenter som jobbar inom industrisektorn uppger högre odds (odds=2.5) för att motsätta sig nedskärningar än respondenter inom servicesektorn (odds=1.0).

Tabell 6. Samband mellan kön, ålder, inkomst, utbildning, klassursprung och indexet för generella förmåner per socialklass enligt logistiska regressionsanalyser. Oddsen uttrycker respektive grupperns benägenhet att motsätta sig nedskärningar i alla förmåner i förhållande till referensgruppen (odds = 1.0).

	Högre tj.män	Lägre tj.män	Arbetare
<i>Kön:</i>	0.195	0.016	0.368
Män	–	1.0	–
Kvinnor	–	1.5	–
<i>Inkomst:</i>	0.253	0.400	0.779
<13000 mk	–	–	–
9001–1300 mk	–	–	–
<9000 mk	–	–	–
<i>Utbildning:</i>	0.288	0.044	0.242
Högre	–	1.0	–
Lägre	–	1.6*	–
<i>Klassursprung:</i>	0.051	0.038	0.020
Jordbrukarbakgr.	1.0	1.0	1.0
Tjänstemannabakgr.	1.7	1.5	0.5
Arbetarbakgr.	2.7	1.9*	1.7
<i>Ålder:</i>	0.299	0.189	0.007
39–58 år	–	–	1.0
19–38 år	–	–	2.4*

* = $p < 0.05$

7. Diskussion

Resultaten visar alltså att befolkningens attityder till nedskärningar varierar mellan olika typer av förmåner och tjänster; generellt är motståndet mot nedskärningar störst gällande generella förmåner, och relativt sett mindre gällande inkomstrelaterade förmåner. Intressant i sammanhanget är att även de grupper som har mest att förlora på nedskärningar i inkomstrelaterade förmåner följer mönstret. Detta kunde tyda på att attityderna till nedskärningar inte enbart bestäms av intresserelaterade utan delvis också av mera normativa faktorer. Kanske är man mera villig att skära i sådana förmåner, där det finns ett större "relativt ekonomiskt spelrum" på individnivå, även då det kan drabba en själv hårdare än andra. Dessutom handlar våra generella bidrag om förmåner riktade till grupper som vanligen uppfattas som speciellt utsatta, nämligen äldre och barn. Att tolka stödet för generella förmåner med att de flesta har ett kommande eller indirekt (ex familjemedlemmar) intresse av förmåner, skulle leda till en utvidgning av grupperna med egenintresse till den grad att antagandet knappast skulle vara meningsfullt.

Hur ser då resultaten ut ur ett klassperspektiv? Då socialklass visar sig ha en självständig effekt på synen på nedskärningar i inkomstrelaterade förmå-

ner och välfärdstjänster finns skäl att anta att "klass" är något mera än innehavet av vissa utbildnings- och/eller inkomstresurser. Detta betyder naturligtvis inte att klasskillnaderna skulle vara tydliga och konsistenta mellan alla klasser på alla index. Bara vad gäller inkomstrelaterade förmåner finns attitydskillnader mellan alla klasser, medan attityderna gällande generella förmåner inte alls varierar med socialklass. Detta är fallet trots att man kunde förvänta sig att exempelvis företagare skulle ha ett större intresse av denna typ av förmåner. Antagandet om att arbetare och tjänstemän uppvisar liknande attityder pga lika "livsstil" får inte heller entydigt stöd i undersökningen. Arbetare försvarar förmåner och tjänster i störst utsträckning, något som kunde tyda på inverkan av klassberoende normativa uppfattningar. Tolkeningen stöds av att personer med arbetarklassbakgrund visar starkare motstånd mot inbesparingar gällande transfereringar än övriga.⁹ Detta visar även att det kan vara skäl att oftare beakta även andra än de "klassiska", främst intressebundna variablerna i denna typ av undersökningar.¹⁰

Attitydvariationerna inom socialklasserna är relativt komplicerade att tolka, eftersom attitydstruktureringarna varierar beroende på vilken klass som studeras och vilket index det är frågan om. I *arbetarklassen* finns inga speciellt tydliga eller konsekventa inomgruppsliga attitydvariationer överlag. Visserligen är inkomst- och utbildningsskillnaderna i arbetarklassen tämligen moderata, vilket säkerligen bidrar till de små attitydvariationerna. Resultaten talar dock också för vissa gemensamma normativa uppfattningar eller värderingar bland arbetarna, då skillnaderna i intressebundna faktorer är av så ringa betydelse. Att effekten av klassursprung samtidigt inte är tydligare inom arbetarklassen, kan tolkas som att den egna klasstillhörigheten har större betydelse än klassbakgrunden i denna klass. Att arbetarklass- i jämförelse med jordbrukarbakgrund hos tjänstemän leder till en större benägenhet att motsätta sig nedskärningar, torde inte motsäga resonemanget. Något förvånande är att indikatorer såsom facklig aktivitet, sektor och bosättningsortens urbaniseringsgrad inte påverkar attityderna. De *högre tjänstemännens* attityder är i samband med klassbakgrund, och även med könsfaktorn. De speciellt tydliga könsskillnaderna i stödet för tjänster kan bero på att kvinnliga högre tjänstemäns understöd sammanhänger med viljan att bevara sin livsstil (möjligheterna att förvärvsarbeta etc.). Detta, kombinerat med att yngre kvinnors stigande utbildningsnivå torde resultera i ett växande antal kvinnliga högre tjänstemän, kunde tänkas tala för klassens fortsatta understöd för offentliga tjänster. Attityderna på de olika indexen varierar mest mellan olika köns-, utbildnings- och inkomstgrupper bland de *lägre tjänstemännen*. Det framtida stödet för transfereringar och tjänster hänger således ihop med de eventuella strukturella förändringar som kommer att äga rum i den lägre tjänstemannaklassen. Ökar exempelvis inkomstskillnaderna, minskar de kvinnliga lägre tjänstemännen i antal etc? De senaste årens nedskärningar i såväl den offentliga, kvinnodominerade sektorn, som exempelvis inom banksektorn på den privata sidan kunde eventuellt, om trenden fortsätter, leda till att attitydförskjutningar bland de lägre tjänstemännen i stort går i motsatt riktning som de högre tjänstemännens. Lägre tjänstemän utgör följdaktligen av flera olika

orsaker undersökningens kanske intressantaste klass, inte minst eftersom de lägre tjänstemännen utgör en anseelig och attitydmässigt tämligen heterogen del av den yrkesaktiva befolkningen. Till skillnad från många tidigare undersökningar visar resultaten även på tydliga könsbaserade attitydskillnader, främst bland medelklasserna. Kanske håller nya skiljelinjer i attitydstruktureringsarna på att uppstå i tider av nedskärningar jämfört med en situation då frågan gällde om man skulle bygga ut välfärdssystemen?

Om man övergår till att se på förhållandet mellan allmänhetens attityder och den bedrivna politiken, framgår tydligt allmänhetens vilja att bevara de existerande offentliga välfärdssystemen. Inom det politiska etablissemanget däremot har uppfattningarna under de senaste åren däremot svängt, så att enigheten om att nedskärningar är nödvändiga numera förefaller att vara lika stor som enigheten om en utbyggnad av systemet före krisen. Så har även den nuvarande, breda koalitionsregeringen i Finland fortsatt skära i de flesta delarna av välfärdssystemet, och de områden som befolkningen förefaller att främst försvara kan inte sägas ha drabbats mindre än andra (se Uusitalo och Heikkilä 1995, 4-5, för en analys av genomförda nedskärningar).

Trots diskrepansen mellan befolkningens attityder och de politiska institutionernas uppfattningar och även den bedrivna politiken, har man ändå inte kunnat skönja några organiserade protester mot nedskärningspolitiken. Varför har då inga proteströrelser uppstått ens bland dem som i störst utsträckning motsätter sig nedskärningar? Från en finländsk horisont kunde man tänka sig flera förklaringar till situationen. För det första har beslutsfattarna, i synnerhet de som traditionellt drivit på en utveckling av välfärdssystemet, motiverat det nödvändiga i nedskärningarna främst med ekonomiskt tvång och inte med ideologiska skäl (jfr Stephens 1996, 57). Eventuellt har nedskärningarna därför inte heller inneburit stora principiella förändringar bort ifrån den nordiska modellen. Dessa båda faktorer kunde förklara varför man inte hittills protesterat starkare: Även om man inte vill ha nedskärningar, har man samtidigt accepterat argumentet att vissa sådana kan motiveras med tanke på utvecklingen av den offentliga ekonomin (jfr Andersen 1995).¹¹ Situationen leder då till en attitydkonflikt, som kan försvåra ett agerande (jfr även Kangas 1995, 57). Om nedskärningarna hade inneburit större förändringar i systemets principer kanske protesterna blivit mer artikulerade. Men då nedskärningarna istället drabbat de flesta i samhället, upplevs de kanske inte som speciellt orättvisa av tydligt urskiljbara, relativt homogena grupper som kunde tänkas organisera sig.¹² Även den helt nya situation, där politiska institutioner som traditionellt representerat klasser och grupper och som stött den nordiska modellen, har sett nedskärningar som oundvikliga, vilket i sig kunde försvåra en mera traditionell 'klasskamp' mot nedskärningarna. Avsaknaden av synliga politiska konflikter och bristen på inflytelserika allierade kunde även försvåra uppkomsten av nya proteströrelser. Existerande organisationers inställning har även sagts påverka hur allmänheten uppfattar nya rörelser (jfr Siisiäinen 1996,37; Eyerman och Jamison 1989). Det faktum att flertalet existerande rörelser och organisationer i Finland inte är speciellt statskritiska kunde därför påverka allmänhetens inställning till nya protest-

rörelser negativt (Matthies 1996, 23,28). Mot denna bakgrund är det kanske inte förvånande att många trots allt torde anse att det mest realistiska sättet att rädda välfärdssystemet är genom de etablerade politiska institutionerna. I de senaste riksdagsvalen i Finland 1995 gick socialdemokraterna framåt genom att profilera sig i välfärds- och solidaritetsfrågor under devisen ”trygga välfärden” (trots ansträngd offentlig ekonomi). Med tanke på att politiken knappast kan anses ha förändrats väsentligt sedan dess är det svårt att uttala sig om hur befolkningen reagerar i framtiden. Men vad händer om allmänheten uppfattar att varken nya eller gamla rörelser delar deras attityder?

NOTER

- ¹ I synnerhet ifall bägge makarna arbetar och utbudet av privata servicealternativ är begränsat.
- ² Utanför analysen hamnar på detta vis vissa tjänstetyper, ex alkoholistvård, barnomsorg och även det behovsprövade socialbidraget.
- ³ Svag position kan här antas betyda mera än lägre lön, till exempel även osäkrare arbetsplats etc.
- ⁴ Alternativet inkluderade ”barnbidrag och övriga familjerelaterade förmåner” vilket kan ha haft en viss inverkan på svarsfördelningen.
- ⁵ I jämförelse med landsmedeltalet, visade en bortfallsanalys att kvinnor, äldre (50-64-åringar) samt företagare och högre/lägre tjänstemän var något överrepresenterade emedan yngre (19-34-åringar), män samt jordbrukare, arbetare och studerande var något underrepresenterade.
- ⁶ Inkomstvariabeln mäter familjeinkomst per månad efter skatt. Även flera tidigare finländska attitydundersökningar har operationaliserat inkomstvariabeln som hushållets/familjens inkomst (ex Alestalo och Uusitalo 1981; Allardt et al 1992; Sihvo och Uusitalo 1993; Lindqvist et al 1994), trots att man kunde tänka sig att sättet är förknippat med vissa begränsningar. Exempelvis beaktas inte skillnader i hushållens storlek och sammansättning. I denna undersökning motverkas problemen av att bara yrkesaktiva respondenter ingår, och av att de olika klasserna inte förefaller att nämnvärt skilja sig åt beträffande familjestorlek och -sammansättning.
- ⁷ Yrkesaktiva personer fyllda 59 år har exkluderats ur analyserna emedan dessa endast är ett fåtal.
- ⁸ Utbildningsvariabelns klasser skiljer sig åt i de olika socialklasserna; i samtliga fall består den av två klasser, ”lägre” respektive ”högre” utbildning. Bland arbetare klassas personer utan någon yrkesutbildning som ”lågutbildade” och övriga som ”högutbildade”. Bland lägre tjänstemän omfattar ”lågutbildade” personer utan yrkesutbildning och personer som genomgått en yrkeskurs/-skola, medan personer med institut- eller högskoleutbildning klassas som ”högutbildade”. Gällande högre tjänstemän räknas personer som saknar yrkesutbildning, personer som har genomgått yrkeskurs/-skola och institututbildade som ”lägreutbildade” och högskoleutbildade som ”högutbildade”.
- ⁹ På grund av förändringar i klasstrukturen kommer dock personer med arbetarbakgrund i ett längre perspektiv troligtvis att minska i antal, vilket kanske kunde försvaga välfärdsstatens understöd.
- ¹⁰ Även andra bestämningar än socialklass visar sig vara av betydelse för den yrkesaktiva befolkningens attityder till nedskärningar, nämligen kön, utbildning och inkomst. Vad gäller könsvariabeln förefaller det, trots att kvinnor kunde antas ha ett större intresse av tjänster, som om de tydliga könsskillnaderna även vad gäller transfereringar skulle tala för att könskillnader också reflekterar normativa skillnader mellan män och kvinnor (jfr ex Prokop 1981; Gilligan 1982). Även utbildningsvariabelns betydelse kan tolkas på olika sätt som inte utesluter varandra. Attitydskillnaderna kan då reflektera olika sekundärsocialisation, dels eftersom individens uppfattningar påverkas av den information hon erhåller under själva utbildningsperioden, dels då respondenter från samma socialklass, men med olika utbildning och därmed olika arbetsuppgifter kan tänkas få olika erfarenheter och uppfattningar. Attitydskillnaderna kan även reflektera olika intresserelaterade resurser; ju mindre kvalifice-

rad arbetskraft desto osäkrare position på arbetsmarknaden och desto större orsak att stödja vissa välfärdsstatliga förmåner och tjänster. Vad inkomstens betydelse beträffar, förefaller den i det aktuella sammanhanget att närmast reflektera graden av ekonomisk säkerhet och oberoende, inte direkta ekonomiska egenintressen, då höginkomsttagare föreslår nedskärningar också i förmåner de personligen kunde ha relativt sett stor nytta av (ifall höginkomsttagare uppfattar sin arbetsplats som relativt säkrare än andra, borde antagandet åtminstone gälla arbetspensionen, vilket alltså inte är fallet).

¹¹ Man kan i sammanhanget notera att även den aktuella undersökningen utgick ifrån en situation då det måste sparas någonstans i den offentliga ekonomin- frågan gällde om man i så fall kunde tänka sig att det görs i de diskuterade sociala förmånerna och serviceformerna.

¹² De grupper som ändå drabbas hårdare än andra, såsom barnfamiljer eller arbetslösa, är relativt heterogena, och det kan vara svårt för någon proteströrelse att tolka och artikulera dessa människors erfarenheter av social orättvisa.

ABSTRACT

Helena Blomberg, Christian Kroll, Sakari Suominen, Hans Helenius:

Social Class And Attitudes Towards Cuts

In The Welfare System in Finland

In various earlier studies focusing on the expansion of the welfare state social class has proven to be of great significance in explaining attitudinal cleavages among citizens. This study focuses mainly on how social class influences attitudes towards cuts in three main types of welfare programmes in Finland, namely earnings-related and universal cash benefits and also universal social services and, further, to look for possible attitude differences within the classes. In addition to class, explanatory variables both mainly related to the individual's self-interest and to socialisation were included in the analysis.

The study is based on data concerning respondents active in working life (N=1178) included in a Finnish nationwide survey. Results show that the attitudinal differences between social classes vary depending on the type of benefit. The greatest differences between social classes are to be found in the case of earnings-related benefits and the smallest in the case of universal cash benefits. Attitudes within the social classes vary the most among lower white-collar employees, whose attitudes are differentiated by many different explanatory variables.

When it comes to variables mainly related to socialisation, the social class of the father is most important in explaining variations in attitudes; respondents with blue-collar worker fathers more often resist cuts than do respondents of the same class whose fathers are farmers or white-collar employees. These differences are greatest among higher professionals. This finding suggests that analyses of welfare attitudes might gain from including other than only the traditional, mainly self-interest based explanatory variables. Comparing with the results from previous studies, gender seems to be of greater importance when explaining attitudes towards cuts in the welfare system; women more often resist cuts than men do. Hence, the study shows that attitudes towards cuts in the welfare system might be partially influenced by different factors than attitudes towards an expansion of the welfare system.

LITTERATUR

- Alestalo, M., Uusitalo, H. (1981) *Suomalaiset ja sosiaaliturva. Sosiaaliturvan kehittämistä koskevat mielipiteet vuosina 1975 ja 1980*. Suomen Gallupin julkaisusarja. Julkaisu n:o 6. Helsinki.
- Allardt, M., Sihvo, T., Uusitalo, H. (1992) *Mitä mieltä hyvinvointivaltiota? Suomalaisten sosiaaliturvamielipiteet 1975-1991*. Sosiaali- ja terveyshallitus. Tutkimuksia 17. VAPK-Kustannus. Helsinki.
- Andersen, J. G. (1982) Den folkelige tilslutning til socialpolitikken - en krise for velfærdsstaten?, s 175-209, i Anckar, D., Damgaard, E. & Valen, H. (red.) *Partier, ideologier, vælgere*. En antologi. Meddelanden från Stiftelsens för Åbo Akademi Forskningsinstitut, Nr 77. Åbo.

- Andersen, J. G. (1993) Sources of Welfare Support in Denmark: Self-Interest or Way of Life? i Hansen E.J., Ringen S., Uusitalo H. & Erikson, R. (red.) *Welfare Trends in Scandinavian Countries*. M.E.Sharpe. New York.
- Andersen, J. G. (1995) Velfærdsstatens folkelige opbakning. *Social Forskning*. Temanummer August 95, s 34-45.
- Baldwin, P. (1990) *The Politics of Social Solidarity*. Cambridge University Press.
- Blomberg, H., Kroll, C. (1995a) Välfärdsvärderingar i olika generationer - från kollektivism mot en ökad individualism? *Sociologia*, 32, (2), s 106-121.
- Blomberg, H., Kroll, C. (1995b) Intergenerational Differences in Welfare Values and Attitudes in Scandinavia: From Collectivism towards a Growing Individualism in Finland and Sweden?, s 20-40, i Karp, H. (red.) *Some Contributions to the Debate of the Welfare State*. The Welfare Research Centre. Publication series C. No 2. Eskilstuna.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. H. (1992) Individual or Family? Results from Two Approaches to Class Assignment. *Acta Sociologica* 35, (2), s 95-105.
- Ervasti, H. (1994) Yhteiskuntaluokat ja hyvinvointipalvelut. *Sociologia*, 31, (4), s 274-287.
- Eyerman, R., Jamison, A. (1989) *Social Movements: Contemporary Debates*. Research Reports. From the Department of Sociology, Lund University.
- Giddens, A. (1981) *The Class Structure of Advanced Societies*. London.
- Gilligan, C. (1982) *In a Different Voice*. Harvard University Press. Cambridge: Massachusetts.
- Gilljam, M., Nilsson, L. (1985) Svenska folket åsikter om den offentliga sektorn - två förklaringsansatser. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 88, (2), s 123-139.
- Goldthorpe, J. H. (1987) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press. Oxford.
- Hoel, M., Knutsen, O. (1989) Social Class, Gender, and Sector Employment as Political Cleavages in Scandinavia. *Acta Sociologica*, 32 (2), s 181-201.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. New Jersey.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press. Princeton.
- Jonsson, J. O. (1988) *Utbildning, social reproduktion och social skiktning*. Institutet för social forskning 6. Akademityck Ab. Edsbruk.
- Kangas, O. (1992) Oma etu, yhteishyvä ja hyvinvointi. Pohjoismainen eläketurva ja rationaalinen toiminta. *Janus*, s 38-46.
- Kangas, O. (1995) Interest intermediation and popular will, s 52-59, i Svallfors, S. (red.) *In the Eye of the Beholder*. Scandbook. Umeå.
- Lindqvist, M., Rastas, M., Sihvo, T. (1994) *Väestö, asiakkaat ja sosiaalihuolto. Väestön ja asiakkaiden mielipiteitä*. STAKES. Raportteja 167. Gummerus Kirjapaino Oy. Jyväskylä.
- Marklund, S. (1982) *Klass, stat och socialpolitik*. Arkiv. Lund.
- Matthies, A-L. (1996) Hyvinvoinnin sekatalous ja suomalaiset välittävät organisaatiot, s 11-32, i Matthies, A-L., Kotakari, U. & Nylund, M. (red.) *Välittävät verkostot*. Gummerus Kirjapaino Oy. Jyväskylä.
- Prokop, U. (1981) *Kvinnors livsengagemang*. Raben och Sjögren. Stockholm.
- Pöntinen, S., Uusitalo, H. (1986) *The Legitimacy of the Welfare State. Social Security Opinions in Finland 1975-1985*. Finnish Gallup. Report n:o 15. Helsinki.
- Pöntinen, S., Uusitalo, H. (1988) Stability and Change in the Public Support for the Welfare State; Finland 1975-1985. *Intl Journal of Sociology and Social Policy*, 8, s 1-24.
- SAS Institute Inc. (1990) *SAS/STAT User's Guide*, Version 6, Fourth Edition, Volume 1 and 2, SAS Institute Inc, Cary, NC, USA.
- Sihvo, T. (1990) *Suomalainen sosiaalihuolto: Mielikuvat ja todellisuus*. Sosiaalihuollituksen julkaisuja 1/90. VAPK. Helsinki.
- Sihvo T., Uusitalo, H. (1993) *Mielipiteiden uudet ulottuvuudet. Suomalaisen hyvinvointivaltiota, sosiaaliturvaa, sekä sosiaali- ja terveystalvueluja koskevat asenteet vuonna 1992*. STAKES. Tutkimuksia 33. Gummerus. Jyväskylä.

- Sihvo, T. (1994) Väestön tuki hyvinvointivaltiolle vahvistumassa. *Dialogi*, 8, s 4-5.
- Sihvo, T., Uusitalo, H. (1995) Economic Crises and Support for the Welfare State in Finland 1975-1993. *Acta Sociologica*, 38, (3), s 251-262.
- Siisiäinen, M. (1996) Yhteiskunnalliset liikkeet, yhdistykset ja hyvinvointivaltio, s 33-48, i Matthies, A-L., Kotakari, U. & Nylund, M. (red.) *Välittävät verkostot*. Gummerus Kirjapaino Oy. Jyväskylä.
- Sosioekonomisen aseman luokitus* (1989). Tilastokeskus. Käsikirjoja 17. Hakapaino Oy. Helsinki.
- Stephens, J.D. (1996) The Scandinavian Welfare States: Achievements, Crisis, and Prospects. I Esping-Andersen, G. (red.) *Welfare States in Transition*. SAGE. London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Suhonen P. (1988) *Suomalaisten arvot ja politiikka*. WSOY. Juva.
- Svallfors, S. (1989) *Vem älskar välfärdsstaten?* Arkiv. Studentlitteratur. Lund.
- Svallfors, S. (1993) *Labourism Versus Social Democracy?: Attitudes to Inequality in Australia and Sweden*. Social Policy Research Centre. Reports and Proceedings. No. 107. June 1993.
- Taylor-Gooby, P. (1985) *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. Routledge & Kegan Paul. Norfolk.
- Taylor-Gooby, P. (1991) Welfare State Regimes and Welfare Citizenship. *Journal of European Social Policy*, 1, s 93-105.=20
- Uusitalo, H., Heikkilä, M. (1995) Sateenkaarihallituksen sosiaalipolitiikka hallitusohjelman valossa. *Dialogi*, 6, s 4-5.
- Wildavsky, A. (1987) Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference formation. *Am. Pol. Sc. Rew*, 81, s 3-21.
- Wilensky, H. (1975) *The Welfare State and Equality*. University of California Press. Berkeley.
- Wright, E. O. (1989) The Comparative Project on Class Structure and Class Consciousness: An Overview. *Acta Sociologica*, 32, (1), s 3-22.
- Åberg, R. (1979) Social Mobility and Class Structuration. *Acta Sociologica*, 22, (3), s 247-271.

Recensioner

Juan Wilhelmi: *Språk och mänsklig förståelse. En kritisk undersökning av några samhällsfilosofiska tolkningar av den senare Wittgenstein*. Nora: Nya Doxa.

Juan Wilhelmis filosofiska avhandling *Språk och mänsklig förståelse. En kritisk undersökning av några samhällsfilosofiska tolkningar av den senare Wittgenstein* innehåller flera intressanta diskussioner för sociologisk teori. Bland annat så diskuteras både olika typer av sociala regler och samhällelig mening på ett mycket klagörande och övertygande sätt.

Den österrikiske filosofen Wittgenstein (1889-1951) har med sina två mest kända verk *Tractatus logico-philosophicus* (1921) samt det postumt publicerade *Filosofiska undersökningar* (1953) haft ett avgörande inflytande på två så väsensilda filosofiska strömningar som den logiska empirismen och den lingvistiska vändningen inom den analytiska filosofin. Det torde därför ej vara speciellt förvånande att de två böckerna skiljer sig ifrån varandra. Vad den egentliga skillnaden, mellan vad man brukar kalla för den "tidige Wittgenstein" och den "senare Wittgenstein", består i är dock omstritt. Ofta brukar övergången från den tidige till den senare Wittgenstein förknippas med en övergång från en syn på språket som en avbild av verkligheten till en syn på språket som något som bara kan förstås utifrån hur det används i olika situationer.

I avhandlingen gör författaren en betydligt radikalare tolkning av den senare Wittgenstein. Till skillnad från klassisk filosofi som strävat efter att bygga upp och kritisera filosofiska system skrivna i syfte att besvara de universella frågeställningar som alla människor oavsett kultur, bakgrund eller tidsepok antagits ha gemensamt, menar Wilhelmi att den senare Wittgensteins filosofi syftar till att påvisa dessa frågors meningslöshet. Det som vi upplever som filosofiska problem är egentligen en konsekvens av att vi i vårt språk tillåter oss formulera frågor som vi uppfattar som meningsfulla utan att vara det, något som sker då ord och uttryck används i situationer där de inte hör hemma. Om man läser *Filosofiska undersökningar* så upptäcker man snart att boken saknar en tydlig röd tråd. Boken består istället av en mängd korta diskussioner i paragrafform. Dessa diskussioner skall ej, enligt Wilhelmi, ses som en ny bättre teknik att besvara de klassiska filosofiska frågeställningarna. Istället syftar paragraferna till att genom exempel göra läsaren uppmärksam på hur språket egentligen används, d.v.s. göra honom uppmärksam på vad han redan vet. Wilhelmi menar därför att den senare Wittgensteins filosofi kan sägas sträva efter att visa hur de filosofiska frågorna uppstått. I sin strävan att lösa upp de filosofiska problemen använder Wittgenstein en mängd, för honom, karakteristiska begrepp som språkspel, livsform och regelföljande. Dessa

begrepp skall inte ses som ett försök av Wittgenstein att skapa ett nytt filosofiskt fundament utan som hjälpmedel vid framlyftandet av begrepps vardagliga användning. Att se dem som filosofiska fundament skulle vara att falla tillbaka till den klassiska filosofiska traditionen. Det är emellertid detta som Wilhelmi hävdar att de olika samhällsfilosofiska tolkningar som han diskuterar gör.

Wilhelmi inleder avhandlingen med att kritisera Winchs tes att sociologiska undersökningar skulle vara oupplösligt förenade med filosofiska undersökningar eftersom båda, till skillnad från naturvetenskapliga undersökningar, studerar aktiviteter styrda av regler. Enligt Wilhelmi vilar detta påstående på den felaktiga uppfattningen att det i sociologiska och filosofiska sammanhang skulle röra sig om samma användning av begreppet *regel*. Med hjälp av olika exempel visar Wilhelmi att vi i dessa sammanhang använder begreppet *regel* för två olika fenomen. Dels för mer eller mindre uttalade påbud och sociala konventioner, som t.ex. förbud mot att servera alkohol i olika sammanhang, dels på beskrivningar av olika beteendemönster, t.ex. hur man spelar schack eller hur man betar sig och talar i mindre formaliserade sociala sammanhang. De regler som sociologin kommer i kontakt med kan sägas ha karaktären av de förra, d.v.s. de vars brott både är meningsfulla och ofta kan motiveras respektive kritiseras, medan filosofin strävar efter att påvisa brott mot den senare typen, d.v.s. de vars brott varken är meningsfulla eller kan motiveras, utan vars resultatets absurditet bara kan påvisas genom exempel på dess korrekta användning.

I kapitel två fortsätter Wilhelmi sin kritik av Winch. Kritiken behandlar i huvudsak Winchs idé om allmänbegrepp. Winchs syn på allmänbegrepp skiljer sig både från den klassiska idén om att allmänbegreppet är det som är gemensamt i alla tillämpningar av ett begrepp och Wittgensteins idé om att det inte finns någon gemensam röd tråd i alla tillämpningar av ett begrepp utan att de olika användningarna bäst kan liknas vid vad han kallar för familjelikheter. Enligt Winch utgörs ett begrepps allmänna mening av den funktion den fyller i en persons liv, d.v.s. den kultur som personen lever i. Wilhelmi avvisar denna bild genom att visa på att Winch även här blandar ihop två olika betydelser hos ett begrepp, i detta fall begreppet *mening*. Visserligen talar vi ofta om mening i betydelsen livets mening. Detta är dock en mycket specifik användning av begreppet mening som inte får blandas ihop med den mening en konkret verksamhet har i sin specifika situation (Ett resonemang som för övrigt känns igen från Webers distinktion mellan att förstå att någon hugger ved med att veta varför någon hugger ved!). Då Winch inte uppmärksammar att det föreligger en skillnad mellan de skilda funktioner som detta till synes enhetliga begrepp har, drar han den felaktiga slutsatsen att språket och kulturen som helhet skulle stå i en intern relation till varandra. En slutsats på vilken han sedan bygger, den enligt Wilhelmi felaktiga, tesen att man genom begreppsliga undersökningar kan fånga hela den situation som begreppet utgör en del av.

I de två sista kapitlen är syftena med de argument som förs kanske mer av filosofiskt än sociologiskt teoretiskt intresse, något som kanske inte är så

konstigt då det trots allt rör sig om en avhandling i filosofi. Wilhelmi inriktar här sin kritik på de försök som dels gjorts av Rhees, Winch, Malcolm och Gaita i syfte att skapa en teori om språkets natur grundat på Wittgensteins begrepp *språkspel*, dels olika försök att skapa ett filosofiskt fundament i klassisk filosofisk bemärkelse byggt på begreppet *livsform*. Han tillbakavisar här även den kritik som Wittgenstein fått, bl.a. av Habermas, för att dessa begrepp inte håller för att bygga några teoretiska fundament till en positiv filosofi. Istället menar Wilhelmi att det av den senare Wittgensteins filosofi generellt framgår att begreppen inte har någon generell betydelse på vilken man skulle kunna bygga något filosofiskt system. Begreppen måste förstås utifrån den funktion de har i Wittgensteins filosofiska arbete, d.v.s. som hjälpmedel för att påminna oss om begrepps vardagliga användning, så att vi genom att fokusera oss på denna kan lösa upp det filosofiska problem som för tillfället tynger oss.

I de två sista kapitlen förs resonemang som, förutom att underbygga kapitlens huvudargument, även belyser intressanta aspekter och nyttan av Wittgensteins filosofi. Bland annat så visar Wilhelmi med ett tydligt exempel hur lätt det är att falla in den typen av filosofiska grubblerier som Wittgenstein varnar för. De flesta skulle t.ex. inte ställa sig frågande inför påståendet "Bara jag vet att jag har smärtor". Wilhelmi avvisar dock att denna sats skulle ha den mening vi uppfattar att den har. Anledningen till detta är att vi här använder begreppet veta i ett sammanhang som strider mot dess vardagliga användning. Att veta används till vardags i sammanhang där man både kan tvivla eller försäkra sig om att det man vet är fallet. Ofta kan man även redogöra för hur man vet något. Att påstå att "Bara jag vet att jag har smärtor" d.v.s. att samtidigt använda verbet "vet" samt sinnesförmimmelsen "smärta" strider mot den vardagliga användningen av detta verb. Smärtor är inte något man vet, smärtor är något man har! Detta exempel kan kanske te sig trivialt. Samtidigt tycker jag att det här går att se hur lätt betydligt allvarligare filosofiska grubblerier kan uppstå.

Är det inte så att vi sociologer nästan alltid missbrukar ords vardagliga betydelse i det kreativa arbete som sociologiskt teoribyggnade innebär? Tyvärr är detta en fråga Wilhelms nästan inte alls diskuterar. Wittgenstein har inte heller vad jag vet, diskuterat sociologisk teori. Enligt Wilhelmi så står dock inte frågeställningar av typen: "Hur kan det komma sig att minderåriga i Spanien ofta kan ses dricka alkohol på lokaler där de är förbjudna enligt lag att bli serverade medan detta är mycket ovanligt i Sverige?" samt förklaringar av typen: "Det beror på olika typer av beteendemönster i de olika länderna grundade på olika synsätt, t.ex. på föräldrars ansvar" i någon motsättning till Wittgensteins filosofi. Försök att svara på frågor om begrepps allmänna natur, t.ex. vad samhället eller vad sociologi egentligen är, torde dock för alltid vara dömda att misslyckas.

Det enda negativa jag har att säga om boken är att den ibland blir lite tjatig, då samma argument eller tolkning av Wittgenstein upprepas på många olika ställen, eftersom samma argument anförs i kritiken av flera av de olika tolkningar som kritiserar. Detta är dock definitivt inte något att hänga upp sig på.

Frågan är om det formmässigt hade kunnat gå att lösa på något annat sätt. Upprepningarna gör å andra sidan att man inte behöver gå tillbaka om man missat något. Boken hade varit intressantare ur sociologisk synvinkel om den teori som jag anser ligger närmast Wittgensteins även hade behandlats, nämligen Giddens strukturteori. Likaså hade det varit intressant med en diskussion om Lyotards tolkning av Wittgenstein i *The Postmodern Condition*.

Förutom dessa mindre och kanske triviala anmärkningar måste jag konstatera att det är en mycket läsvärd avhandling, som både ger en övertygande tolkning av den senare Wittgensteins filosofi samt på ett enkelt sätt både beskriver och påvisar nyttan av hans filosofiska teknik. Boken tillhör definitivt den kategori böcker man känner att man kommer att vilja gå tillbaka till flera gånger.

FREDRIK LILJEROS
Sociologiska institutionen
Stockholms universitet

Annick Prieur, "*Isenesettelser av kjønn*". Transvestitter og machomenn i Mexico by, PAX Forlag, Oslo 1994

"För att kunna förstå våra egna definitioner och konstruktioner kring kön, sexualitet och kropp, bör vi resa bort och studera andras organiseringar kring de samma" är budskapet i Annick Prieurs avhandling. När hon försvarade sin doktorsgrad i sociologi vid Universitetet i Oslo hösten 1993 berömdes avhandlingen som ett pionjärbete. Med en imponerande inlevelse och förståelse lotsar Prieur läsaren genom en värld som för de flesta västerlänningar är totalt främmande. Mycket av forskningen är på något sätt komparativ, anser Prieur, då forskarens egen förförståelse grundas i en form av levande inom en kultur, i en tid och i ett rum, och alltid följer med på färden ut i den stora världen. Detta är ingen nackdel, snarare en fördel, då både det nya och det redan upplevda kan sättas mot varandra med resultatet att förståelsen för olika sätt att kategorisera blir nyanserat.

Avhandlingens empiriska område är koncentrerat till transvestiter i en fattig statsdel i Mexiko City vid namn Neza. Prieur levde och delade transvestiternas vardag under ca. 8 månader sammanlagt, med "Memas hus" som en betydande referenspunkt i hennes empiriska orientering. Mema är själv en homosexuell man som många ungdomar och då speciellt de som betecknar sig själva som *vestidas* (översatt från spanska till svenska betyder *vestidas* -"klädd i kvinnokläder") i området finner sin tillflykt hos. Ungdomarna har i perioder det svårt hemma hos sina egna familjer och flyttar till "Memas hus" där det annorlunda inte ifrågasätts och där de finner en uppskattning av sig själva via miljön. Översätts Memas mission till svenska förhållanden kan han jämföras med en fältsocialarbetare, fast i många hänseenden skiljer inte Mema på arbete, mission eller privatliv på samma sätt som

man gör i Sverige. Fältarbetet är således utfört kring "Memas hus" och gängen som tillhör detta. De flesta av informatörerna har vuxit upp i eller kring denna miljö, och det är först och främst detta gäng som Prieur hämtat sitt empiriska material ifrån. Fast gängen är mycket på resande fot och följaktligen finns olika möten med omvärlden också beskrivna i avhandlingen. Flera liknande gäng finns i området, men Memas gäng är det mest kända och genom detta också det mest synliga.

Flera intressanta teoretiska aspekter blir behandlade i avhandlingen, av vilka jag har valt att lyfta fram de viktigaste. Huvudtyngden i de teoretiska resonemangen ligger kring hur kön och sexualitet förhåller sig till kroppen. Det finns åtminstone två sätt att förhålla sig till "kön" inom den vetenskapliga debatten, ett essentiellt och en konstruktivistiskt. En essentiell förklaring av kön grundar sig i att kön är väsensbestämt och har bestämda egenskaper som är grundat i någon form av fördold struktur som är bestämmande för såväl egenskaper som uppträdande. Den konstruktivistiska tanken, däremot, försöker att bryta med den essentiella genom att betrakta kön som konstruerat efter den kulturella och sociala kontexten det befinner sig i, med andra ord det finns inget "naturligt" i det begreppsliga innehållet, det skapas.

Kön är socialt konstruerat, konkluderar Prieur, fast samtidigt är det paradoxalt också biologiskt. Hade Prieur haft kännedom om Judith Butlers bok "Gender Trouble; Feminism and the Subversion of Identity" från 1990, något som inte borde varit en omöjlighet rent tidsmässigt, skulle nog Prieur ha uttalat att, det sätt vi uppfattar biologiskt kön är socialt, historiskt och kulturellt betingat. Genom att spalta upp könet i biologiskt och socialt, istället för att som Butler föra fram att biologiskt kön också är socialt, menar Prieur att hon har lagt större vikt vid essentialismen än vad som är vanligt för konstruktivister. Hon skriver: "Och jag har givit betydelse till essentialismen genom att påpeka att i den grad människor har någon essetialistisk självuppfattning, blir essentialismen också sann. De formar en fast identitet kring en upplevd essens." (s334, min översättning) Med andra ord tycker jag mig se något i Prieurs resonemang som hon inte ser själv, nämligen att tanken om essentialismen också är konstruerad. Därmed blir inte biologisk kön delat från socialt kön, det blir både socialt och kulturellt.

Inte nog med att begreppet "kön" är uppdelat i kvinnor och män, utan även i socialt och biologiskt och genom detta har olika innehåll efter tid, plats och rum. Begrepp som homo- och heterosexualitet ändrar också mening beroende av var i världen vi befinner oss och/eller i vilken historisk period som begreppet används. När västvärldens teoretiker använder begreppen homo-, bi- och heterosexuella har dessa blivit definierade i förhållandet till objektsrelationer. I förbindelse med könsbestämning i Mexiko upphävs objektsrelationerna mellan människorna, anser Prieur. Det är handlingar utförda av kroppar på andra kroppar som bestämmer kön. Handlingarna aktivt penetrera eller passivt penetrerad är satta i centrum för analysen av könsbestämning bland transvestiter, homo-, bi- och heterosexuella i Mexiko City. Att penetrera är visserligen en konkret handling, men den är också fylld av symbolik. Personer utrustade med en penis är de personer som har tillåtelse att pene-

trera. Däremot kan båda personer med och utan penis bli penetrerade. Penis blir således den kroppsliga symbolen för en aktiv manlighet, fast den tillskrivs ingen mening innan den handlar eller inte handlar.

Uppfattningen om homo- och heterosexuallitet har en helt annan mening i Mexiko bland Prieurs informatörer än vad den för tillfälle har i västvärlden. Män i kvinnoroller som har samlag med *manliga män* (dvs män som använder penis i en aktiv penetrering), och som efter idealet håller sig till den passiva rollen, dvs att bli penetrerade betraktas som homosexuella. Androgyna män som innehar både den passiva och den aktiva rollen under den sexuella akten betraktas som bisexuella. Heterosexuallitet var det inte många i miljön kring Memas hus som hade någon uppfattning om vad det var, fast de som uttalade sig menade på att det är en man som ser ut som en man och håller sig till den aktiva rollen, och det spelar ingen roll om föremålet för penetreringen är en kvinna eller en man. I motsättning till hur västvärlden har använt begreppen fokuserar detta begreppsbruk inte på objektsval utan på handlingar. Med andra ord är det *handlingarna* som associeras till maskulinitet eller femininitet.

Könsidentiteten fastläggs inte en gång för alla, men revideras utifrån de erfarenheter och bekräftelser som en person skaffar sig genom en social kommunikation. Mera riktigt, hävdar Prieur, är det frågan om att en könsidentitet inte fastläggs fullt och helt; på ett entydigt och dikotomt sätt när valet ligger mellan antingen kvinna eller man. Det finns grader av att känna sig som man eller att känna sig som kvinna.

Spelet, fiktionerna och illusionerna i förbindelse med handlingen penetrera bygger på två laddade begrepp: - Aktiv och passiv! Det aktiva blir associerat med manlighet och det passiva med kvinnlighet. Objektsvalet blir således inte det mest betydelsefulla för de homosexuellas könsbestämning, det är handlingen som är av avgörande betydelse. Fast den konkreta handlingen i sig själv är oavhängig av om den är passiv eller aktiv, förblir den färglös om den inte sätts in i en större kontext. Hur ser med andra ord makt- och dominansförhållanden ut mellan de två handlingarna; - aktivt penetrera och passivt penetrerad? Prieur tar upp detta förhållandet med referens till vad det innebär att vara man eller kvinna. Manligheten är ingen dikotomi, utan en skala där det finns olika grader av att känna sig som man. Detta hänger samman med om en man har ära eller inte. Däremot finns det bara två uppfattningar av kvinnor; goda eller dåliga! Kvinnor som har en skam att bära på eller inte; en madonna - hora dikotomi om man så vill. Ära och skam är två begrepp som är knutna till den specifika *marianismo* och *machismo* kulturen som finns i området. Manligheten i Latinamerika är något som associeras med bl a aktiv penetration. Män blir män genom att befästa sin makt över såväl kvinnor som män. De talrika berättelserna om övergrepp i förbindelse med arresteringar av *vestidas*, samt *vestidas* egna berättelser om hur de "avhierarkiserar" män genom att inta den aktiva rollen, tyder på att sexualitet inte bara förbindas med lust, men också med makt och dominans. Att vara homosexuell är i många anseende en resa nedåt i könshierarkin, beroende på om mannen blir penetrerad eller penetrerar själv. I och med att de homo-

sexuella är medlemmar i en större generell kultur ingår de i också i denna världsidéer vad gäller kategorier och kategoriseringar, och följaktligen blir homosexuella passiva män associerade med kvinnlighet. Det är denna större idévärlden som Prieur menar är medverkande till att fenomenet *vestidas* är så utbredd som det är i Latinamerika. Värt att nämna är att Prieur inte avvisar att biologiska faktorer kan ligga till grund för valet att vilja vara feminin. Hon driver en "höna eller ägget" diskussion om killarna är födda homosexuella eller feminina, och om det i så fall skulle vara femininiteten som medför homosexualitet eller om det är homosexualitet som utvecklar femininitet. Frågan är i och för sig ointressant tycker jag. Som Alfred Kroeber en gång i tiden uttalade: "It doesn't matter where it comes from, what matter is what people do with it!"

En man i kvinnokläder kan aldrig vara innehavare av ära. Äran sätts i förbindelse med kvinnans mödom och någon sådan har inte en man. I och med att en man inte kan ha ära kan han heller inte ha någon skam, då skammen hänger samman med äran. Alltså kan inte en *vestida* uppnå madonnans status i ett samhälle. Däremot är det ingenting i vägen för att han kan gå till den andra ytterligheten och bli en hora, något de också gör, och frågan blir om inte hora som begrepp får ett annat innehåll för denna grupp än för resten av samhället. Relationen mellan prostituerade kvinnor och *vestidas* som prostituerar sig, behandlas tyvärr inte av Prieur.

Att innehållet i begrepp kan ändras från en del av världen till en annan är ingen ny upptäckt. Att begreppens mening är olika inom samma område efter klass är däremot inte fullt så nytt inom köns-, sexualitet- och kroppsdiskussionen. Det är viktig, påpekar Prieur, att betrakta dessa begrepp i förhållandet till klass, då innehållet ändrar sig. Att vara homosexuell i västvärldens betydelse är hos medelklassen i Mexiko det samma som att försöka dölja sin läggning anser *vestidas*. *Vestidas* däremot lever ut sin homosexualitet. De har tagit klivet över gränsen mot det kvinnliga därför att de uppfattar homosexualiteten som knutet till det feminina och handlingen passivt penetrerad. "Skaphomser" som *vestidas* betecknar homosexuella från medelklassen, har inte förstått vad det handlar om. De är varken det ena eller det andra, något *vestidas* ställer sig oförstående till. Att vara homosexuell är att tycka om män, "riktiga" män som egentligen tycker om kvinnor och då måste man bli så lik kvinna som möjligt för att kunna fånga männen, är *vestidas* logik. Medan transsexualitet i västvärlden i första hand handlar om identitet och inte så mycket om sexualitet, handlar det i allra högsta grad om sexualitet bland *vestidas*. Måhända hänger detta faktum samman med att informatörerna tillhör ungdomsgenerationen, har den manliga sexualiteten som referenspunkt samt att de kommer från arbetarklassen. Att det är en utpräglad manlig sexualitet som praktiseras framkommer ganska så snart i texten. Klädda som kvinnor tar de för sig på ett typiskt manligt sätt, där den sexuella akten är det primära och inte romantiken eller känslorna.

Vestidas kommer från arbetarklassen och via sitt sätt att använda symboler och tecken visar de att de tillhör sin egen subkultur med ursprung i arbetarklassen och inte medelklassen. Tecknen överdrivs i jämförelse med hur arbetar-

kvinnor använder de liknande tecknen. Gesterna, kroppsutformningen, kläderna, sättet att tala, allt överdrivs och blir till en gemensam stil. Kön handlar således inte bara om biologiskt, socialt, symboler och tecken, men också om en given stil. En *vestidas* skulle aldrig sätta på sig tecken på kvinnlighet som kan relateras till en "fin" flicka från en annan klass i samhället.

Frågan som bör ställas är på vilket sätt Prieurs forskning kan berika sociologin och vad som är den mera praktiska nyttan av resultaten. Prieur lyfter fram den sista aspekten i sin epilog: AIDS: Risker, rationalitet och symbolisk våld. Att bedriva information mot AIDS i ett land där den katolska kyrkan har en stark ställning är inte enkelt. Det är inte bara den katolska kyrkans ledare som sätter käppar i hjulet för informationsarbetet. Informationen författas och bedrivs från ett centrumperspektiv. Det vill säga att kampanjerna har blivit utformade av människor som inte har tagit hänsyn till att det finns olika sätt att uppfatta homo- och bisexualitet. Detta har fört till att män som aktivt penetrerar inte har kunnat känna igen sig i de informativa beskrivningarna.

En annan och väl så viktigt aspekt hänger samman med människors upplevelser av risk. Varför utsätter sig människor som har talrika och tillfälliga sexuella kontakter för oskyddade samlag? Svaren finns i sättet att betrakta livet. *Vestidas* är en utsatt grupp, de har i flera fall blivit sexuellt utnyttjade som barn, de lever ett hårt liv, med mycket alkohol och droger. På samma sätt som att kön, sexualitet och annat har olika innebörder beroende på var i världen vi befinner oss, har också döden det. I fattiga områden i världen är döden närvarande hela tiden. Folk dör av en mängd olika sjukdomar samt som resultat av våld. Döden är en del av livet, kan man säga, men blir behandlad rätt nonchalant. Denna fatalism återfinns i *vestidas* riskbeteende. Döden, ett laddat begrepp för västerlänningen, tar inte Prieur upp till vidare behandling. Jag anser att för att kunna få en hel bild av hur människor betraktar AIDS bör också attityder, meningar och uppfattningar kring döden analyseras.

I riskbeteenden finns det också en inbyggd åsikt om att samlag män emellan inte är bundet till någon risk innan AIDS dök upp. Riskerna uppstod via samlag med kvinnor, eftersom dessa kunde bli gravida vilket resulterade i ofrivilliga giftermål. Manlig sexualitet blir också knuten till spontana händelser, något som har fört med sig att det inte alltid finns kondomer i närheten då de bör användas.

Slutsatsen får vara att AIDS, död, kön, homo-, bi-, eller heterosexuell inte har samma innebörd såväl inom ett område som mellan områden. Detta måste det tas hänsyn till i informationsarbetet mot AIDS.

Via sitt bidrag till den teoretiska diskussionen kring kön och sexualitet har Prieur öppnat för andra sätt att betrakta köns- och sexualitetsbestämning. Kategorier är inte givna, och för att komma åt människors olika sätt att definiera och systematisera sina lokala kategorier, bör en forskare försöka att leva så nära sitt fält som möjligt. Men å andra sidan är distans också en del av metodologin. Prieur valde att dela upp fältarbetet över tid på grund av att hon efter ett tag började betrakta sitt fält som något självklart. När trötthets-symptomen satte in vände hon näsan hemåt för en tid. Genom att arbeta på

detta sättet kom den komparativa delen också till sin rätt. Med nya intryck i bagaget kunde norska förhållanden betraktas med nya ögon. Prieur visar på hur hennes metod kan berika ett material och skapa förståelse både för det västerländska och det mera exotiska. Förutom att Prieurs metodologiska arbetssätt kan vinna ny mark inom sociologien, är hennes teoretiska ansats intressant. Att betrakta handlingar som utföras av kroppar i olika syften, inom kroppar och genom kroppar kan avspegla olika aspekter av ett samhälles organisering, något Prieur visar. Sätts kroppen i centrum kan detta generera nya sammanhang i ett samhälle som annars inte hade blivit synliga om kroppen inte fått komma till tals.

Att läsa Prieurs avhandling är befriande. Hennes variation i språkbruken, från de empiriska delarnas hårda brutala verklighet där hon tar ut svängarna i språket, till de mer teoretiska genomarbetade resonemangen är en fröjd för sinnet. Aldrig har jag läst en sociologisk avhandling som präglas av så mycket inlevelse från författarinnans sida. En inlevelse som hon förmedlar med betyget väl godkänt. Omskrivningar och förfiningar av den empiriska verkligheten existerar inte. Människorna framstår som just människor som uppehåller sig i en efter svenska förhållanden hård och svår vardag. Fast om vardagen kan verka svår finns det också ljuspunkter. Glädje och sorg följs åt i den empiriska framställningen. Skrattet ligger och lurar, men fastnar ibland i halsen. På samma sätt kan tårarna över någons öde omformas till glädjetårar under färden.

MERETE HELLUM
Doktorand
Sociologiska Institutionen
Göteborgs Universitet

Papakostas, Apostolis: *Arbetarklassen i organisationernas värld. En jämförande studie av fackföreningarnas sociala och historiska förutsättningar i Sverige och Grekland*, Almquist och Wiksell International, Stockholm 1995.

De klassiska komparativa studierna på det här området kartlade skillnader mellan organisationsformer genom att jämföra arbetarrörelser i samhällen som var varandra ganska lika. Men i den här undersökningen ställer sig författaren en uppgift som kan tyckas omöjlig eftersom han jämför Sverige och Grekland, två samhällen som skiljer sig åt i nästan allt. Därför väljer han inte den traditionella inriktningen på ideologi och organisatoriska mekanismer och principer. Istället kartlägger han på ett intressant och stimulerande sätt de större ekonomiska, sociala och politiska sammanhangen.

Papakostas inleder med en kritisk översikt över den komparativa litteraturen från klassiker som Sombart, Bull och Lipset till mer sentida bidrag av Clegg, Kjellberg, Visser och Rothstein. Det han speciellt vänder sig mot är antagandet att organisationer fortlöpande anpassar sig till förändringar i omgivningen. Han menar att de präglas av en viss tröghet och att det därför är

den utformning de hade när de bildades som är avgörande för deras sätt att utvecklas. Därför leds han in på den bredare komparativa litteratur som betonar *tidsföljden* ("timing") i samhällsförändringar och som analyserar organisationer utifrån det historiska sammanhanget när de föds och de organisationsmodeller som finns att tillgå vid den tidpunkten. Det är en insiktsfull, bred och koncentrerad översikt, en tankeväckande introduktion till den här litteraturen för alla intresserade.

Det är från Göran Ahrnes och andra organisationsteoretikers arbeten som Papakostas har hämtat den teoretiska ram han utgår från och utvecklar. Han bekänner sig till den *organisatoriska realismen* som hävdar att ett samhälle ska studeras utifrån de konkreta organisationer som formar samhällslivet i alla dess aspekter. Hans utgångspunkt är att varje ny organisation föds i en värld där det redan finns andra organisationer. Dessa existerande organisationer kan suga upp de tillgängliga resurserna, begränsa *det sociala utrymmet* för en ny organisation och påverka dess form. Därför är det sociala utrymmets *öppenhet* vid den tidpunkt då en organisation bildas avgörande för dess framtid.

Mycket av det som skrivits om arbetarorganisationer bygger på tesen att industrialiseringen och urbaniseringen har förändrat samhället. De existerande institutionerna har krossats och lämnat efter sig ett nytt, *tomt utrymme* där fackliga organisationer och arbetarpartier kan växa fram. Papakostas hävdar att det sociala utrymmets öppenhet har varierat under historiens gång och påverkats av de förindustriella samhällenas organisationsformer. När man förklarar en arbetarrörelses specifika egenskaper måste man därför utgå från de tidigare *existerande* organisationerna och inte enbart från industrialiserings- och urbaniseringsprocesserna.

Denna begreppsapparat används sedan för en jämförelse mellan den grekiska och den svenska arbetarrörelsen. När arbetarrörelsen växte fram i Sverige präglades det sociala utrymmet av öppenhet och därför kunde arbetarna bygga upp starka fackföreningar och ett starkt arbetarparti. Detta berodde delvis på att släktskapsstrukturerna på landsbygden var bräckliga och att landsbygdens fattiga stöttes ut och drevs in till städerna genom 1800-talets reformer. Detta i sin tur ledde till att banden mellan stad och landsbygd blev svaga. Att demokratiseringen kom sent i Sverige var också en viktig faktor. Det innebar nämligen att Socialdemokratiska Arbetarpartiet inte hindrades i sin framväxt av några redan etablerade partier. Statsapparaten var förhållandevis svag och därför mötte fackföreningarna föga motstånd och välfärdsfrågorna var, åtminstone till en början, en angelägenhet för frivilliga organisationer. Arbetarna var alltså beroende av sina egna organisationer och samtidigt hindrades de inte att utveckla dem av redan existerande organisationer. I städerna ackumulerade arbetarrörelsen resurser som de kunde använda för att erövra de viktiga industrierna på landsbygden där de paternalistiska brukssamhällena inte lämnat mycket utrymme för en självständig arbetarorganisering.

I Grekland däremot var det sociala utrymmet i städerna i stor utsträckning stängt. Stabilare släktskapsstrukturer och ett mer integrerat landsbygds-samhälle borgade för att banden mellan städer och landsbygd förblev starka.

Folk alternerade ofta mellan stad och land och de urbaniserade arbetarna förlitade sig mer på lantliga stödnät än på sina egna organisationer. Demokratiseringen kom långt tidigare än i Sverige och därför var de borgerliga politiska partierna väl etablerade innan arbetarrörelsen växte fram. Dessa partier hade en klientelistisk struktur som gav upphov till organisationer som skar över klassgränserna och försvårade uppkomsten av nya partier och de följde paternalistiska och korporativa strategier som lämnade föga utrymme för självständiga arbetarorganisationer. Nationalismen var stark i Grekland, landet låg ”i två världsdelar och vid fem hav” och hade dragits in i internationella konflikter. Detta ledde till framväxten av en stor militärapparat med en avsevärd repressionskapacitet. Papakostas påpekar att den repression som drabbade arbetarrörelsen inte, som man ofta tror, var en reaktion mot den växande kommunismen. Den var av långt tidigare datum. Fackföreningar och vänsterpartier växte visserligen fram, men de hade svårt att få fäste i denna organisatoriska struktur.

När Papakostas lägger tonvikten vid den organisatoriska kontext där nya organisationer växer fram ger han ett nyttigt korrektiv till uppfattningen att en arbetarrörelses öde ligger i dess egna händer och avgörs av dess ideologi, organisatoriska principer och strategi. Men driver man hans synsätt för långt kan det leda till en alltför passiv behandling av en i allt väsentligt aktiv, kampinriktad och kreativ process. Man kan hålla med om att Sveriges sena demokratisering och frånvaron av ett nationellt organiserat liberalt parti under 1880-talet gjorde det relativt lätt för socialdemokraterna att etablera sig som arbetarnas parti. Men om det sociala utrymmets öppenhet är den avgörande faktorn för en arbetarrörelses framgång, blir det svårt att förklara varför en socialdemokratisk arbetarrörelse växte fram i Stockholm. Där dominerades nämligen den fackliga rörelsens ledning av liberaler i början av 80-talet och det var liberaler som formulerade dess första program. Där fanns uppenbarligen inget utrymme för en socialistisk rörelse, men liberalerna manövrerades ut av socialister med en ideologi och strategi som bättre stämde överens med de förhållanden som arbetarna levde under sedan hantverket ersatts av kapitalistisk produktion.

Utifrån en jämförelse mellan Grekland och Sverige kan man hävda att den grekiska statens större repressionsförmåga stängde utrymmet för arbetarrörelsen. Men hur var det då i Ryssland? Under Romanovs var tsarväldet i högsta grad repressivt och det gjorde allt för att bekämpa den kommunistiska rörelsen. Ja, bolsjevikernas ledare berövades socialt utrymme till den grad att de tvingades leva i exil. Ändå lyckades de till slut krossa det ryska tsardömet. Man kan kanske hävda att militära nederlag försvagade den gamla samhällsorganisationen så att utrymme skapades för en ny.

Som Papakostas med rätta hävdar anpassar sig organisationer inte automatiskt till samhällsförändringar i stort. Men organisationer förändras och vissa förändras mer än andra. En hantverksförening som typografernas har en begränsad och homogen medlemskader och verkar i en bransch där de tekniska förändringarna varit relativt långsamma. Den har därför kunnat bevara sin ursprungliga struktur länge. Metallfacket däremot har en mer varierad

medlemsstruktur och det står inför välorganiserade arbetsgivare i en bransch med snabba tekniska förändringar. Därför kan det tvingas till betydande anpassningar. Det svenska metallarbetarförbundet uppvisade ursprungligen en rad drag som var typiska för en hantverksförening. Men sedan blev det ett branschfack och till slut anpassade man sig till den industriella principen. Vi kan hålla med Papakostas om att Metalls ursprungliga egenskaper var viktiga. Det socialistiska inflytandet gjorde att organisationen inte fick en sluten karaktär och öppenheten *gjorde det möjligt* för den att utvecklas. Men dess framtida form *bestämde* inte av dess ursprungliga karaktär.

Papakostas kritiserar insiktsfullt existerande synsätt men hans eget stöter också på problem. Det sociala utrymmets öppenhet vid tidpunkten för organisationens bildande är ett begrepp med begränsat förklaringsvärde. Betydelsen av öppenheten som sådan är svår att fastställa eftersom vissa framväxande organisationer själva kan skapa sig ett utrymme och eftersom de existerande organisationernas förmåga att kontrollera och försvara sitt territorium varierar. Och när organisationers benägenhet att bevara sin ursprungliga karaktär varierar, varierar också betydelsen av den kontext de växer fram i.

Men alla begreppsapparater har sina begränsningar och en av de stora fördelarna med den här är att den lyfter fram intressanta och viktiga frågeställningar. Rumsliga metaforer vilar kanske på en del antaganden som kan ifrågasättas, men samtidigt öppnar de nya perspektiv på de problem som möter framväxande organisationer: I vilken kontext växer en arbetarrörelse fram? Vilka resurser har den tillgång till? Vilka konkurrerande organisationer möter den? I vilken grad måste arbetarna lita till sina egna organisationer?

Men det avgörande är hur användbara begreppen är och Papakostas använder sina på ett lysande sätt. Han lyckas bredda de komparativa studierna på det här området avsevärt och han belyser faktorer som förbisetts i jämförande undersökningar med kortare räckvidd. I tidigare komparativa studier av arbetarrörelser har man ägnat föga uppmärksamhet åt landsbygdssamhällets struktur, åt urbaniseringmönstren och åt landsbygdens stödnät som alternativ till klassorganisering. Att en framväxande arbetarrörelse påverkas av de existerande borgerliga partierna och deras strukturer är ett välkänt faktum, men här tillför Papakostas en ny dimension när han genom att jämföra de grekiska och svenska partierna utforskar de klientelistiska strukturernas betydelse. Statsintervention har också diskuterats av andra författare men inte lika systematiskt som här. De har bortsett från statens internationella dimension och oftast underlåtit att undersöka skillnader mellan militära och polisiära organisationer.

Papakostas gör också intressanta iakttagelser om skillnader i statlig politik och utbildning. I slutet av 1800-talet var procentandelen universitetsutbildade dubbelt så hög i Grekland som i Sverige. Mer än hälften av de grekiska studenterna läste juridik och många av dem fick anställning inom den ganska omfattande statsförvaltningen. Och detta är en del av förklaringen till den legalistiska synen på relationerna på arbetsmarknaden i Grekland och de omfattande statsingripanden som hämmade de oberoende fackföreningarnas utveckling.

Man skulle kunna tro att den här undersökningen främst är av intresse för dem som vill lära sig mer om grekisk arbetarrörelse. Den svenska arbetarrörelsen har ju varit föremål för en omfattande forskning, medan väldigt lite har skrivits om den grekiska. Men Papakostas belyser också i hög grad Sverige när han undersöker den svenska arbetarrörelsen ur en ny synvinkel och problematiserar aspekter av den svenska erfarenheten som tidigare tagits för givna. Genom att sträcka sin jämförelse utanför de nordeuropeiska industrisamhällena slår han en bro mellan dessa väl studerade men internationellt atypiska samhällen och de många länder i världen där militären har en dominerande ställning, där stad och landsbygd knyts samman av nätverk och där de politiska strukturerna är klientelistiska eller populistiska. Avhandlingen berör också grundläggande moderniseringsproblem eftersom den jämför samhällen där moderniseringsprocessen följt olika tidsscheman. I Sverige var det den ekonomiska moderniseringen som ledde utvecklingen, medan den i Grekland inleddes med en politisk och militär modernisering.

Såväl teoretiskt som empiriskt är det här en banbrytande och originell avhandling som för forskningen om arbetarrörelser framåt. Men den är också av stort intresse för den komparativa forskningen om samhällsutveckling i stort. Jag hoppas att den i någon form kan göras tillgänglig på engelska för en bredare läsekrets.

JAMES FULCHER
Department of Sociology
University of Leicester
Fakultetsopponent
(Översättning: Ingvar Lindblom)

Diana Mulinari, *Motherwork and Politics in Revolutionary Nicaragua*, bokbox publications Lund, 1995

Mycket har skrivits genom åren om den sandinistiska revolutionen i Nicaragua. Diana Mulinaris avhandling utgår också från denna politiska händelse och process. Den gör det dock med utgångspunkt från aktörer som hittills varit marginaliserade i den övergripande politiska historieskrivningen: kvinnor i fattiga urbana områden. Studier av kvinnors liv i fattiga urbana områden i Latinamerika under de senaste decennierna har visat på hur mångfacetterad och viktig deras roll är vad gäller vardaglig överlevnad och lokalsamhällets utveckling. Tre kvinnoroller kan sägas ha utkristalliserat sig i denna litteratur; kvinnors reproduktiva roll, som mödrar och husmödrar; kvinnors produktiva roll, då kvinnor i dessa miljöer ofta delvis eller helt tagit över det ekonomiska försörjningsansvaret; samt deras mycket viktiga roll i lokalsamhället, baserad på ex. informella nätverk och byteshandel. Till dessa tre lägger nu Diana Mulinari en fjärde dimension; kvinnors politiska roll, som hon kopplar till vad hon kallar modersarbete.

Revolutionen i Nicaragua, som startade 1979 och ledde till sandinisternas seger över Somozaregimen, har setts som en kamp på olika plan. På det internationella planet var revolutionen en kamp mellan Nord (främst representerat av USA) och Syd. Inom landet handlade det om en kamp mellan de extremt åtskilda samhällsklasserna, men också mellan kvinnor och män. I de urbana kvarter där avhandlingen utspelar sig kan det sägas råda ett slags "feminiserad fattigdom", i den meningen att det bor fler kvinnor än män i dessa områden (c:a tre gånger så många kvinnor som män 1987), men också i den meningen att kvinnorna ofta har tagit över det ekonomiska ansvaret (vilket innebär en dubbel arbetsdag då de också har ansvaret för hushållet). Det är svårt för dessa kvinnor att få tillträde till den formella arbetsmarknaden, varför majoriteten är aktiva i den s.k. informella sektorn, och då ofta på basis av "self-employment".

Diana Mulinari's projekt är att se på den sociala och politiska omvälvningsprocess som revolutionen innebar genom dessa fattiga kvinnors ögon. Det är ett feministiskt projekt, och författarinnan vill dekonstruera uppfattningen om vad som är politiskt då hon menar att traditionell politisk sociologi är könsblind. En central del av projektet går ut på att bredda perspektivet på vad som är politik till att inkludera moderspraktiker, och denna målsättning utgör i sin tur hela projektets ram. Mulinari vill visa att kvinnorna inte bara har spelat en avgörande roll i skapandet av förutsättningar för revolutionen, de har också haft ett avgörande inflytande på den fortsatta politiska processen efter maktövertagandet. Avhandlingens teoribakgrund handlar om dominansdiskurser, där de som formulerar diskursen ser den svagare parten som "det andra". Feminismens klassiska "otherness" begrepp används enligt Diana Mulinari på olika sätt; dels för att definiera kvinnan som det andra i förhållande till mannen, men också i ett internationellt perspektiv där Nord är subjektet medan Syd är det andra (och kvinnor från tredje världen följaktligen blir "det andra" i förhållande till kvinnor i väst). Författarinnan vill komma ifrån synen på dessa kvinnor som maktlösa offer, och istället lyfta fram dem som aktiva aktörer.

Genom att utgå från kvinnornas egna erfarenheter vill Mulinari slå ner gränserna mellan abstrakt sociologisk diskurs och vardagserfarenhet och kunskande. Projektet strävar till att upptäcka det som är "tyst" och försöka sätta ord på det. Författarinnan redogör för sin egen biografi, med bakgrund i Latinamerika och som mor till fem barn, och också för sina egna reflektioner kring tillvägagångssättet. Problematiken kretsar kring hur man skall kunna översätta de nicaraguanska erfarenheterna till ett västligt, sociologiskt perspektiv. Medvetenheten om problematiken påverkar metoden. Teori och empiri vävs samman och löper parallellt genom arbetet. Metoden är kvalitativ med intervjuer i konversationsform och deltagande observation. Detta innebär en närhet till studieobjekten, man får berätta om sig själv i utbyte för den information man får. Diana Mulinari var i Nicaragua i två omgångar under 1988 och 1989, och hon bodde då hos en av sina informanter i det kvarter i Managua som hon beskriver och utgår ifrån. Genom att berätta om sig själv ger författarinnan läsaren en förståelse av de utgångspunkter hon använder sig av.

Under arbetets gång har Diana Mulinari intervjuat dels "vanliga" kvinnor i det grannskap studien utgår ifrån, dels kvinnor som representerar olika formella och politiska organisationer. De båda gruppernas historier löper också parallellt i avhandlingen: å ena sidan historien om feminismen i Nicaragua under revolutionen på ett mer formellt plan i form av organisationer och deltagande i den offentliga politiken och debatten; å andra sidan den kvinnliga vardagspraktik som sker dagligen i det tysta utan att formulera sig på den offentliga politiska arenan. Dessa två nivåer påverkar varandra.

Diana Mulinari försöker tolka ett språk rikt på metaforer för att förstå hur aktörerna själva har upplevt händelseförloppet. Författarinnan ser till hur nicaraguanerna definierar sig själva i förhållande till Nord (och då främst i förhållande till USA), hur revolutionen och den sandinistiska identiteten definieras, och inte minst till hur man i Nicaragua definierar könsroller via begreppen *marianismo* och *machismo*. Genom att utgå ifrån aktörernas språk och berättelser försöker Mulinari undvika att applicera färdiga tolkningsmönster och förklaringsmodeller som är grundade i en västlig, akademisk tradition på nicaraguanernas historia. Det är naturligtvis svårt, för att inte säga omöjligt, att få en "sann" bild av ett så komplicerat händelseförlopp som en politisk revolution, men Mulinaris strävan efter en ökad förståelse känns ändå fruktbar, hon berättar med sina informanter istället för åt dem.

Den nicaraguanska revolutionen kan delas in i tre olika perioder: Den "upprioriska" perioden (1977–1979), revolutionens första år (1979–1982) samt krigsperioden (1982–1989). Diana Mulinari genomför alltså sin undersökning i slutet av den tredje perioden, när mycket som handlar om revolutionens inledningsfas redan har blivit historia. Själva sandinismen är viktig i avhandlingen i den meningen att de kvinnor Diana Mulinari intervjuar definierar sig själva som sandinistas, och i den meningen att den historiska period avhandlingen behandlar dominerar av den sandinistiska politiken (d.v.s. berättelsen sträcker sig inte till / bortom 1990 då sandinisterna förlorade valet i Nicaragua). De tre historiska perioderna behandlas på de två nivåerna, den offentliga och den privata, och den politiska historien på makronivå kopplas sålunda till den upplevelse av revolutionen som kvinnorna i Mulinaris grannskap har. Detta framställningssätt är ett led i strävan att betrakta och behandla som politiskt också sådant som vanligtvis betraktas som privat, och därför inte behandlas i politisk teori.

Vad händer då i denna privata sfär? Hur skapades kvinnornas politiska identitet under revolutionsprocessen? Själva revolutionen, och då främst de tidiga omvälvande åren, har enligt kvinnorna varit helt avgörande för deras identitet och utveckling. Det talades mycket om tiden före och efter revolutionen som helt väsensskilda, kvinnorna upplevde att de genom revolutionsprocessen blivit mer medvetna och självständiga jämfört med tidigare. Det gällde då inte bara politisk medvetenhet på ett makroplan, utan kanske framför allt en medvetenhet om deras egen situation som kvinnor, relationen till männen och deras rättigheter.

Berättandet är en aktivitet som är av helt avgörande betydelse i detta sammanhang. En muntlig tradition över generationsgränserna förvandlar individuella erfarenheter till kollektiva minnen och är oerhört viktig i den gemensamma historieskrivningen och i väckandet av politiskt medvetande. Denna berättartradition utspelar sig i det traditionella kvinnorummet, hemmet, och mången ung sandinist redogjorde för hur deras politiska medvetande väcktes hemma i mammans kök. Som i många latinska, katolska kulturer var också kvinnorna i Mulinaris avhandling hårt knutna till hemmet och grannskapet. Kvinnornas sfär är den privata, medan männens är den offentliga. Männens politik är därför synlig, och det är också på männens premisser som definitionen av vad som är "riktig" politik vilar. Kvinnornas hårda vardagsarbete gör att man inte har tid och möjlighet att skilja på politiken och det övriga livet. Medan männen organiserade formella möten och pratade politik, menade kvinnorna att de praktiserade politik hela tiden i det vardagliga arbetet och modrandet. Kvinnorna i Nicaragua har alltid haft huvudansvaret för barnen, och de nätverk man byggde upp och förlitade sig på var nätverk med andra kvinnor och med sina barn. Det var allmänt accepterat och vedertaget att män inte är att förlita sig på och att de oftast är rörliga under sin livscykel, de starka banden knöts inte till maken utan till andra kvinnor. I denna miljö växer barnen upp, en miljö där männen inte sällan är frånvarande och en stark kvinnokultur präglar barndomen.

I Nicaragua, som i andra katolska kulturer, har moderskapet en oerhört stark roll, vilket ursprungligen grundar sig i religionen och dyrkan av Jungfru Maria; *marianismo*. Kvinnorna är dygdens väktare, och anses (förväntas) besitta en moralisk och andlig styrka. Denna höga moral måste dock bevakas, varför kvinnor är förvisade till hemmet och den omedelbara närmiljön i grannskapet. Den manliga motsvarigheten till *marianismo* är *machismo*, som innebär en social uppskattning av sexuella och sociala uttryck för maskulin makt och virilitet. De kulturella rollerna utgör en legitimering för männens kontroll av kvinnorna, som ofta förklaras i termer av att männen måste skydda sin och familjens heder.

Inom ramen för rollerna som maka och mor har dock kvinnorna utarbetat sina egna handlingsstrategier. De är alltså inte maktlösa offer i en mansdominerad kultur, utan utövar makt och bedriver politik som aktiva subjekt, om än inom den föreskrivna kulturella strukturen. Den politiska aspekten av kvinnornas handlingar grundas i det vardagliga modersarbetet, som utförs som en kollektiv praktik genom exempelvis möten i skolan, kyrkan eller hemma hos varandra. Diana Mulinari inkluderar i sin diskussion om moderspraktik också kvinnors erfarenheter av graviditet, barnafödelse och barnuppfostran. Dessa praktiker, som oftast definieras i biologiska termer, utgör enligt Mulinari medvetna sociala praktiker. Författarinnan anser att moderspraktikkonceptet överskrider de dikotomier som är vanliga i debatten, också den feministiska, mellan biologi och kultur; privat och offentligt; familj och arbete; individ och kollektiv. Kvinnorna skilde inte på modrande och annat arbete; arbete för pengar och överlevnad, politiskt arbete eller socialt arbete i

grannskapet var för dem en del av moderspraktiken och inte skild ifrån den. Den omsorgsetik som ingår i modersarbetet utgör grunden för kvinnornas politiska agerande enligt Diana Mulinari, och hon ställer den emot den traditionella rättviseseitiken som brukar ses som grunden till politiskt handlande. Intressen sätts emot behov, känslor emot rationalitet, privat emot politiskt, och kring dessa begreppspär problematiserar Mulinari en feministisk teori om politik.

Också på en makronivå i den offentliga politiska debatten kring revolutionen togs just Modern upp som en mycket viktig social aktör. Man hedrade Revolutionens Mödrar (de som "gett" sina söner för kampen), och Modern var också den som personifierade de goda egenskaper som skulle bygga det nya samhället och uppfostra en ny generation sandinistas. I den politiska debatten i Nicaragua har kvinnorna också till stor del grundat sina krav på den kraftfulla uppfattningen om modrande som finns i den latinamerikanska kulturen.

Historieberättandet, som äger rum på en daglig basis, utgör en av de starkaste redskapen för kulturellt motstånd som svaga och underordnade grupper besitter enligt Diana Mulinari. Hon beskriver denna aktivitet i könstermer, och menar att den spelar en central roll i kvinnornas politiska moderspraktik. Via kvinnornas berättelser får läsaren en inblick i den nicaraguanska revolutionen ur ett nytt perspektiv, där dynamiska processer och medvetandegörande betonas mer än politiska strukturer och händelser på makronivå. Det är en spännande läsning.

Avhandlingen skulle ha tjänat på en extra genomgång av språket, och också själva dispositionen gör att man emellanåt har en känsla av att tappa tråden en aning i de många små underkapitlen. Diana Mulinari besitter uppenbarligen ett stort teoretiskt kunnande. I presentationen kan det dock kännas som om de författare som tas upp ibland skymmer Mulinaris egen tolkning och ståndpunkt när kortfattade referenser "staplas på" varandra. Med detta sagt, så är *Motherwork and Politics in Revolutionary Nicaragua* en mycket intressant avhandling, både teoretiskt och empiriskt. Den utgör ett starkt inslag i en feministisk sociologisk tradition, och Mulinaris sätt att låta det privata och det akademiska interagera känns som ett friskt och inspirerande inslag, både vad gäller metod och skrivsätt. Ämnet, politik, och metoden, som i det närmaste kan betecknas som etnografisk, gör att denna sociologiska avhandling spänner över ett vitt fält från statskunskap till antropologi. Boken är ett politiskt och historiskt dokument som ger röst åt människor som ofta är marginaliserade och därför tysta. Den har också mycket att erbjuda kvinnoforskningen i stort och rekommenderas varmt.

CLAUDIA GARDBERG
Doktorand i sociologi
Sociologiska institutionen
Göteborgs Universitet

Britt Östlund (1995), *Gammal är äldst: En studie av teknik i äldre människors liv*. Linköping Studies in Arts and Science 129. Linköpings universitet.

Britt Östlunds avhandling är framlagd vid institutionen Tema T vid Linköpings universitet och behandlar den betydelse teknik har i gamla människors vardags-tillvaro. En utgångspunkt för arbetet är att äldre människor utgör en målgrupp för teknisk utveckling, och att teknikutvecklare och leverantörer har en optimistisk tilltro till teknikens möjligheter att tillgodose gamlas behov och för att rationalisera omsorgsverksamheten. Hos vårdpersonal däremot finns en misstro mot teknik, som återspeglas i synen att tekniken gör omsorgen mindre mänsklig genom anspråk på att ersätta kontakter mellan människor. Mellan dessa båda grupper finns de äldre själva, som vuxit upp under början av 1900-talet och har erfarenhet av de tekniska förändringar som ägt rum under hela 1900-talet. Hur ser deras perspektiv på teknik ut, och hur inverkar det på deras teknikanvändning?

Genom att ställa de äldre i centrum för undersökningen och studera deras teknikanvändning i deras vardagstillvaro lyfter författaren fram den äldre människan som en social varelse i relation till tekniken. Hon har därmed kunnat visa under vilka sociala omständigheter de äldre använder teknik och blottlägga inte bara teknikens förutsedda, utan även dess oförutsedda betydelser.

Undersökningen har koncentrerats till fyra tekniska apparater, nämligen telefon, TV, trygghetslarm och handla-hemma-terminal, eftersom de har särskild betydelse för sociala kontakter, information, säkerhet samt distribution av varor och tjänster. Telefon och TV ses som etablerad teknik, medan trygghetslarm och handla-hemma-terminal benämnes ny teknik. Empirin baseras på ett omfattande material och består av en huvudstudie samt fyra delstudier, varav två av de senare också kan ses som förstudier:

Huvudstudien består av observationer av och intervjuer med 19 gamla människor, som Britt Östlund regelbundet under två års tid besökt i deras hem, varvid deras vardagsliv och teknikanvändning studerats. Urvalskriterier för deltagandet var att de studerade skulle vara minst 80 år, bo hemma och vara anslutna till kommunal hemtjänst. Det innebär att urvalet är speciellt med avseende på hälsa, rörlighet mm. När undersökningen inleddes var de studerade personerna mellan 80 och 98 år.

Genom de fyra delstudierna har Britt Östlund besökt och per telefon samtalat med ytterligare 98 personer. I de två förstudierna har användningen av trygghetslarm respektive handla-hemma-terminaler undersökts. Den tredje delstudien utgörs av en undersökning av de äldres telefonanvändning. Den fjärde består av en analys av telefondagböcker förda av 10 personer i telefonstudien. Av de fyra tekniska apparater, som ingår i undersökningen, är det således endast TV som inte varit föremål för en särskild delstudie.

Diskussionen om teknikens betydelse för att erhålla information och intryck från världen utanför inriktas på TV:s betydelse. En slutsats av analysen är att TV bidrar till att överbrygga avståndet till världen i stort, medan den fjärrar de gamla från det närmaste grannskapet. Ett illustrativt citat är "Jag

vet mer om Iran än om mina barn". Samtidigt framgår också att de äldre många gånger föredrar TV framför aktiviteter med barn och barnbarn. Det är framför allt tre betydelser som författaren har iakttagit att TV har för gamla: 1) som referensram, "för att hänga med", 2) som sällskap, men också 3) för att kunna dra sig tillbaka och få vara ifred med sina funderingar och tankar om livet. Det senare är ett resultat som inte tidigare dokumenterats och ger nya perspektiv på TV:s roll för äldre. Resultatet antyder också att det inte finns fog för den pessimistiska syn på äldres TV-tittande, som vårdpersonal och andra i deras omgivning har.

Kontakter med omgivningen upprätthålles genom telefonen. En stor del av kontakterna med anhöriga och vänner ombesörjs på det sättet. Genom analys av telefondagböckerna framgår det också att de gamla själva tar kontakt med vänner i ungefär samma utsträckning som vännerna tar kontakt med dem. Detsamma gäller däremot inte i relation till barnen; förhållandet är mer asymmetriskt genom att det främst är barnen som ringer upp. Här saknar jag referenser till och jämförelser med andra studier av äldres sociala kontakter, och vem som tar initiativ till kontakt, även om det skulle visa sig vara likartade resultat. I analysen framgår också att telefonen är den viktigaste teknik de gamla har, och den bidrar till säkerhet och trygghet i hemmet, ger möjlighet att undvika ständig tillsyn, men också möjlighet att nå andra vid behov. En ytterligare slutsats är att telefonen bidrar till flexibilitet i valet mellan eget boende och närhet till andra, en omständighet som inte uppmärksammats i tidigare forskning.

Trygghetslarm och handla-hemma-terminaler är inte bara ny teknik utan ingår även i omsorgsarbetet av äldre, sk teknikburen omsorg, som de gamla konfronteras med genom hemtjänsten. Trygghetslarm installeras för att tillgodose behovet av säkerhet, handla-hemma-terminaler för att kunna ändra rutinerna för att handla hem livsmedel.

Olika grupper har inflytande över och intresse av att de gamla har tillgång till larm: politiker, tjänstemän, producenter och leverantörer, vårdapparaten och barnen. Det faktiska innehavet visade sig också oftast vara en följd av någon annans initiativ, nämligen barn, hemtjänst eller läkare. Frågan om för vems trygghet larm installeras, får olika svar beroende på om man ser det utifrån omsorgstagarens behov eller de övriga gruppernas. För de gamla bidrar larmen inte oväntat till en känsla av ökad trygghet för dem själva, vilket ökar möjligheterna till kvarboende i eget hem. Dessutom bidrar larmen till en känsla av trygghet i förhållande till barnen, vilket främst bottnar i omtanke om barnens oberoende.

Syftet med trygghetslarm är att snabbt erhålla hjälp vid nödsituationer. Erfarenheterna av själva användningen var emellertid blandade både bland de äldre och vårdpersonal. De används ofta av misstag; vid nödsituationer, som olycksfall eller andra akuta situationer, kan vissa ringa oavbrutet, medan andra inte kommer sig för att larma; de äldre har inte heller alltid larmet på sig, och kan därför inte använda det vid akuta nödsituationer. I den genomförda undersökningen användes det mest för vanlig kommunikation med frågor till receptionen om sådant som är bra att veta innan man går ut, hur kallt det är,

om det är halt ute mm, alltså som en interntelefon. (Det är möjligt att utnyttja larmen på det viset i en liten organisationen, som ett servicehus, däremot inte vid stora anläggningar.) Ett centralt resultat är alltså att larmen i dessa fall också fyller ett socialt behov för omsorgstagaren, dvs behov som inte förutsetts av teknikproducenterna.

Användningen av handla-hemma-terminaler studerades genom ett pågående kommunprojekt, där sådana terminaler installerades hemma hos de gamla, för vilka vårdbiträdet ombesörjde hushållsinköpen. Avsikten var att de gamla själva skulle kunna beställa hem färdiglagad mat från ett visst servicehus och matvaror från två bestämda livsmedelsbutiker i området. Varorna distribueras därefter från butikerna till de gamla en viss bestämd dag. Det var alltså fråga om rationaliserad distribution. Från kommunens sida skulle projektet bidra till två förväntade besparingar: 1) lägre kostnader genom minskad tidsåtgång för omsorgsverksamheten; 2) bättre arbetsmiljö för vårdbiträdet genom minskad risk för förslitningsskador.

Projektet inom kommunen avbröts i förtid och kan betraktas som ett misslyckande. Flera av de deltagande gamla var också missnöjda. Misslyckandet kan förklaras av ett flertal faktorer, såsom bristande kunskap om äldres konsumtionsmönster och om hantering av livsmedel. Själva distributionen av varor var också mer komplicerad än man räknat med. Terminalprojektet inom kommunen var inriktat på att testa själva tekniken. Hur den informella organisationen i hemtjänsten fungerar och vad hemtjänstens arbete består av, hade man enligt den genomförda studien inte kunskap om. Avhandlingen visar bl a att hela inköpsprocessen med planering, inköp, redovisning av varor och kostnad samt uppackning och inställning av varorna var inordnad i en social relation mellan vårdbiträde och de gamla, ett sätt att umgås.

När det gäller inställningen till ny teknik generellt framkommer en skillnad i synsätt hos de gamla, beroende på om de ser framåt eller bakåt på sina liv. De framhåller den stora betydelse tekniken haft när det gäller att göra livet bekvämare, den har underlättat både arbetsliv och hushållsarbete. Genom införskaffande av ny teknik har de också känt delaktighet i den allmänna standardhöjningen. Motivationen att lära sig nya tekniker i allmänhet är emellertid inte längre så hög. Deras planering sträcker sig inte heller så långt fram i tiden - för vissa är det fråga om en veckas framförhållning. Det framgår emellertid även att intervjupersonerna skiljer mellan olika typer av teknik med avseende på upplevd nytta. Som exempel ser en kvinna kaffekokaren och mikrovågsugnen som nyttiga och meningsfulla, medan inställningen till att överhuvudtaget få en terminal var negativ. I den studerade gruppen var inställningen till just handla-hemma-terminalen blandad. Några var positiva, andra negativa. Till trygghetslarmen däremot var den genomgående positiv.

Denna skillnad i inställning till olika typer av ny teknik förklaras i avhandlingen av ett flertal faktorer, som upplevd praktisk nytta, möjlighet till infogning i vardagen, värderingar (t ex inställning till lydnad, kostnad mm), samt icke minst förtroendet med tekniken, där trygghetslarmen bygger på en tidigare känd (telefon)teknik, dvs på etablerad teknik.

Några av de slutsatser Britt Östlund dragit är att äldre har livslång vana av teknik och erfarenhet av att bedöma nyttan med tekniken. De tar teknik i anspråk på ett aktivt och medvetet sätt. På sitt eget sätt reglerar de förhållandet till omvärlden med hjälp av tekniken (gäller telefon, TV, larm). Därmed utgör tekniken en länk till omgivningen och kompenserar - inte ersätter - sociala förluster. Britt Östlund för även diskussionen vidare genom att påpeka vikten av att vid implementering av teknik i boendemiljön ta hänsyn till det sociala sammanhang där människa och miljö samverkar för att åstadkomma teknik som är användbar för äldre.

En styrka med avhandlingen är den utförliga redovisningen av empirin, som dessutom innehåller noggranna och illustrativa porträtt av intervjupersonerna, där de framstår som de individuella människor de är och inte bara som representanter för en ålderskategori. Det finns dock också vissa svagheter och skönhetsfläckar. I ett av avhandlingens inledande kapitel, som kan ses som ett teorikapitel, presenteras t ex olika sociologiska teorier samt tidigare forskning om äldres villkor i det moderna samhället. Kapitlet motiveras med att tekniken kan ges olika betydelser, beroende på vilken teori man utgår från. Detta resonemang följs dock inte upp helt i den efterföljande analysen, varför kapitlet inte är så integrerat med de övriga delarna i avhandlingen som vore önskvärt. Det finns också vissa brister avseende noggrannhet i referat av viktiga källor. Vidare har författaren, enligt min mening utnyttjat andrahandskällor i något för hög utsträckning.

Det sammanfattande omdömet är emellertid att avhandlingen bidrar till ny kunskap genom att påvisa de sociala förutsättningarna för teknikens betydelse. Det är framför allt de äldres subjektivt definierade behov som styr teknikanvändningen, inte de behov som definierats av teknikanvändarna. Avhandlingen intar därmed en kritisk ståndpunkt gentemot den mekanistiska människosyn som vissa teknikproducenter företräder och utgör en belysande illustration till stimulus-respons-teorins svagheter. Samtidigt visar den att det inte heller finns stöd för den pessimistiska tekniksyn som vårdpersonal sägs ha. Avhandlingen ger således en god bild av samspelet mellan teknik, användare och social miljö. Det är en läsvärd bok, som borde vara av värde för både för teknikproducenter och vårdpersonal, liksom för en större allmänhet, som har intresse för äldrefrågor.

GUNHILD HAMMARSTRÖM
Sociologiska institutionen
Uppsala universitet
Fakultetsopponent

Tommy Törnqvist: *Skogsrikets arvingar. En sociologisk studie av skogsägar­skap inom privat, enskilt skogsbruk*. Sveriges Lantbruksuniversitet. Insti­ tutionen för Skog-Industri-Marknad studier, Rapport nr 41, Uppsala 1995.

Denna avhandling, framlagd vid den skogsvetenskapliga fakulteten vid SLU, har som framgår av underrubriken anspråk på att vara en sociologisk studie. Som fakultetsopponent kan jag inte annat än instämma i detta. I fokus står det fenomen som Tommy Törnqvist (T.T.) valt att kalla *skogsägar­skapet* samt hur det har kommit att hanteras på fastighetsnivån, det vill säga av *ägarhushållet* (ibland ägarhushållen). Intresset riktas mot just de runt 400.000 små skogsägare som äger runt hälften av landets skogsmark och som tillika ofta har andra avsikter med sin skog än skogsbolagen (Sveriges kanske främsta exportindustri). I mycket blir det fråga om en ekonomisk-sociologisk analys, men T.T. behandlar såväl för skogsägar­skapet viktiga politiska faktorer, som han försöker förstå skogsägarhushållens strategier i ett livsformperspektiv. Han vill ge oss en syntes genom att sammantolka fenomen på olika nivåer. Hur han lyckas med det skall jag återkomma till.

Avhandlingen är emellertid en definitiv syntes i en annan mening: T.T. använder sig av en rad olika empiriska material – både kvantitativa och kvali­ tativa – insamlade och analyserade under tio års utredningsarbete. Han lyckas med att göra något som genomförs alltför sällan: att på basis av ett gediget utredande lyfta detta till en sociologiskt intressant studie av ett cen­ tralt samhällsfenomen. I hans fall gäller det dessutom ett fenomen som knap­ past alls uppmärksammats sociologiskt. Genom att ställa skogsägar­skapet och ägarhushållet i analysens centrum öppnar T.T. nya infallsvinklar på de små skogsägarna vilka tidigare främst hanterats som en 'black box' i olika utbudsstudier, normativa operationsanalyser, eller utvärderingar av skogs­ politiska åtgärder. I dem har dessa små skogsägare kommit att framstå som motsträviga eftersom de inte låtit avverka sin skog efter konjunkturen – d.v.s. skogsbolagens virkesbehov. T.T:s undersökning blir tvärtom i mycket en analys av bevekelsegrunderna för de små skogsägarnas handlande. Som det anstår en god sociolog vänder han ut och in på den svarta lådan.

Förutom av en inledande, teoretiskt anlagd del består avhandlingen av tre delar ägnade den mer empiriska analysen. I den första delen diskuterar T.T. inte bara den tidigare forskningen, utan ingående det angreppssätt han valt för sin analys av ekonomi och samhälle. I den andra delen behandlar T.T. skogsägar­skapets institutionella villkor. Med begreppet skogsägar­skap vill T.T. fånga småskogsbruket i skärningspunkten mellan industri och jordbruk – hur skogsbruket integreras horisontellt med jordbruket (i hushållet/små­ företaget) och vertikalt med skogsindustrin. Skogsägar­skapet studeras sedan historiskt och som en del av den svenska modellen. Inte minst här kommer den statliga politiken in i analysen. Skogsägar­skapet som en gång stod i små­ jordbrukets tjänst har med jordbrukets och skogsbrukets rationalisering hamnat i en allt mer motsägelsefylld ställning, synlig inte minst i skogsägarrörelsens utveckling, men också inom det enskilda hushållet. Här finns vidare en in-

tressant exkurs över hur disciplineringen av skogsägarna iscensätts, d.v.s. hur lagens påbud och vetenskapens insikt genom lektioner på fastigheten omsätts i praktisk kunskap 'mellan tummen och pekfinger'.

I den tredje delen – med sina dryga 200 sidor avhandlingens längsta – skärskådar T.T. skogsägarskapet i hushållsperspektiv. Analysen blir nu mindre strukturell men mer handlingsorienterad. Hushållen i fråga är en fastighet, ett hemman – 'en djupt liggande kulturell struktur' som binder generationerna till gården. För den fortsatta analysen inför T.T. – framgångsrikt vill jag säga – en typologi med avsikt att fånga variationerna mellan olika skogsägarhushåll. Typologin tar fasta på inom- respektive utomgårdsekonomis betydelse för hushållet. Är den förra stor handlar det om ett bondehushåll, är den senare stor om ett lönehushåll; samtidigt finns en mellanform: blandhushåll. Empiriskt grundas typologin i en ambitiös kvalitativ studie av 76 fall, genomförd 1985 och 1988 i Jämtland, Uppland och Småland, som fokuserar hushållets skogspraktik. Fallstudien som den kallas kompletteras sedan med två kvantitativa studier. T.T. observerar en stark kontinuitet över generationerna, men identifierar samtidigt ägarskiftet – ett mycket långsiktigt, planerat beslut – som den kritiska punkten. Övertaganden går sällan om intet, även när det saknas en hemmason. Därefter analyserar T.T. skogsägaren som företagare och som skogsbrukare, vilket inte är samma sak, skogsbruket kan ju integreras på olika sätt i hushållsekonomin – jämför typologin. Skogen är nämligen en speciell resurs: stora kapital är bundna där långsiktigt, men de kan utnyttjas förvånansvärt flexibelt, åtminstone när skogsinnehavet har en varierad åldersstruktur. Här ligger skogsägarskapets grundmekanism, skulle jag vilja tillägga, och den gör skogsinnehav till något mer än en förmögenhet vilken som helst (Marx skulle tala om skogens bruksvärdesegenskaper).

Fallstudien gör det möjligt att förbluffande detaljerat se skogens ekonomiska betydelse i företaget – intre minst blir skillnaderna mellan de tre hushållstyperna påtaglig. T.T. visar på en rad strategiska sätt som inomgårdsekonomi (inklusive skogsekonomin) och utomgårdsekonomi kombineras på – som regel under det långsiktiga målet oberoende (inte maximal avkastning). Här möter vi en mycket systematisk och förtjänstfullt genomförd analys, vilken tyvärr inte låter sig sammanfattas på några rader. T.T. tar dock särskilt fasta på skillnader mellan hushållen i hur ägarskiftet går till, skogens ekonomiska roll produktivt och reproduktivt, en- kontra flerägande, samt betydelsen för handlandet av vilken ägarfas fastigheten befinner sig i. Den valda skogsbruksstrategin handlar inte bara om skogen utan väl så mycket om fastigheten – och möjligheten att leva där. Samtidigt visar det sig att skillnaderna inom hushållstyperna är större än mellan dem vad gäller avverkningsbeslut; avverkningar ökar dock som regel vid ägarskifte. Att skogsägarskapet är en fråga om livsform visar sig i den mängd eget arbete som läggs ned i skogen – enligt sedvanliga ekonomiska kalkyler är det knappt lönsamt.

Därmed kommer vi till avhandlingens fjärde del där T.T. vill fånga mångfaldens enhet i en syntes som tar sin utgångspunkt i livsformsbegreppet som det utformats främst av Thomas Højrup. Här visar det sig – inte oväntat –

handla främst om egenföretagandets livsform, mer bestämt dess rurala variant. T.T. diskuterar systematiskt likheter mellan skogsägarskapet och egenföretagandets livsform. Här kommer typologin åter till pass: egenföretagandets livsform är mest levande i bondehushållen och minst i lönehushållen – en asymmetrisk relation med andra ord. I lönehushållen bevaras dock egenföretagandets livsform som regel – åtminstone som ideal.

Avhandlingen har flera förtjänster. Inte minst gäller det hur T.T. bestämmer och ställer begreppet skogsägarskap i analysens centrum. Utan överdrift kan man säga att vi här får ett utmärkt exempel på hur struktur- och handlingsperspektiv framgångsrikt kan kombineras i en och samma analys. Analysens identifiering av tre olika typer av hushåll inom skogsägarskapet – bondehushåll, blandhushåll och lönehushåll – visar sig trots en rad variationer inom typerna fruktbar. T.T:s tyngsta bidrag vill jag dock gärna se i den mycket täta empiriska analysen av hushållens handlingsmönster. Denna främst kvalitativa analys är föredömlig i sin fokusering av hushållens praktik; vi får oss verkligen till livs vad man gör i dessa hushåll, inte bara vilka ideal eller förhoppningar man hyser, även om T.T. inte väjer för skogsägarskapets existentiella dimensioner. För den som är intresserad av egenföretagande, både i mer snäv ekonomisk mening och i ett bredare livsformperspektiv, finns här en serie relevanta, inte sällan anslående, observationer att ta del av. Naturligtvis gäller det särskilt skogens betydelse för egenföretagandets former och inriktning.

Det är ingen liten uppgift T.T. har tilldelat sig själv, och det vore olyckligt att låta avhandlingens förtjänster dölja en del mer ofullkomliga sidor hos den, särskilt som de senare låter sig kritiserars på ett konstruktivt sätt. Låt mig diskutera dessa.

Främst vill jag skjuta in mig på T.T:s livsformanalys. Min bedömning här är att han gör sig alltför beroende av Thomas Højrup's analys i *Det glemte folk* (1983). T.T. letar likheter mellan egenföretagandets livsform som Højrup bestämt den och det han själv funnit i sin analys av skogsägarskapet. Frågan är om det inte är relevant att bestämma skogsägarskapet som en egen livsform – åtminstone har jag svårt att förstå varför man skall utgå från förekomsten av just tre livsformer. Om T.T. försökt sig på detta, hade han dessutom undvikit den tendens som finns i avhandlingen att betrakta bondehushållet som den starkaste förvaltaren av skogsägarskapet (jämför den asymmetriska relationen mellan hushållstyper och egenföretagandets livsform ovan). Då hade kan – det är min bestämda uppfattning – på ett helt annat sätt än som nu sker kunnat identifiera skogsägarskapet som en modern livsform där särskilt de dynamiska blandformerna mellan bonde- och lönehushåll blir intressanta. Det visar sig nämligen inte bara att det är just i dessa som skogen ofta får störst ekonomisk betydelse – om skogen nu är en marginell resurs, så är den ju samtidigt ofta en för annan verksamhet mycket strategisk resurs. T.T. kan nämligen konstatera att vi hos blandhushållen ser konturerna av 'ett nytt slags egenföretag med flera verksamheter kombinerade i samma förvärvskälla' (s. 202). En sådan perspektivförskjutning tror jag är intressant – inte minst ur ett skogsbygdsperspektiv (och därmed regionalpolitiskt). Frågan som T.T. inte

ställer är vilka framtidsmöjligheter skogens löskoppling från jorden skapar – en händelse som han ingående uppmärksammar.

Samtidigt hade begreppet skogsägarskap kunnat mejslas ut mer fullständigt (konkret). Som avhandlingen är koncipierad får vi nämligen en mycket detaljerad analys av skogsägarskapet, både historiskt, strukturellt och som praktik, men detta sammanfattas aldrig systematiskt eftersom T.T. väljer att lägga sin sammanfattande syntes på livsformens nivå. I stället för att utgå från Højrupps livsformanalys tror jag det vore mer fruktbart att exempelvis förstå skogsägarskapet som ett slags historisk formation, eller ett historiskt, av maktkamper bestämt fält av det svenska samhället. Livsformbegreppet är som jag ser det helt enkelt för statiskt för att fånga denna övergripande dynamik som avhandlingen annars pregnant åskådliggör.

Kanske har *Skogsrikets arvingar* blivit onödigt lång, men den är samtidigt skriven på ett enkelt och rättfram sätt. Tommy Törnqvist har gett oss ett viktigt arbete om skogens (ekonomiska) betydelse och egenföretagandets villkor och strategier. Avhandlingen rekommenderar jag inte bara dem som är intresserade av dessa saker, utan alla som vill förstå vad som händer i våra skogsbygder.

MATS FRANZÉN

fakultetsopponent

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Sari Pekkola: *Magical Flutes. Music Culture and Music Groups in a Changing Bolivia*. Lund: Lund University Press, Lund Dissertations in Sociology 10, 1996

Sari Pekkola (SP) avhandlar den livaktiga musikkultur, en *cultura popular*, som tagit form i Bolivia de senaste tre decennierna i skärningspunkten mellan ruralt och urbant, lokalt och globalt: en ny musikkultur – en sammansatt mix av *criollo*-, *mestizo*- och andin (indian-) kultur – som samtidigt är en social rörelse som försöker definiera nya etniska identiteter. Syftet är att undersöka musiker och musikgrupper i ett föränderligt samhälle i tredje världen – här: Bolivia – med betoning på frigörande aspekter i den kulturella utvecklingen, nya arenor för motkultur, samt nya identiteter.

Teoretiskt tar SP sin utgångspunkt dels i Raymond Williams kultursociologi, särskilt hans triad dominerande, residual och emergent kultur, dels i Alberto Meluccis teori om sociala rörelser som starkt fokuserar identitetsfrågan och ser rörelsen som ett sammansatt samfund. Metodiskt handlar det närmast om ett etnografiskt fältarbete, utfört i omgångar mellan 1988 och 1992. Material av en rad olika slag har samlats in, från artefakter till egna observationer, och en serie intervjuer har gjorts, främst med musiker (som livshistorier) ur tre musikgrupper från skilda regioner – men också med andra, ofta sådana med knytning till musiken.

Innan resultatet av fältarbetet diskuteras kontextualiserar SP sitt föremål i två steg. I ett kapitel diskuteras således Bolivia med betoning av den nära politiska historien och sökandet efter nya identiteter, särskilt hur indianerna fick nya rättigheter och började betraktas som *campesinos*. Det bolivianska samhällets komplexitet ligger mycket i dess etniska sammansättning. I nästa kapitel behandlar hon den andina musiktraditionen, från början ett lantligt fenomen, men i begrepp att möta den urbana musiken när SP:s egen undersökning börjar.

I kapitel 6-10 framlägger så SP sina resultat. Framställningen är disponerad så att tre mer deskriptiva kapitel som ägnas åt de tre musikgrupperna Los Masis, Inkallajta och Flor Tani Tani omges av två mer syntetiska kapitel, först ett om den urbana musikämbly, slutligen ett om musikkulturen i ett föränderligt Bolivia. Dessa två kapitel är syntetiska i den meningen att i dem sammantolkas teori och empiri på ett helt annat sätt än i de tre andra där SP väljer att lägga sig mycket nära sitt material, vilket resulterar i ett påtagligt inifrånperspektiv på de tre musikgrupperna.

Kapitlet om den urbana musikämbly – vilken alltså inkommerade den andina musiken i stora mått – blir intressant genom att SP visar på en serie faktorer av avgörande betydelse för dess framträdande på 1960-talet. Regeringens främjande av *Aymara*- och *Quechuakulturerna* (indiankulturer) kopplat till tillgången på nya medier som radion men även en inhemsk skivproduktion. Bristen på skivor framträdde många musiker direkt i radio. Detta både förändrade, i urban riktning, spred och populariserade den nya folkmusiken. Nya arenor, som musikrestauranger, blev samtidigt tillgängliga, och musiktävlingar gav möjligheter att komma fram. En ny musik och en ny typ av musikgrupp – *conjunto* – framträdde; SP pekar särskilt på Los Jairs. Gringos spelade indianinstrument så att det fängslade. Parallellt härmed blev musikerna mer professionella men också politiska; på sikt ändrades också detta med musikmarknadens internationalisering och den inhemska politikens växlingar. För att förstå denna rörelse för SP in begreppet hegemoni: samtidigt som folkloren delvis inkommerades i den dominerande kulturen, skapades på 1960-talet en emergent – mothegeonisk – kultur.

De tre kapitlen om musikgrupperna som utgör nästan halva avhandlingen låter sig näppeligen sammanfattas kort och rättvisande. Trots olika ursprung finns det likheter mellan grupperna: alla återanvände den andina musiken och förenade på olika sätt spelandet med ett socialt engagemang. Naturligtvis skiljer de sig på flera sätt. *Los Masis* gick exempelvis i spetsen för att skapa en ny föreställning om musikerna: bort från suputen; *Flor Tani Tani* började som en ren kvinnogrupp, men blev könsblandad med tiden; *Inkallajta* har en kvinnlig medlem som spelar den mystiska *charangon* (ett litet femsträngat "gitarliknande" instrument). Inte bara flöjterna ger musiken magi! SP lägger här ner en hel del möda på att visa hur grupperna vuxit fram och hur de har förändrats av varierande erfarenheter.

I slutkapitlet återvänder SP till de mer övergripande frågorna. Hon ger oss flera tolkningsförslag på den emergenta kulturens betydelse (vilka inte behöver stå i motsatsställning). Dels som en motsägelsefull historia mellan det

folkliga och det kommersiella som skapade nya kulturella rum och identiteter, dels som en motrörelse till globalisering, men inte om denna process förstås som kulturell homogenisering ovanifrån (= kulturimperialismtesen), utan som en hybridisering, ett förhandlande möte mellan lokalt och globalt. I det bolivianska fallet har den emergenta kulturen – och det är intressant – ofta vunnit burskap genom internationella framgångar. Den emergenta kulturen kan vidare förstås som en individuell och kollektiv läroprocess, menar SP. Musikgrupperna ger möjlighet till en ny identitet, men samtidigt också till en utåtriktad musikpedagogik; den nya identiteten blir också publikens. Här skapas samtidigt – på flera nivåer – en *invented tradition* i sökandet efter och upptäckten av en underordnad kultur. Sammantaget möter vi här en ny social rörelse – ett alternativt utvecklingsprojekt – en rörelse som artikulerar rader av motsägelsefulla kulturelement, som det vardagliga och musikstjärnan, det ömsesidiga och pengar, kort sagt: det andina och det västerländska, till en mycket specifik hotch-potch. Här återfinner vi, menar SP, indianfrågans andra vändning.

Sari Pekkolos avhandling är en av få svenska avhandlingar som utan vidare kan etiketteras som kultursociologisk. Till skillnad från merparten andra avhandlingar behandlar den dessutom tredje världen. En kultursociologisk studie av ett land som Bolivia är en ovanlig händelse i svensk sociologi. Men det är inte bara därför den är spännande. Den urbana musikkörelsens framväxt och utveckling i Bolivia de senaste tre decennierna är som SP:s text tydligt åskådliggör väl värt en undersökning. Då det sätt som SP väljer att angripa det på teoretiskt som empiriskt definitivt är fruktbart blir hennes resultat väl värda att ta del av. Min kritik av avhandlingen handlar därför mindre om vad som finns i den än om det som kunde ha gjorts. Analysen kunde som jag ser det gärna ha förts längre i åtminstone några av följande avseenden.

Från fält till text

SP har utfört sitt fältarbete i Robert Parks anda, nosat runt många händelser och större musikevenemang och inte enbart baserat sin empiri på intervjuer (arkivstudier i Berlin tillkommer också). Fältarbetet gav naturligtvis upphov till problem; SP talar om sitt dubbla främlingskap som vit och kvinna, och frågan är om det inte var tredubbelt: vit, kvinna och expert. Fältarbetets problem är noga redovisade i avhandlingen. Bearbetningens problem diskuteras dock inte explicit av SP. Här finns så vitt jag kan se en serie frågor som borde ha diskuterats.

En fråga gäller valet av analysstrategi. I kapitel 6 och 10 får vi ta del av en teoretiskt grundad syntes av det empiriska materialet vilket presenteras i ett utifrån- eller ovanifrånperspektiv. Kapitel 7-9 som behandlar musikerna och musikgrupperna anlägger däremot ett inifrån- eller handlingsperspektiv med hjälp av en narrativ ansats (livshistorier). Till skillnad från de andra två kapitlen, ligger det analytiska här mer på rubriknivå än i texten. (Den deskriptiva

ansatsen i kapitel 3-4 är däremot oproblematisks.) Här finns minst två problem. Dels det om hur man skall förhålla sig till materialet.

När det gäller den teoretiskt grundade syntesen tenderar SP att komma relativt långt från sitt empiriska material, när det gäller den narrativa analysen kanske alltför nära det. Dels hur dessa två ansatser – en mer strukturell, en mer aktörsinriktad – kan kombineras. Jag återkommer till det senare problemet. När det gäller det förra är min bedömning att det ligger i den narrativa ändan. Låt mig motivera detta. Vid kvalitativ analys finns en påtaglig risk för övertolkning: man läser in mer i materialet än som finns där. I SP:s fall förefaller dock det omvända ha hänt: en undertolkning av materialet (jag har funnit mycket få övertolkningar). Det blir tydligt i kapitel 7-9. Där kunde bearbetningen ha förts längre än som nu sker. Framförallt kunde ett mer analytiskt grepp tagits på de tre fallstudierna: de kunde i valda punkter jämförts systematiskt. Flera komparationer görs förvisso i avhandlingen, men på ett slags ad-hocbasis. Nu kommer dessutom en del allmänna teman upp i olika gruppkapitel, som generationsklyftan mellan musikerna (136ff), egentillverkningen av instrument (147ff) och förhållandet mellan gruppidentitet och marknad (171ff). Andra sidan av undertolkningen är att SP inte sällan gör subjektens tolkningar till sina egna. D.v.s. att hon slutar analysen i förtid. Exempel på frågor som texten ger upphov till – där det, enligt min mening, vore möjligt och önskvärt med en tolkning – ger det följande. Betty Paz i Flor Tani Tani började spela som tonåring och kom att fortsätta med det – trots att hon är kvinna. SP redovisar här ett intervjuцитat, där Petty Paz säger "I felt I was someone" (172). Frågan som detta ställer sociologen är om Betty Paz började spela för att hon kände sig kallad till det, och i så fall varför hon kände denna utvaldhet? Los Masis hade en egen repetitionsritual och en speciell musikstil, en kraftfull mix av (119f) Här vill åtminstone jag veta vad ritualen betydde, dess konsekvenser, för gruppen och varför musikmixen blev så kraftfull. Det senare för över till frågan om musikens makt.

Musikens makt

En sak blir mycket klar i SP:s avhandling: att den nya urbana musikkulturen i Bolivia var framgångsrik. På kort tid etablerade den sig genom en mäktig musikkörelse som inte bara underhöll, utan som samtidigt skapade nya identiteter och fick politiska konsekvenser. Detta är en fråga för kultursociologin. Till en del kan naturligtvis musikkörelsens styrka förklaras med olika sociala förhållanden, men en sådan förklaring blir aldrig uttömmande. Effekterna ifråga är nämligen också en fråga om musikens makt. Den intressanta musik-sociologiska frågan (här) handlar om musikens immanens: vad det är som är speciellt med just den här musiken – för inte hade vilken musik som helst kunnat nå denna framgång under i övrigt samma betingelser? Frågan om musikens immanens är enligt min mening viktig också principiellt: för att undvika att kultursociologin/musiksociologin förhåller sig reduktionistiskt till sitt objekt. Att SP inte diskuterar effekten av musikens former skall dock

inte skymma att hon behandlar musikens sociala sammanhang som kulturindustri, teknik och arenor (171f).

Alltså: vad är det för speciellt med den här musiken, vad gör den med oss och hur gör den det? Frågorna är viktiga på ett allmänt plan: hur fungerar den nya emergenta kulturen musikaliskt? Att den bygger på ett slags kreativt återbruk av lantliga (residuala) element är en bra kultursociologisk observation som SP gör. Men den spännande musiksociologiska frågan är vad som sker musikaliskt: hur dessa nykombinationer fungerar. Vi återfinner embryon till en sådan musiksociologi i avhandlingen (86f) – dels olika rytmer, kombinerat med bestämda instrument, samt olika effekter av denna mix, dels vissa observationer om den musikaliska syntaxens och stilmixens betydelse (114, 120f) – men ingen samlat grepp. Avhandlingen ger viktiga ledtrådar om att en sådan musiksociologisk diskussion vore central, men stannar därvid.

Naturligtvis är detta delvis en fråga om teorival. Williams kultursociologi är i många stycken en utmärkt utgångspunkt för det slags studie som SP valt att göra, känslig som den är både för kulturella former och sociala sammanhang. Men Williams som skrivit så mycket om olika kulturformer har knappast alls behandlat musiken. En annan teorivalsfråga är varför SP inte använt sig av Williams distinktion mellan institutioner och formationer, hon intresserar sig ju särskilt för sociala rörelser, och formationsbegreppet särskilt ägnat just kulturella rörelser.

Aktör – grupp – rörelse

Melucci tillhandahåller dock – det måste sägas – en i vissa avseenden väl så lämpad teoriram för analysen av den bolivianska musikrörelsen. Men det jag vill diskutera är en fråga av mer metodologisk art: föreningen av aktörs- och strukturperspektiv. Sociala rörelser borde lämpa sig väl för en sådan kombinerad analys, särskilt om man arbetar med processer. Som redan sagts anlägger SP här närmast med ett dubbelt perspektiv. Rörelsen fångas ovanifrån (strukturellt), grupperna inifrån (aktörsperspektiv). Först i kapitel 10 tar SP upp den intressanta tråden om en kombination: att musikrörelsen på individnivån kan analyseras som en läroprocess (206).

Frågan är varför hon inte gör detta redan i sina fallstudier. Här vore en systematisk komparation väl värd att prövas. Samtidigt är läroprocessperspektivet måhända något ensidigt, åtminstone om det blir ett slags socialisationsperspektiv. Att vända på saken är emellertid väl så intressant när det gäller sociala rörelser. Med andra ord: vad bidrager varje individ med i formerandet av en viss grupp, och vad bidrager den med i formerandet av den nya, emergenta musikkulturen? Det skulle alltså samtidigt handla om kulturpedagogik och kulturproduktion. En möjlighet till att förstå och analysera skillnader och likheter mellan gruppernas erfarenheter och vägval ligger just här.

Styrkan i SP:s avhandling ligger framförallt i de två mer syntetiska kapitlen 6 och 10 där teori och empiri förenats på ett överlag lyckad sätt. Att den

emergenta kulturen – för att nu gå till det senare kapitlet – är ett motsägelsefullt fenomen, en hotch-potch-röre, eller en hybrid, som snarare sammanfogar än förenar motsatser, som SP sammanfattningsvis hävdar (221, 227), är ett av studiens huvudresultat. Samtidigt blir SP själv ibland något vag inför detta motsägelsefulla – det är i varje fall mitt intryck. Å ena sidan konstaterar hon exempelvis just hur motsatserna möts, å andra sidan hur den andina kulturen idealiseras, blir till utopi (221f, 224). Men här finns en rad fina observationer. Inte minst gäller det det globalas betydelse för den lokala kulturen: med det internationella erkännandet blev många av musikerna i den emergenta kulturen stora – tvärtemot deras egna ideal och förväntningar (200f). Vidare gäller det förhållandet mellan musikrörelsen och den antionella politiken, både iakttagelserna om hur den apolitiska kulturen fungerar som politik och hur rörelsen blir ett slags alternativt utvecklingsprojekt, vilket samtidigt pekar på brister i utvecklingsteorin.

Sari Pekkolas avhandling är ojämnt arbete. I min recension har jag särskilt pekat på sådant där analysen gärna hade kunnat föras vidare, men det kan ju göras också efter avhandlingen. Må så vara, Sari Pekkola har visat att den bolivianska musikrörelsen är ett både aktuellt och angeläget kultursociologiskt ämne.

MATS FRANZÉN
fakultetsopponent

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Ingrid Sahlin: *På gränsen till bostad. Avvisning, utvisning, specialkontrakt.* Lund Studies in Social Welfare XIV, Arkiv, Lund 1996.

Ingrid Sahlin undersöker ett i Sverige nytt och – vill jag gärna tillägga – upprörande fenomen: specialkontrakten på bostadsmarknaden. Specialkontrakt innebär inte eget, självständigt boende, ej heller anstaltsförplägnad, utan något obestämt däremellan. Att bestämma detta – teoretiskt och empiriskt – är den uppgift Ingrid Sahlin ålägger sig. Exkluderingen från bostadsmarknaden, den sekundära bostadsmarknadens uppkomst, funktion och dynamik, den sociala konstruktionen av bostadsmarknadens så kallade problemgrupper, samt hur valda problemlösningar definierar sina problem och faktisk maktutövning konstruerar sina objekt, är vad mer precist handlar om. Detta sammansatta och ambitiösa syfte ger en disposition i fyra delar och tretton kapitel, som från problemets uppkomst – identifieringen av den störande grannen i den allmänna debatten på 1980-talet – via först en analys av gränskontrollens mekanismer och effekter, historiskt och på den samtida bostadsmarknaden, vilken följs av en bred och detaljerad analys av den sekundära bostadsmarknaden, kommer fram till en analys av särskilt socialtjänstens reella maktutövning med hjälp av specialkontrakt och hur den bostadslösa klienten samtidigt konstrueras.

Teoretiskt rör sig avhandlingen mellan två begrepp, gränskontroll och disciplin. Där gränskontrollen håller en del utanför en verksamhet och andra kvar i den, bearbetar disciplinen de senare. Om hyresvärdar ägnar sig åt det förra, så ombesörjer socialtjänsten det senare. Samtidigt väljer Sahlin en konstruktivistisk ansats. Sociala problem finns inte bara – de konstrueras genom en definitionsprocess, vilken identifierar både problem och åtgärder (vilka ofta hänger tätt samman). Konstruktivismen ger här distans och skepsis, hävdar Sahlin, och ironin får den speciella uppgiften att uppmärksamma det paradoxala i vad som försiggår.

Ett mycket stort empiriskt material kommer till användning. Här finns en tvådelad enkät om specialkontrakt och liknande till samtliga Sveriges kommuner (kommunkanslierna + socialtjänsten) genomförd 1989-90. Detta riksmaterial fördjupas genom en fallstudie vid socialförvaltningen i Malmö, där I.S. följde verksamheten mellan 1990 och 1995 genom deltagande observation på gruppmöten med Malmös bostadssekreterare och sammanträden med bostadsanvisningsgruppen, där socialtjänst och hyresvärdar möttes (de senare mellan 1991 och 1993). Detta gav en serie observationsanteckningar, vilka kompletterades med samtalsintervjuer med sammanlagt 24 personer utförda 1987, samt mellan 1990 och 1994 (några mer än en gång). Vidare genomförde IS en aktstudie av 45 bostadsklienter för tioårsperioden 1982-92. Till källorna hör dessutom en rad kommunala utredningar i Malmö samt SABO:s tidskrift Bofast. En mindre studie 1990-91 av fyra avvikande kommuner i enkäten medelst intervjuer, samt – slutligen – en studie av fattigvården i Strömstad intill 1900 kompletterar materialet. Sammantaget gör detta material som följer utvecklingen under fem år en processtudie möjlig. Samtidigt blir det intressant att kunna ställa olika material mot varandra. Med strömstadstudien erhålles vidare ett sekellångt komparativt perspektiv.

Resultat

Att sammanfatta Ingrid Sahlins resultat är inte enkelt. Avhandlingen är ovanligt tät och uppslagsrik. Bredden och djupet i hennes analys, parat med observationernas nyansrikedom, gör risken för förenklingar betydande. Men huvuddragen av analysen kan kanske tecknas så här.

Analysen inleds med den störande grannen. Som socialt problem, som figur att utvisa, och i förlängningen därav att avvisa, växte denna fram under 1980-talet. Regleringen av bostadsanvisningarna – med syftet en allsidigare hushållssammansättning – fick ironiskt nog en viktig roll i framvaskandet av kriterier för avskiljande och utvisning. Lika avgörande blev att den störande grannen offentligen etablerades som socialt problem. I.S. ger oss en mycket detaljerad *bild* av denna moderna skurk – av den sociala konstruktionen av skuld och fara i boendet. Opinionsen blev därmed mogen för exkludering, d.v.s. skärpt gränskontroll.

Vad är då gränskontroll, frågar I.S., och söker ett allmänt svar historiskt, i Strömstads fattigvård. Gränskontrollen har två tekniker: av- och utvisning.

Fattigvårdens kontrollsträvanden visade sig ofta gå stick i stäv med lagstiftningen; därför opererar här både öppna och dolda kriterier. Argumenten för exkludering är både moraliska och ekonomiska. Dagens hyresvärdar utöver dubbel gränskontroll. Först utvisning: även om nio av tio uppsägningar gäller hyresskulder, så ligger andra skäl – störande beteende – bakom i vart tredje fall. Öppna och dolda kriterier är alltså skilda saker. En konsekvens av detta spel är att de som rättsligt vräks av ekonomiska skäl lätt blir betraktade som vilda hyresgäster. Sedan avvisning: inflyttningskontroll genom kreditupplysning och referenser är legio idag. En rad informella kriterier var i funktion på exempelvis bostadsanvisningsgruppens möten. S.k. problemhushåll kan således avvisas både för att de inte passar in eller för att det redan finns för många av dem i ett område, visar I.S..

Förstärkt gränskontroll inte minst i allmännyttan medförde nu en omfördelning av det bostadssociala ansvaret och i förlängningen en ökad klientproduktion. Halv exkludering – att bo men med special-, rivnings- eller renoveringskontrakt – blev en bra möjlighet för hyresvärdarna. Om socialtjänsten träder emellan den boende och värden kan man tala om en sekundär bostadsmarknad. Vårdarnas gränsbestyrt blev socialtjänstens disciplinproblem, ty för socialtjänsten kan problemet inte bara vara att dessa människor saknar bostad. Förutsättningen för dagens läge är dock att socialtjänsten sedan sekelskiftet allt mer frikopplats från bostadsförsörjning för att nu återkopplas dit genom den sekundära bostadsmarknaden – genom kategoribostäder, träningslägenheter och sociala kontrakt. Det sker på en nivå som är relativt oberoende balansen på bostadsmarknaden. På kort tid har en sekundär bostadsmarknad konsoliderats.

Socialtjänstens mått och steg på den syftar till att kvalificera den bostadslösa för vanligt boende. Men detta är en förenkling, enligt I.S., ty motsatt bild är nämligen minst lika rimlig. Dynamiken på den sekundära bostadsmarknaden är mycket speciell. Ökade krav från fastighetsägarna expanderar den, liksom bostadssekreterarnas krav på klienterna. Så byggs tröskeln till den vanliga bostads-marknaden upp från två håll, vilket gör tröskeln högre. Samtidigt finns en tendens att differentiera den sekundära bostadsmarknaden efter olika klienter. Socialtjänsten kan dock reglera tillflödet, varför denna bostadsmarknad får trösklar också ”nedåt”. Upplåtelseformerna differentieras i boende- och åtgärdstrappor som steg i en tänkt rehabiliteringsprocess – det disciplinära momentet. Dock verkar behovet av enkel och billig administration åt andra hållet. Utfallet blir motsägelsefullt: några rör sig som det är tänkt: uppåt, medan andra rör sig nedåt, eller i ett slags rundgång. Ryckigheten förstärktes av förändrade förhållanden till hotell och härbärgen. Godtyckligheten märks exempelvis i att en relativt konstant klientandel definieras som svåra oavsett gruppens sammansättning, vilket blir möjligt då repertoaren av till-gängliga föranstaltningar återverkar på definitionen av problemen.

Kategoribostäder, träningslägenheter och sociala kontrakt liknar anstaltsvistelse mer än vanligt bostad. I.S. visar här hur upplåtelsevillkoren utvecklades i Malmö. Uppsägningstiderna förkortades, arbetsplaner kopplades till boendet, tillsynes skärptes, extranyckeln kom till användning ... till exempel

om klienten undandrog sig kontakt. Specialkontrakten gav inte bara socialtjänstemännen tokningsföretråde, utan stadfäste en upptrappning av kraven och klientinsatserna. Denna kontraktslogik innebar ett slags disciplinering. Men socialtjänsten kom samtidigt att utöva gränskontroll till de bostäder man förfogade över.

Därmed hamnade bostadssekreterarna i en motsägelsefull position: både hyresvärd och socialarbetare. I.S. skildrar ingående hur de från att ha varit skeptiska till denna dubbelroll växer in i och formar den parallellt med den sekundära bostadsmarknadens konsolidering. Därvid utvecklade de en bedömningskompetens avseende klienternas förmåga att "klara eget boende". Kompetens kom sedan till bruk för att av- och utvisa hyresgäster. I.S. visar särskilt hur bostadssekreterarna hanterade motsättningen mellan att se till klienternas behov och krav på kostnadseffektivitet, samt hur klienterna kom att kategoriseras i olika grupper, som "de omöjliga" och "de obehövande". Inte minst inför frågan om utvisning utvecklade bostadssekreterarna kluvenhet och olust – samtidigt som den nya hyreslagen 1993 gjorde frågan till synes ofrånkomlig för dem. I.S. visar ingående hur de på olika sätt försökte legitimera vräkning från den sekundära bostadsmarknaden, vilken ofta skedde med öppna kriterier men informella metoder. Begreppet "klarar inte eget bo-ende" visar sig vara högst tvetydigt; det fungerar som både skäl för och hinder till specialkontrakt. Gruppen som inte anses klara detta var större i kommuner där socialtjänsten var involverad på bostadsmarknaden. Bostadssekreterarnas ambivalens ledde till flera olika typer av eftertionaliseringar: inget annat var möjligt, det låg i klientens intresse o.s.v. Parallellt med detta fanns en tendens att förneka klienten som individ. Bilden av klienten utvecklades därvid enligt dikotomin stackare och skurk. Den stereotypiska dualismen bekräftades sedan av åtgärdernas dualistiska karaktär: disciplinera respektive exkludera.

Diskussion

Så ser de substantiella resultaten ut i sina huvuddrag. Men I.S:s avhandling innehåller också en rad mer teoretiska teser vilka är nog så viktiga. En kritisk granskning av avhandlingen börjar lämpligen med dem. Men låt mig först om de substantiella resultaten säga att vi har att göra med en mycket noggrant genomförd empirisk analys av ett särdeles omfattande material, både vad gäller dess kvantitativa omfattning och mängden skilda materialtyper. I.S. visar ett mycket gott handlag med detta stora material såväl vad gäller den direkta analysen som presentationen av det. Framställningen är ovanligt balanserad, den exemplifierar exempelvis varken för mycket eller för litet, vilket gör avhandlingen lättläst, trots dess längd.

I.S:s konstruktivism är av stor betydelse för avhandlingens resultat och ofta också för dess ironiska distans. I valet mellan relativism och kontextualisering väljer I.S. det senare och argumenterar avslutningsvis för en provisorisk realism – en tillfällig fixering som minskar skillnaden mellan objektivism och konstruktivism. Poängen blir att det handlar om sociala och histo-

riska konstruktioner. Man kan alltså enligt I.S. visa det utan att behöva av-göra om en viss bild är sann eller falsk. Så anser hon sig också till stor del att ha arbetat i denna avhandling, d.v.s. ställt olika uppgifter mot varandra, visat på paradoxer etc. I det kan jag bara instämma. Här fungerar en konstruktivistisk ansats parad med en provisorisk realism alldeles utmärkt.

Vidare har I.S., hävdar hon, rekonstruerat berättelsen om den sekundära bostads-marknaden. Och hon ger oss faktiskt mer än en berättelse härom. Hennes konstruktion ger oss nämligen ett slags förklaring: den visar hur kraf-ter och processer på olika nivåer mer eller mindre tvingar fram olika kon-struktioner. Men vad är det för slags förklaring? Viktigt är att Konstruktivis-men främst arbetar induktivt. I det ligger som jag ser det både dess styrka och begränsning. Styrkan är en öppenhet för olika faktorerers betydelse i den pro-cess som studeras. Begränsningen ligger dock i att vi aldrig får en explicit förklaringsmodell till skeendet. För det skulle en teori behövs. Samtidigt är I.S:s konstruktivism inte teorilös. Den grundar sig exempelvis i en serie anta-ganden om de inblandade parternas intressen. Analysen vilar dessutom på ett annat antagande: att aktörerna strävar efter att reducera motsägelser mellan handlingar, normer och verklighetsbilder. Festingers dissonansteori och Milgrams lydnadsexperiment kommer således till intressant bruk i avhand-lingen. Tillsammans med intresseantagandena ger detta en minimalistisk teori. En stor förtjänst är att I.S. öppet redovisar dessa antaganden – alltför många analyser som utger sig för att vara förutsättningslöst induktiva arbetar ändå med olika antaganden enligt min mening. Men frågan är om detta räcker för en god förklaring av den process som avhandlas; eller mer allmänt: hur kan konstruktivism och förklaring kombineras/förenas? I det slag av induktiv analys som I.S. genomför tenderar olika teoretiska förklaringar att bakas in ad-hoc. Att dessa förklaringsförslag ofta blir träffande, ändrar emellertid inte på grundproblemet.

En stor förtjänst med avhandlingen är den omsorgsfulla utvecklingen av begreppet gränskontroll. Gränskontroll är ett begrepp som I.S. hämtar från Foucaults analys av maktens mikrofysik. Denna maktstrategi fungerar på ett annat sätt än disciplin, men de kompletterar varandra. Intressant är att Foucault inte närmare utvecklar gränskontrollens begrepp – troligen därför att det inte är förenligt med den spridningstes för disciplinen som han frammanar, samti-digt som det pekar mot ekonomiska skäl för att inte driva disciplinen för långt (i djup och/eller bredd). I.S. utvecklar inte bara detta begrepp på ett förtjänstfull sätt – just här ligger för övrigt en viktig poäng med att undersöka fattigvården i Strömstad för ett sekel sedan: det visar på begreppets vida an-vändningsområde – utan hon kopplar samman det med disciplin genom en ingående analys av kontraktens användning i socialtjänsten. Kontrakten sluts här inte mellan jämbördiga parter utan utvecklar i stället en specifik logik när klienterna skall kvalificeras för eget boende.

En intressant tes som I.S. driver är att de åtgärder som vidtas mot ett pro-blem bestäms av andra intressen än att lösa problemet. Den befintliga åtgärds-strukturen formar problemet – inte tvärtom. I det här fallet gav framförallt missbrukshanteringen vägledning. Att myndighetens föranstaltningar inte löser

problemet utan snarare transformerar det – eller skapar nya problem – blir därmed begripligt. Inte minst här kommer Festinger och Milgram till användning. Samtidigt finns det något irriterande hos denna tes – och man behöver inte arbeta inom socialtjänsten för att känna så. Tanken om oavsedda konsekvenser är förvisso sociologisk vardagsmat, men om man växlar bild här, så uppstår en rad frågor. Är förändring möjligt bara genom yttre tryck, inte genom reflektion i och om organisationens praktik? Som följdfråga kommer så: varför tänker man inte professionellt inom socialtjänsten, d.v.s. söker lösningar efter det att problemet fastställts? Och slutligen: är åtgärder alltid dömda att vara kontraproduktiva, eller måste den sociologiska analysen sammanfalla med den reaktionära retorik som Albert Hirschman identifierat?

Specialkontraktens uppkomst och verkningssätt på bostadsmarknaden får med denna avhandling troligen sin definitiva analys. *På gränsen till bostad* är ett imponerande arbete som på flera sätt demonstrerar den sociologiska analysens styrka. Visserligen rör den ett till synes marginellt fenomen på bostadsmarknaden, men Ingrid Sahlins avhandling är inte desto mindre av stort allmänsociologiskt intresse, samtidigt som den fångar väsentliga förändringar det senaste decenniet på bostadsmarknaden och i synen på ”de andra” mer allmänt. Gränskontroll är ett spännande och grundläggande fenomen – eller varför inte: problem – som synes vara av ökande betydelse i olika sammanhang, från flyktingmottagningen i Ystad till krogköer på Stureplan.

MATS FRANZÉN
Institutet för bostadsforskning
Uppsala universitet
fakultetsopponent

Robert D. Putnam *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien* Stockholm: SNS förlag 1996 (286 s.)

”Varför lyckas somliga demokratiska regeringar och varför misslyckas andra?”. Denna spännande fråga inleder Robert W. Putnams nyöversatta bok *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*. Boken har under de tre år sedan dess ursprungliga publicering hunnit bli mycket diskuterad, inte minst inom internationell forskning. I förordet till den svenska utgåvan - författad av de två statsvetarna Olof Pettersson och Bo Rothstein - står det att boken redan kan sägas vara en modern samhällsvetenskaplig klassiker.

Vad Putnam argumenter för i denna bok är att ”medborgarandan” har en avgörande roll i skapandet av ett demokratiskt och effektivt samhälle. Det handlar således om en politisk analys som likt Tocquevilles 1800-tals analys av den amerikanska demokratin sätter ”medborgarandan” i förrummet. Denna medborgarandan leder inte bara till en livaktig demokrati, utan Putnam argumenterar även för att den också har en mycket stor betydelse för ekono-

misk utveckling. Som vi alla kan se utgör dagens svenska samhällsdebatt om politikens framtid och villkor en god jordmån för bokens budskap.

Syftet med studien är att bidra till vår förståelse av hur demokratiska institutioner arbetar. Den centrala frågan är "Vilka är förutsättningarna för att man skall kunna skapa starka, effektiva representativa institutioner som svarar mot medborgarnas behov?" (s.17). I sitt svar på denna fråga tar han sin utgångspunkt i ett unikt experiment i institutionellt reformarbete där det italienska politiska systemet regionaliserades under 1970- och 80-talet. I alla Italiens regioner skapades demokratiska institutioner och ansvaret för en mängd verksamheter överfördes från staten till dessa regionsstyrelser. I början av 1990-talet - då studiens avslutas - ansvarade dessa regionala institutioner för städernas angelägenheter, jordbruket, bostäder, sjuk- och hälsovård, vägar, yrkesutbildning och ekonomisk utveckling.

Putnam ser denna händelse som ett idealiskt naturligt experiment där samhällsvetaren kan se hur samma institutionell innovation får mycket olika konsekvenser och utvecklingshistorier i olika regioner. I denna bok söker han förklara denna geografiska skillnad: varför fick *samma* demokratiska reform så *olika* resultat? Regionstyrelserna var i formellt avseende identiska men inplanterades i olika sociala, kulturella och ekonomiska sammanhang och "det italienska experimentet var skraddarsytt för en jämförande studie av den institutionella utvecklingens dynamik och ekologi" (s.18).

Den empiriska materialet är mycket omfattande. Fältobservationen har varit ett viktigt sätt samla in data. Som Putnam själv uttrycker det: "På många punkter bygger vår skildring på insikter som vi har vunnit genom att i tjugo år ha snokat omkring i Italiens regioner och sugit upp den lokala atmosfären" (s.25). En annan del av studien är främst att se som en på sekundärlitteratur baserad historiska framställning om Italiens politiska historia från medeltiden till vår tid. En stor del av boken bygger dock på kvantitativt material - postenkäter och offentlig statistik - som Putnam statistiskt analyserar (f.f.a multipel regression och faktoranalys). Putnam argumenterar för att fördelen med den kvantitativa analysen är att den tillåter jämförelse med flera olika fall samt kan leda till att mönster avslöjas som annars inte upptäckts. Dessutom fyller denna metod en korrigerande funktion i förhållande till fallstudien: det kvantitativa material ser till att inte bara några av de mest intressanta fallen styr vår uppfattning om samtliga fall (dvs. undersökningen blir därmed mer representativ).

Studien omfattar således ett imponerande empiriskt material (f.f.a från sex av Italiens tjugo regioner): fyra omgångar med personliga intervjuer 1970-89 med medlemmar i regionsstyrelser (totalt mer än 700 intervjuer), tre omgångar personliga intervjuer mellan 1976-89 med opinionsbildare, en riksomfattande postenkät 1983 till opinionsbildare (bankmän, självägande bönder, borgmästare, journalister, fackföreningsledare, företagare), sex rikstäckande enkäter mot väljare mellan åren 1968-1988, en studie av en mängd parametrar om regionalstyrelsernas verksamhet 1978-85.

Efter denna allmänna redogörelse för studien analyserar Putnam i det *andra kapitlet* hur reformprocessen trängde igenom och hur den påverkade den prak-

tiska politiken och förvaltningens kvalitet på gräsrotsnivå. Han argumenterar här för att regionstyrelserna kom att förvandla den tidigare mer elitistiska politiska kulturen i Italien. Regionsreformen skapade en ideologisk avpolarisering och politisk pragmatism. Med Putnamns egna ord: "Bevismaterialet är överväldigande. Regionexperimentets tjugo första år bevitnade en dramatisk förändring i politikens klimat och kultur, en trend bort från ideologiska konflikter till samarbete, från extremism till moderation, från dogmatism till tolerans, från abstrakta doktriner till praktisk skötsel, från särintressen till gemensamma intressen, från radikala reformer till "ett gott samhälle"" (s.51). Det intressanta i sammanhanget är att Putnam anför empiriska stöd för att det inte rör sig om förändring orsakad av allmänna trender i samhället utan det just är regionstyrelsernas införande (och dess socialisering av politiker) som är orsak till denna förändring.

Denna förändring påverkade också väljarnas attityder till att långsamt bli alltmer positiva till regionstyrelserna. Hans slutsats över reformens politiska effekter är att den haft mycket stor påverkan på gräsrotspolitikerna i Italien. "Till följd av dessa institutionella förändringar gör de italienska politiska ledarna nu andra karriärer än tidigare, hyllar andra ideal, tar itu med sociala missförhållanden på andra sätt, slåss mot andra rivaler och samarbetar med andra partners." Denna institutionella reform har haft enorma konsekvenser för hur Italiens politik och styre fungerar" (s. 78f.).

Regionexperimentet gav dock inte något enhetligt resultat beroende på att regionerna är heterogena. Av det skälet söker Putnam i det *tredje* kapitlet utvärdera institutioners effektivitet och jämföra de olika regionstyrelsernas effektivitet. Regionstyrelserna är demokratiska institutioner med specifika uppgift tilldelade sig och Putnam betonar att en utvärdering måste bedöma såväl dess lyhörddhet mot väljarna som dess effektivitet att sköta de offentliga angelägenheterna. För att en demokratisk institution ska vara effektiv krävs en hög grad av måluppfyllelse parad med att väljarna ger den sitt förtroende. Han skapar tolv olika indikatorer på effektivitet som avses utvärdera den politiska processen, de politiska uttalandena samt politiska åtgärderna. Dessa indikatorer undersöks under åren 1978-85 och sammanförs till ett index för "institutionell effektivitet". Detta index visar mycket stor överensstämmelse med väljarnas inställning till sina respektive regionsstyrelser. Ur detta kapitlet kan man således dra slutsatsen att några institutioner fungerar bra med andra fungerar mindre bra samt att väljarnas attityd till regionsstyrelserna är avhängigt dess effektivitet. Frågan som därmed väcks är hur regionalstyrelser med identisk formell struktur och med samma legala befogenheter och ekonomiska resurser kan uppvisa så stor skillnad i effektivitet. Denna fråga söker Putnam besvara i det *fjärde* kapitlet.

Sin förklaring av detta geografiska mönster söker Putnam i två olika hypoteser. Den ena hypotesen säger att skillnaden har att göra med att norra Italien har en högre grad av socioekonomisk modernitet beroende på dess mer utvecklade industriella profil jämfört med syditalien. Eftersom centralregeringen fördelar ekonomiska resurser till regionstyrelsernas verksamhet på ett sätt som gynnar de fattigare regionerna så kan det inte röra sig om ett enkelt

samband mellan ekonomiska resurser och institutionell effektivitet. En relevant hypotes är här snarare att de ekonomiskt utvecklade regionerna har en större socioekonomisk och teknisk infrastruktur än andra oavsett den statligt fördelningen av resurser och det i sin tur påverkar hur effektiva institutionerna är. Genom en statistisk analys finner Putnam att ekonomiskt utveckling och välstånd inte kan vara hela svaret på skillnaden mellan institutionernas effektivitet. Lite förenklat uttryckt kan hans analys sammanfattas med att den socioekonomiska moderniteten kan förklara stora delar av variationen mellan norr och söder men *inte* regionala variationer inom södra resp. inom norra Italien.

Han vänder därför blicken till sin andra hypotes som säger att ett demokratisk styres framgång (institutionell effektivitet) beror på graden av medborgargemenskap inom dess territorium, dvs. att det finns ett starkare medborgerligt engagemang och samhällssolidaritet i norr och det är förklaringen till den geografiska skillnaden i institutionell effektivitet.

Medborgarengagemang utmärks främst av ett aktivt deltagande i offentliga angelägenheter. Det innebär inte nödvändigtvis att medborgarna kännetecknas av långtgående altruism, utan endast att de ser den offentliga arenan som något mer än ett slagfält för personliga intressen. Det är i detta perspektiv som frivilliga organisationer och sammanslutningar blir centrala för Putnam. Medborgargemenskapens normer och värderingar förkroppsligas och förstärks av tydliga sociala strukturer och sedvänjor, inte minst genom frivilliga sammanslutningar. Putnams diskussion påminner här om Durkheims teori om social integration, men det är inte i hans teori utan i Tocquevilles analys av den amerikanska demokratin som Putnam tar sin utgångspunkt i. Dessa sammanslutningar skapar intern solidaritet, samarbete och en samhällsanda. Sammanslutningar har inte bara en intern funktion utan artikulerar intressen och skapar nätverk mellan olika sammanslutningar. Därmed skapas ett socialt samarbete som är positivt för samhället i stort. Det innebär att *alla* typer av frivilliganslutningar – inte bara politiska sådana – är viktiga för demokratin. Som han själv skriver senare i boken: "ett gott styre i Italien är en biprodukt av körer och fotbollsklubbar" (s.212).

Efter denna mer teoretiska diskussion om medborgarandan söker Putnam empiriskt studera den. Han skapar fyra indikatorer för "medborgerligt engagemang": det lokala föreningslivets utbredning; antalet dagstidningsläsare; valdeltagande i folkomröstningar; andel preferensröstning. Putnam skapar sedan ett index över dessa fyra indikatorer. När han jämför detta index med respektive regions institutionella effektivitet ser han en tydlig korrelation mellan hög grad av medborgaranda och hög grad av institutionell effektivitet. Han finner att den tidigare relationen mellan ekonomisk utveckling och institutionell effektivitet helt försvinner när han tar med regionens medborgaranda, vilket får honom i de två avslutande kapitlen diskutera i vad mån ekonomisk utveckling skapas av medborgaranda.

Efter att ha visat att medborgarandan mycket starkt påverkar institutionernas sätt att fungera frågar sig Putnam i det *femte* kapitlet varför vissa regioner har mer medborgaranda än andra. Sitt svar söker han i historien och han går

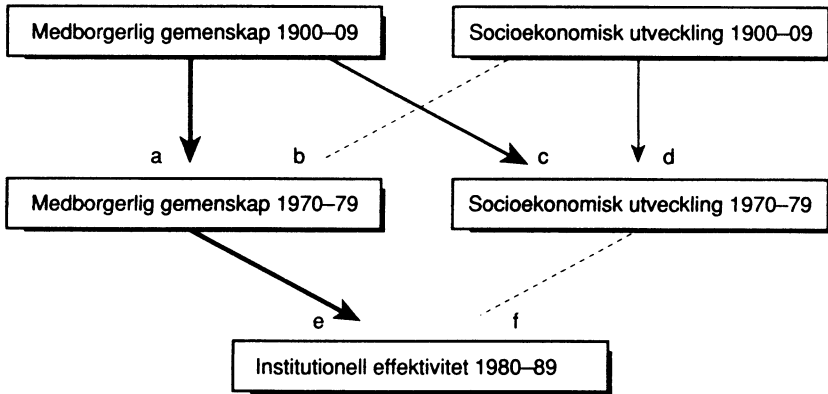
nästan 1000 år tillbaka i tiden för att hitta rötterna till den rumsliga spridningen av medborgaranda. Vad han påstår är inget mindre än att det samhällsmönster man på 1990-talet kan se i Italien har att göra med att vissa regioner under tidig medeltid var mer skickliga än andra på att hantera det kollektiva livet och vidmakthålla effektiva institutioner.

Italiens historia var under 1500 år – från Romarrikets fall till Italiens ende 1870 – en historia om en mängd små stadsstater. Omkring år 1100 skapades två olika regimer, en i söder och en i norr. Den södra grundades av normandiska legoknektar och med centrum på Sicilien utvecklades en avancerat ekonomiskt och administrativt system, livfulla handelsstäder och en blomstande kultur. Socialt och politiskt var södern dock strängt autokratiskt och vertikalt orienterat. Parallellt växte det fram i norra och mellersta Italiens städer en exempellös form av självstyre. Det rörde sig om ett samhälle med mindre vertikal hierarki och mer horisontellt samarbete med – åtminstone jämfört med södern – ett brett folkligt deltagande i offentliga angelägenheter. Putnam sammanfattar det med orden "I början av 1300-talet hade Italien alltså skapat inte ett utan två helt nya styrmönster med sina vidhängande sociala och kulturella inslag, den berömda normandiska feudala autokratin i söder och den fruktbara republikanismen i norr" (s.157). Dessa system var helt olika både till sin struktur och i sina konsekvenser där norr kan kännetecknas med begreppet "horisontell" och söder med begreppet "vertikal". Denna skillnad finns sedan kvar i den 700 års sociala och politiska utvecklingen som följde. Trots ekonomisk misär i norr höll sig de medborgerliga idealen vid liv. När industrialiseringen nådde norra Italien utvecklades medborgarsamhället starkt och nya frivilliga sammanslutningar växte fram och ersatte gamla.

Historieböckerna ger, enligt Putnam, stöd för att det under lång tid funnits en tydlig skillnad i medborgarengagemanget mellan norr och söder. Putnam söker komplettera denna historiska beskrivning med att göra en statistisk analys av det italienska regionerna på 1800-talet. Genom fem indikatorer (medlemskap i sällskap för ömsesidig hjälp, medlem i kooperativ, masspartiernas styrka, deltagande i de fria valen, lokala förenings varaktighet) söker han mäta traditioner av medborgerlig gemenskap under åren 1860-1920. Hans undersökning visar på starka samband mellan dessa fem indikatorer och när han jämför sitt index för "traditioner av medborgerlig gemenskap" med sina undersökningar om regionstyrelsernas effektivitet finner han att "man kunde med märklig precision ha förutsagt hur regionsstyrelserna skulle lyckas eller misslyckas på 1980-talet med ledning av mönstren för medborgerligt engagemang nästan hundra år tidigare" (s. 182).

Putnams centrala frågan är hur relationerna mellan ekonomisk utveckling och medborgerligt engagemang ser ut. Han skapar en enkel bivariat modell för och söker genom multipel regression undersöka relationerna mellan medborgerlig gemenskap, socioekonomisk utveckling och institutionell effektivitet.

Figur 5.6 Reell påverkan mellan medborgerlig gemenskap, socio-ekonomisk utveckling och institutionell effektivitet, Italien 1900–89.

Putnam finner inte stöd för uppfattningen att ekonomiskt välstånd eller utveckling leder till medborgerligt engagemang. Istället finner han det motsatta, att det medborgerliga engagemanget verkar ha bringat rättning i socioekonomiska förhållande och efter en viss tid skapat en nära korrelation mellan medborgerliga samhällen och ekonomiskt välstånd. Enkelt uttryckt: en italiensk regions chanser att uppnå socioekonomisk utveckling under detta sekel har berott mindre på dess socioekonomiska försprång än dess försprång på det medborgerliga engagemangets område. Putnams slutsats är således att medborgandagan kan ha starka konsekvenser för den ekonomiska utvecklingen och samhällets välfärd liksom för den institutionella effektiviteten.

Efter denna starka argumentering för medborgarengagemangets centrala betydelse infinner sig frågan varför det finns så låg grad av detta i de södra regionerna. Att man i dessa regioner valt att inte samarbeta till ömsesidig fördel har inte att göra med ekonomisk misär, utländsk förtryck eller okunighet och oförnuft. Putnam argumenterar istället för att det istället handlar om en avsaknad av trovärdiga ömsesidiga utfästelser för samarbete. Sitt *sjätte* avslutande kapitel ägnar han därför åt att diskutera kollektivt handlande och relaterar den till utvecklingen i norra och södra Italien. Putnam är dock delvis kritisk till traditionell spelteori eftersom den inte i tillräcklig utsträckning räknar med frivilligt samarbete. Här ekar Putnam Gambettas uppmaning om att samhällsvetare bör fråga sig varför människor samarbetar betydligt oftare än vad spelteorin förutsäger.

Det är genom sociala nätverk och starka normer som förtroende skapas, vidmakthålls och sprids. Socialt kapital (förtroende, normer och nätverk) är självförstärkande och ackumulativa. Avsaknaden av dessa företeelser är också självförstärkande och Putnam pläderar därför för att det finns två jämviktstillstånd i *alla* samhällen. Strategin "samarbeta aldrig" är ett stabilt jämviktstillstånd som tydliggörs i spelsituationen "fångarnas dilemma". I denna situation bör vi förvänta oss att den hobbeanska, hierarkiska lösningen på det

kollektiva handlandets dilemma dominerar. Våldet och familjen blir, enligt Putnam, ett primitivt substitut för medborgargemenskapen och det är detta jämviktstillstånd som varit Syditaliens tragiska öde i snart 1000 år. Med tillräckligt stort socialt kapital behöver man dock inte välja den näst bästa lösningen utan man kan välja "den ömsesidiga hjälpens spel", vilket enligt Putnam kännetecknar norra Italien.

Den ständiga ackumulation av socialt kapital är således förklaringen till det medborgerliga engagemanget i norra Italien. Detta förtroende är inte enbart förbundet med små lokalsamhällen utan ett socialt förtroende i moderna samhällen uppstår ur normer för reciprocitet och nätverk av medborgerligt engagemang. Normen för ömsesidighet innebär att egenintresset försonas med solidaritet, dvs. en kortsiktig altruism och ett långsiktigt egenintresse är i harmoni med varandra: jag hjälper dig nu i förväntan om att du kommer att hjälpa mig i framtiden.

Sammanfattningsvis kan man säga att Putnams tes är att socialt kapital stimulerar statens och ekonomins effektivitet och att det är hans förklaring till den regionala skillnaden - såväl demokratisk som ekonomisk - mellan norra och södra Italien: "I Italiens medborgerligt sinnade regioner har förtroendet däremot länge varit ett nyckelement i det etos som har vidmakthållit den ekonomiska dynamismen och myndigheters effektivitet" (s.205).

När Putnam reflekterar över vilka lärdomar man kan dra ur det italienska erfarenheten hävdar han att både stat och marknad fungerar effektivare i miljöer där medborgaranda råder. Den lärdom man kan dra är att samhällsmiljö och historia påverkar starkt institutionernas effektivitet. Likt Tocquevilles finner Putnam att effektiva och ansvarskännande institutioner är beroende av republikanska dygder och sedvänjor. Demokratin förstärks ju starkare samhällets medborgerlig gemenskap är.

Boken kan sägas söka belägga nyinstitutionalismens teser att det är institutioner som formar politiken (dvs. strukturerar det politiska beteendet) och att dessa institutioner i sin tur formas av historien (dvs. att institutioner är tröga och robusta). I Putnams tappning känns den starkt deterministisk. Det är långa historiska processer som inget subjekt eller politisk strategi enkelt ändrar på. Samtidigt söker han undvika en alltför stark determinism och betonar i slutet av sin bok att en andra lärdom man kan dra av den italienska erfarenheten är att införandet av regionalstyrelser faktiskt fick gynnsamma konsekvenser för regionernas politiska liv. Institutionella förändringar kan på lång sikt medverka till skapandet av nya identiteter, nya värderingar och nya strategier. Även i söder förändrades de gamla maktmönstren när regionstyrelserna infördes, om än inte lika starkt och tydligt som i norr. Idag, hävdar Putnam, finns det i södra Italien mer äkta regional autonomi än någonsin tidigare. Institutionella reformer och förändringar möjliggör social inlärning och självförstärkande processer kan skapas. Däremot måste vi alla inse att alla institutioner förändras långsam, och att bygga upp normer för reciprocitet och nätverk för medborgerligt engagemang tar mycket lång tid. Putnam avslutar sin bok med orden "Det blir inte lätt att bygga upp ett socialt kapital, men det är nyckeln till att få demokratin att fungera" (s. 223).

Putnam är oerhört tydlig i sin studie, såväl vad gäller hans övergripande tes som hur han söker att belägga den. Denna tydlighet parat med hans tes om medborgarandans betydelse har givetvis inte fått stå emotsagd. I Sverige verkar dock mottagandet vara främst positivt vad gäller hans betoning på medborgarandans betydelse för att skapa en levande demokrati. Det finns dock mycket att ställa sig kritisk til i Putnams studie, inte minst vad gäller studiens uppläggnings och angreppssätt, och jag vill avsluta med att nämna några i mitt tycke svaga punkter i studien.

Putnam söker empiriskt besvara en generell fråga: vad är det som gör en institution effektiv och demokratisk? Studien omfattar ett imponerande empiriskt material och Putnam har använt sig av en lång rad tekniker. Metodologisk är dock undersökningen väldigt traditionellt upplagd: en enkel kausal modell med beroende och oberoende variabler, hypoteser som operationaliseras och därefter ett fastställande av korrelationer mellan beroende och oberoende variabel. Genom teoretiska resonemang och historiska beskrivningar söker sedan Putnam förklara de funna sambandens geografiska fördelning. Det finns dock ingen explicit diskussion om de olika datatypernas inbördes relation och han diskuterar synnerligen sparsamt relationen mellan de olika metoderna som använts.

Det allmänna intrycket som studien ger är att Putnam egentligen för en egen normativ argumentering för att medborgarandan är oerhört viktig både för en levande demokrati och för ekonomisk utveckling. I sin undersökning strävar han just för att bekräfta snarare än vederlägga sitt påstående. I hans operationaliseringar - t.ex. av medborgerligt engagemang och institutioners effektivitet - ser man detta. Inte minst tydlig blir detta när han i vissa sammanfattningsöver medborgarandans kännetecken ger en beskrivning som i mycket saknar stöd i den operationalisering han tidigare gjort av begreppet (se t.ex. s.140). Här för han fram att i de norra regionerna är medborgarna engagerade i politiska frågor, handlar ärligt, lyder lagen, tror på folkstyrelser och läser ivrigt (sic!) vad som står i dagstidningarna. Inget av detta har Putnam kunnat hämta från sin mätning av medborgarandan eftersom han i sin operationalisering av medborgarandan inte sökt att mäta det. Kanske han skulle varit mer reflexiv och diskuterat sina egna demokratiideal och normativa utgångspunkter i bokens inledning, det hade nog såväl läsaren som han själv mått gott av.

Putnam problematiserar inte heller relationen mellan vissa centrala begrepp. Ett exempel är här att han inte ser demokrati och effektivitet (i bemärkelsen måluppfyllelse) som mål som kan vara i konflikt med varandra, det är ju något som inte minst forskning inom samhällsplanering betonat. Ett annat exempel är att frivilliga sammanslutningar per definition ses som skapare av en kompetens att samarbeta för gemensamma intressen. Här visar Putnam inga tveksamheter att en för stark intresseorganisering kan vara ett hot mot demokratin eller att det kan finnas auktoritära frivilligorganisationer – se bara på dagens exempel på antidemokratiska rörelser – som inte självklart bidrar till ett ökat samarbete och ett "horisontellt" samhälle. Detta kan även ha att göra med hans snäva demokratibegrepp. Demokrati handlar för Putnam främst

om politikernas lyhörddhet (responsivness) för väljarnas önskemål samt i vilken grad väljarna ser styret som legitimt. Kanske är det därför Putnams undersökning om medborgerligt engagemang inte säger något om medborgarnas faktiska engagemang i politiska frågor, vilken typ av förening medborgarna är med i och vad i dagstidningen medborgaren läser (eftersom Putnam ser dagstidningsläsandet som en indikator på medborgerligt engagemang). Som läsare frågar sig om inte Putnams studie egentligen enbart diskuterar *effektivitet* snarare än demokrati.

En annan fråga som infinner sig gäller studiens ambitionsnivå. Som vi sett nöjer sig inte Putnam med att förklara det italienska regionstyrelsernas utvecklingsförlopp, utan han gör anspråk på att på ett mer generellt plan säga något om demokratins villkor. Han för dock ingen egentlig diskussion om i vad mån hans förklaringar faktiskt är ett resultat av Italiens unicitet, dvs. i vad mån hans fallstudie kan generaliseras. Sina mer genella resonemang grundar han teoretiskt och studien är helt i avsaknad av länderjämförande ambitioner. När Putnam (s. 191) själv säger att studier av det italienska fallet kan ge ett viktigt bidrag till insikterna om varför många (dock inte alla) länder i tredje världen ohjälpligt och begripligt förblir fastkörda i armod frågar man sig om inte hans förklaring är väl enkel. Och även om det kan ligga en poäng i hans påstående att "den italienska söderns öde är en nyttig läxa för tredje världen idag och för de forna kommunistländernas i Euroasien i morgon, nu när de med stappande steg går mot självstyre. "Palermo kan representera Moskvas framtid." (s. 220f) känns det som en stor brist att han inte diskuterar mer i vad mån hans studies resultat är möjliga att generalisera. Det är ju inte en speciellt vågad tanke att misstänka att för ett land i den globala ekonomins periferi är det kanske inte tillräckligt med medborgerliga engagemang för att skapa en effektiv politisk ledning och ekonomiskt välstånd (detta utan att man behöver vara kritisk till hans förklaring av det italienska fallet).

Som flera kritiker påpekat - inte minst italienska forskare - kan inte en ensam faktor förklara de regionala skillnaderna i ekonomisk utveckling. Istället rör det sig om ett komplicerat kausalt nätverk innehållande bland annat klassförhållanden, jordbrukets organisering, familjstruktur och industrialiseringens förlopp. Till Putnams försvar bör dock sägas att studiens poäng är just denna renodling. Han strävar inte efter historikerns noggrannhet att skildra alla samverkande faktorer utan istället vill han ge en övergripande (och enkel) förklaring till ett utvecklingsmönster.

Trots den ovan nämnda kritiken vill jag mycket starkt rekommendera boken. Även om man ställer sig kritisk till delar av Putnams egen argumentering är de frågeställningar och förklaringar han tar upp av hög relevans, inte minst för sociologer. Bokens styrka är just att han renodlar sitt resonemang, att han på ett ambitiöst sätt söker pröva det empiriskt samt att han är exceptionellt tydlig på hur han gått tillväga i sin prövning av hypoteser. Det gör boken synnerligen lämplig som *lärobok* i forskningsmetodik. Här får studenter en utmärkt möjlighet att reflektera över hur man skapar hypoteser, operationalisera dem och söker empiriskt pröva dem. I bokens appendix redogörs dessutom för datainsamlingstekniker, empiriskt material samt statistiska beräk-

ningar (indikatorer faktorladdningar och interkorrelationer, framräknandet av index).

ROLF LIDSKOG

Institutionen för samhällsvetenskap
Högskolan i Örebro

Patrik Larsson: *Hemtjänsten ur tre perspektiv, en studie bland äldre, anställda och ledning*. Doktorsavhandling, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. 1996.

Avhandlingen handlar om hemtjänsten som system med fokus på dess ledning, dess anställda och dess äldre servicemottagare. Den är skriven ur ett tjänsteforskningsperspektiv. Patrik Larsson ställer sig frågan om inte en engagerad personal, eller det faktum att personalen trivs på sitt arbete, ger nöjda kunder. En organisationsforskare som Charles Perrow har ställt sig skeptisk till en sådan tanke, och då menat att det inte finns vetenskapliga belägg för detta. Larsson vill finna sådana belägg. Perrows forskning härrör ju från industriell praktik. Om arbetslivsforskningen visar motstridiga tendenser kanske hemtjänsten kan vara ett område där sambanden mellan arbetstillfredsställelse och kundens tillfredsställelse framträder tydligare. Sådan verksamheten, menar Larsson, är varken alltför komplex eller för enkel (en utgångspunkt som han dock modifierar). Den har varit föremål för ett antal omorganisationer som gör den intressant. Någon historisk förståelse av hemtjänsten eftersträvar Larsson däremot inte. Kan man bortse från framväxten utan att förlora i förståelse? Jag ska fortsättningsvis gå igenom några centrala begrepp i tjänsteperspektivet respektive omsorgsperspektivet för att uppmärksamma skillnaderna dem emellan. Som omsorgsforskare uppskattar jag utmaningen från tjänsteforskarna, samtidigt som jag efterlyser en närkamp med begreppen "omsorg" och "tjänst" till innehåll och form. Jag saknar också könsperspektivet på den verksamhet som till största delen utförs av kvinnor.

Omsorgskvalitet vs tjänstekvalitet

Det finns olika sätt att se på omsorg. Den definieras ofta utifrån skilda kulturella förutsättningar. Larsson väljer att inte anknyta till den omfattande diskussionen om omsorgens innehåll och struktur som pågår. Omsorg kan i vissa sammanhang, framför allt i Skandinavien, vara allt möjligt från att tillfredsställa materiella behov till mycket mer djupgående insatser på det personliga planet. I andra länder, främst USA, är det bara det senare som gäller. De som blir föremål för omsorgen kallas oftast inte - som i tjänsteforskningen - kunder, eftersom detta begrepp aviserar en autonomi som den hjälpbehövande sällan har. Ofta är mottagaren i underläge. Det finns en asymmetri i relationen.

Tjänstekvalitet brukar handla om kunduppfattningen som ”sanningens ögonblick”, alltså mötet mellan kunden och tjänsteleverantören. Om mötet faller bra ut leder det till att t ex kunden köper en vara. Tjänstemötet karaktäriseras av en interaktion där kunden kan välja att avstå från tjänsten eller att fullfölja köpet. Det skiljer den uppenbart från ett möte mellan profession och patient/klient, där de anställda eller dess ledning inte nödvändigtvis behöver tillmötesgå patientens/klientens önskemål utan kan föreslå andra lösningar med hänvisning till sin professionella kunskap och auktoritet. Tjänsteperspektivet förväntar sig initiativ och ”beställarkompetens” från kunden. Makten flyttas från yrkesutövare och organisation till kunderna. Man kan ställa frågan så här: Har de äldre ork och vilja att utöva detta inflytande? Är tjänsten konstruerad så att de kan tillgodogöra sig de fördelar som förskjutningen innebär?

I äldreomsorgen är sanningens ögonblick en process som är osedvanligt utdragen i tid samtidigt som ”tjänsten” berör vitala delar av livet. Omsorgsrelationen skiljer sig från tjänstemötet skriver Larsson med hänvisning till Noddings (via Tuulik-Larsson). Han lutar sig alltså, lite förbryllande, mot en för svenska förhållanden mycket extrem filosof. Kanske gör han det mot bättre vetande? Noddings bok, som Larsson ofta hänvisar till, handlar egentligen om den omsorg/omtanke vi ger i det dagliga livet, i familjen och till dem vi möter i vardagen. Valet av Noddings som guide i omsorgsteorin förefaller inte så välbetänkt. Tanken att kunden ska kunna värdera produkten omsorg rimmar dåligt med Noddings resonemang om att det är någonting som ges utan tanke på ersättning eller omdömen. Det är detta som är kvaliteten i omsorgen, enligt henne. Hur står detta mot tanken på kompetens och utbildning för att försäkra sig om en god omvårdnad. Noddings menar att utöver utbildningen måste man också ha viljan och önskan att utföra sitt arbete väl. Hon menar att omsorg, så fort den kommer att färgas av någonting annat än viljan att ge, blir förfelad. Hur står sig kundperspektivet till detta mer moraliskt affektivt färgade resonemang? Hur mäter man effektivitet och arbetstillfredsställelse i Noddings perspektiv?

Larsson går igenom begreppet tjänstekvalitet och finner att olika studier lyft fram skiftande kvalitetsdeterminanter, som inflytande, brukaranpassning, tidsåtgång/stress, kontinuitet, relationer, tillgängligheten, information och kostnader, alltså en del som är kopplade till kunden, en del till de anställda och en del till organisationen. När man begrundar var och en av dessa determinanter kan man konstatera att det inte föreligger någon samlad bild av den goda omsorgen. En sak man kan säga, när man ska beskriva upplevelsen, är att anspråksnivån har betydelse för hur man uttrycker sin uppfattning. Bland olika definitioner och olika modeller för att beskriva tjänstekvalitet stannar Larsson för att ta perceptionsmodellen med dess inriktning på upplevelsen. Det är viktigt att en tjänst upplevs positivt. Det andra begreppet, arbetstillfredsställelse, uppvisar en lika motsägelsefull bild som tjänstekvalitet. Det kan handla om lön, fysisk arbetsmiljö, arbetskamrater, arbetsledning. Plats i livscykeln kan ha en viss betydelse. Anspråksnivån är viktig. Flera studier visar på stress och utbrändhet. De som arbetar i hemtjänsten saknar ofta överblick, och tempot är högt uppdrevet. De står mellan två rationaliteter, löne-

arbetets och omsorgens. När arbetstiden är slut kan det ibland vara svårt att lämna en klient eftersom behovet av omsorg inte går att tidsanpassa. Även kring effektivitetsbegreppet föreligger oreda. Det finns inte något allmänt accepterat mått på effektivitet. Samtliga tre huvudbegrepp saknar alltså en entydig innebörd. Jag ska i detta sammanhang endast beröra begreppet tjänstekvalitet. Finns likheter mellan tjänstekvalitet och omsorgskvalitet?

Formell kompetens som kvalitet?

Begreppet tjänstekvalitet har kritiserats för att vara endimensionellt, alltför snävt inriktat på kunduppfattningen av kvalitet. Kunden ses i tjänsteperspektivet som den viktige aktören, medan det i omsorgsperspektivet mycket väl kan finnas andra aktörer som kan vara nog så viktiga. Det kan tex i äldreomsorgen vara viktigt att vare sig anhöriga eller personalen sliter ut sig för att de gamla ska bli maximalt nöjda. Hur väger man en aktörs intresse mot en annans? Har kunden alltid rätt? Föreligger motsättning mellan kundens önskemål och personalens kompetensgrunder? Formas tjänsten efter vad personalen kan eller efter vad kunden vill? Ledningen talar om att stärka de anställda genom utbildning. De menar då den medicinska kompetensen. Det föreligger alltså motsättningar kring kompetensbegreppet. Utan att Larsson problematiserar det visar det sig i materialet att städningen, inflytandet och annan service är sådana fält för intressekonflikt. Pensionärerna är ofta missnöjda med städningen. Det visar sig att de anställda gärna vill göra mer medicinska insatser än insatser av ren servicekaraktär. Städning är inte fint, medicinska insatser är fint. De anställda tycker inte att de gamla får tillräcklig omsorg. Inflytande uppfattas också olika. Alla pensionärer värderar inte inflytande.

Könskodningen en kvalitet?

Det är kvinnor som utför arbetet, vilket också Larsson konstaterar. Larsson anser det inte som självklart att kvinnor skulle vara mer lämpade för omsorg än männen. Det är sympatiskt. Men han problematiserar inte det faktum att kvinnor har andra förväntningar på sig än männen, eller att män och kvinnor är inskolade i olika roller på arbetsmarknaden. Vad betyder det att 96 % av de anställda är kvinnor? Är det en särskild kvalitet? Blir den organisation som de arbetar i automatiskt könskodad? Att lönen av de anställda röner så lågt intresse kan tex vara ett tecken på detta, en särskild kultur. Samtidigt var missnöjet med lönen en av de främsta anledningarna till att vilja sluta sitt arbete. Det är de gifta kvinnorna med barn som vill sluta, de som slits mellan två starka engagemang. De kanske tycker att de skulle vilja gå ner i arbetstid om de fick bättre lön. En kvinnofråga är följaktligen deltidstjänster. I de två städer som Larsson undersöker var hälften deltidsarbetande. I Karlstad arbetade 41% heltid, i Västerås 51%. I Karlstad var det 44 % som arbetade mellan halvtid och heltid. Tillsammans var det 15% som arbetade 50% eller där-

under. Vad detta innebär tar Larsson inte heller upp. Fyra frågor i enkätformuläret berör arbetstider, men svaren på dessa redovisas inte.

Trekantsyrket i kvadrat?

När det gäller de anställda är de ofta klämda mellan de äldres och ledningens krav, något som blir påtagligt just när hemmet blir arbetsplats. Det finns olika önskemål och krav i de olika relationerna. Larsson återoppar Sellerbergs beskrivning av "trekantsyrket" utan att närmare anknyta till det senare i sina analyser. Den sk "boundary triad" eller den gränssättande triangeln, innehåller några villkor för triaden som system betraktad: 1) Den ska ha tre "medlemmar". 2) Medlemmarna behöver inte vara enskilda personer, det räcker med tre kollektiv bara de agerar som enheter. Det är det uppenbara, men det finns också dolda egenskaper. 3) Triaden utmärks av lättföränderlighet. I varje ögonblick kan den tredje bli betraktad som en inkräktare. Detta leder till att det lätt kan uppstå tendenser till koalitioner två mot den tredje. Man kan lätt skapa och understryka antagonismen i en relation för att öka solidariteten i en annan. T ex skulle vårdbiträden/undersköterskor tillsammans med de äldre kunna sammangadda sig mot ledningen och ifrågasätta deras effektivitetskrav. Vårdbiträden/undersköterskor skulle också kunna gå i allians med ledningen och ifrågasätta de äldres krav och önskemål. Så upplevdes t ex i Larssons undersökning kontinuiteten viktigare för ledningen och de anställda än av de äldre.

Är de tre parter som Larsson valt den viktigaste triaden i organisationen? Jag tror att han ser alltför formellt på saken. Han skulle också ha ägnat sig åt det informella sammanhang som omsorgen sker i. För tjänstekvaliteten verkar de anhöriga spela en stor roll (se s 32 med hänvisning till Sjöbecks studie). Jag tror att det finns en triad som består av omsorgsmottagaren - anhöriga - vårdbiträden/undersköterskor. En annan består av ledning - vårdbiträden/undersköterskor - aktiva äldre/anhöriga. Vilken roll intar de anhöriga? Larsson har frågat om kontakten med anhöriga, om den är tillräcklig etc. Man skulle vilja veta vilken roll de anhöriga verkligen har, men data tillåter inte djupare analyser.

Undersökningen

De mest relevanta frågorna för studien valdes, test genomfördes, ett stort arbete lades ner på att välja kommuner för att belysa organisationsfrågan. Avhandlingen har många intressanta metodpoänger! Larsson ventilerar kläd- samt bristen på kvinnliga intervjuare i förstudien, men jag kan inte inse att manliga intervjuare skulle stjälpa studien.

Så småningom valdes Karlstad för att belysa ett kompetensperspektiv och Västerås för att belysa ett konkurrensperspektiv. Kommunerna skiljer sig ytligt. I en bakgrundsredovisning framkommer bl a att fler ensamboende finns i Karlstad än i Västerås, fler bor i villa i Karlstad jämfört med Västerås. De

äldre behövde alltså mer hjälp i Karlstad. Hemtjänsten i Karlstad är mer restriktiv med städning än sin motsvarighet i Västerås. En viss skillnad finns på personalsidan så att hälften i Västerås arbetar heltid mot 40 % i Karlstad. I Karlstad är 50% undersköterskor mot 20 % i Västerås.

Urvalet utgör problem. Larsson kommenterar särskilt äldregruppens homogenitet. De andra gruppernas antas okommenterat. Men är det riktigt att alla över 65 med fysiska funktionsnedsättningar och som har hemtjänst är en homogen grupp? Naturligtvis ökar homogeniteten genom att man exkluderar demenser, men räcker det? Bland de äldre finns exempelvis änklings, änkor, gifta, ogifta, personer med barn och utan barn etc. Och vad har vårdbiträden och undersköterskor - dessa sinsemellan konkurrerande grupper - gemensamt? Att slå ihop två yrkesgrupper med så skild historia och skilda arbetsuppgifter verkar vanskligt. Att de numera ska integreras med samma utbildning och samma arbetsuppgifter har ännu inte hunnit avsätta sig i praxis. Vårdbiträdena har ursprungligen rekryterats ur husmödrarnas kategori men har efterhand kommit att omfattas av längre utbildning. Det finns alltså stora skillnader mellan yngre och äldre vårdbiträden, vilket också visade sig i Larssons resultat, där de äldre vårdbiträdena stod närmare ledningen i åsikter, medan de yngre vårdbiträdena stod närmare sina vårdtagare. Undersköterskorna skapades för att avlasta sjuksköterskorna i tider av expansion och brist på arbetskraft. Så småningom har de fått en tydlig roll i vården. Mellan vårdbiträden och undersköterskor finns spänningar som delvis kan karaktäriseras som hierarkiska, delvis som kompetensberoende; medicinsk kompetens vs social. Man kan alltså inte förvänta sig att denna grupp är homogen. Och vad har hemtjänstassistenter, politiskt ansvariga (socialnämnd eller motsvarande), områdes- eller enhetschefer för gemensamt? Att slå ihop politiker, höga chefer och mellanchefer indikerar inte att det inom ledningen döljer sig någon homogen grupp.

Jag skulle vilja uttrycka med skärpa att Larsson har lyckats konstruera tre heterogena grupper, alltså motsatsen till Sallerbergs definition.

Larsson undersöker - som jag tidigare antytt - inte alla grupper som kan betraktas som viktiga, och problematiserar heller inte sitt val. Utöver de han valt finns exempelvis anhöriga som en viktig grupp, och mera perifera externa aktörer. Man får inte reda på varför dessa uteslutits. Inte heller kommenterar han att han utesluter hemtjänstens yngre servicemottagare, som ofta är mycket alerta, ja stundtals militanta. Bland yngre handikappade kan man finna många personer som eftersträvar att se sig som kunder eller brukare. Genom att utesluta dessa stänger han också vissa möjligheter till spännande analyser.

Intervjuer med äldre genomfördes (300 st) med stöd av 1992 års levnadsnivåundersökning. Uppföljningar gjordes med äldre som avböjt deltagande. Personalenkäter gjordes i samband med arbetsplatsträffar. Bortfallet bland personalen var i genomsnitt 11%, bland de äldre 24%. Svarefrekvensen var alltså tillfredsställande. Larsson rubricerar sin studie som en totalundersökning.

I resultatredovisningen framkommer oväntat få skillnader mellan de två kommunerna. I jämförelsen mellan de tre parterna visade det sig att ledningen

värderade kontinuiteten högre än de äldre och de anställda. I den kompetensinriktade kommunen fanns mer missnöje med avgifterna bland de äldre, vilket var helt väntat med tanke på att avgifterna var högre där. I Västerås var de äldre nöjda med avgifterna, men ledningen tyckte de var för låga. Ofta visar det sig att någon part får stå tillbaka för att de andra ska vara nöjda.

Vad ska man då säga om Larssons huvudfråga om sambandet mellan personal, ledning och klienter? Den får väl inget entydigt svar i avhandlingen. Om jag ska fortsätta att tjata om de anhöriga skulle jag vilja ställa följande fråga: Går det att kombinera ett omsorgsrationellt handlande och ett tjänstekvalitetstänkande med de anhöriga som ett mellanled? Det visar sig i Larssons resultat att de som har få anhörigkontakter också uppfattar kontakten med vårdbiträdet som mindre tillfredsställande. Det kan tolkas så att de som har kontaktproblem får problem i alla relationer. Det kan också tolkas så att de som har anhöriga får sina mänskliga behov tillfredsställda oberoende av hemtjänsten, som kan erbjuda en tjänsterelation. De med små kontaktytor efterfrågar också omsorgsrelationen. Så skulle det se ut i Noddings tolkning med känt resultat.

Avhandlingens resultat ger impulser till utveckling av såväl tjänstebegreppet som omsorgsbegreppet. Som ett sammanfattande omdöme kan sägas att Patrik Larsson har gett sig in på djupa vatten, och att hans studie har gett intressanta empiriska fynd. Styrkan i avhandlingen ligger i metoden. Hans redovisning av studien är intressant och full av omsorg mot dem han studerat.

STINA JOHANSSON
Institutionen för Tema, Linköpings universitet
Fakultetsopponent

Författarpresentation

Edmund Dahlström blev professor i sociologi vid Göteborgs universitet år 1959 och är sedan 1986 emeritus. Han har forskat kring lokalsamhälle och fysisk planering, arbetsorganisation och arbete, svensk samhällstruktur och klassförhållanden, etniska förhållanden och kunskaps sociologiska problem rörande samhällsvetenskap och värderingar.

Adam Arvidsson är doktorand vid sociologiska institutionen, Lunds Universitet, samt European University Institute, Florens. Han arbetar på en avhandling om reklam och kommersiell kultur i Italien, från Mussolini till Berlusconi.

Pal Orban är Fil Dr i sociologi och verksam som universitetslektor vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Hans forskning är främst inriktad på organisationer. Han är tillsammans med Lennart Svensson redaktör och medförfattare till boken *Tjänstesamhället*.

Helena Blomberg är doktorand vid socialpolitiska institutionen vid Åbo akademi. Hon arbetar för närvarande på en avhandling om värderingar bakom och attityder till välfärd under 1990-talet.

Christian Kroll är doktorand vid samma institution som Helena. Han arbetar med frågor kring attityder till välfärdspolitiken i ett jämförande perspektiv.

Sakari Suominen är forskare vid ovan nämnda institution, men även verksam vid institutionen för folkhälsovetenskap vid Åbo universitet. Tyngdpunkten i hans forskning har varit vid frågor om subjektiv välfärd ur ett tvärvetenskapligt perspektiv.

Hans Helenius är statistiker och fungerar som metodplanerare vid Åbo universitet.

Anvisningar till artikelförfattare

1. Artikelförfattaren skall skicka tre kopior av sitt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuskriptet skall vara försett med goda marginaler och det får inte överstiga 25 A-4 sidor, inklusive litteraturlista.
2. Varje manuskript skall innehålla ett kort abstract, som skall vara skrivet på engelska.
3. Placera titeln på artikeln och författarens namn och adress på en lös-tagbar framsida. Det stora flertalet artiklar kommer att skickas till anonyma referees.
4. Vid förekomst av notapparat skall denna placeras i slutet av artikeln, strax innan litteraturlistan.
5. Litteraturhänvisningar i text skall skrivas på följande sätt: (Giddens 1991), eller Giddens (1991). Litteraturlistan skall utformas på följande vis:

Bok:

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

Artikel:

Björnberg, U. (1994) "Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 26–37.

Kapitel i bok:

Keane, J. (1988) "Despotism and Democracy", s 33–71, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*. London: Verso.

6. Tabeller och figurer bifogas på ett separat blad och i texten anges var dessa skall placeras.
7. Författare ombedes att läsa korrektur på sina artiklar och att returnera denna inom en vecka. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett, ange alltid program.
8. Sociologisk Forskning kan endast acceptera artiklar som följer dessa riktlinjer.

Sociologisk Forskning 4 1996

Innehåll:

Dahlström: Agnostiska tankar om döende och död

**Arvidsson: Från hemmafru till autentisk människa:
kärlek och reklam i Vecko Revyn 1942–94**

**Orban: Demokratiskt ledarskap: En institutionell
analys**

**Blomberg, Kroll, Suominen, Helenius: Socialklass
och attityderna till nedskärningar i välfärds-
systemet i Finland**